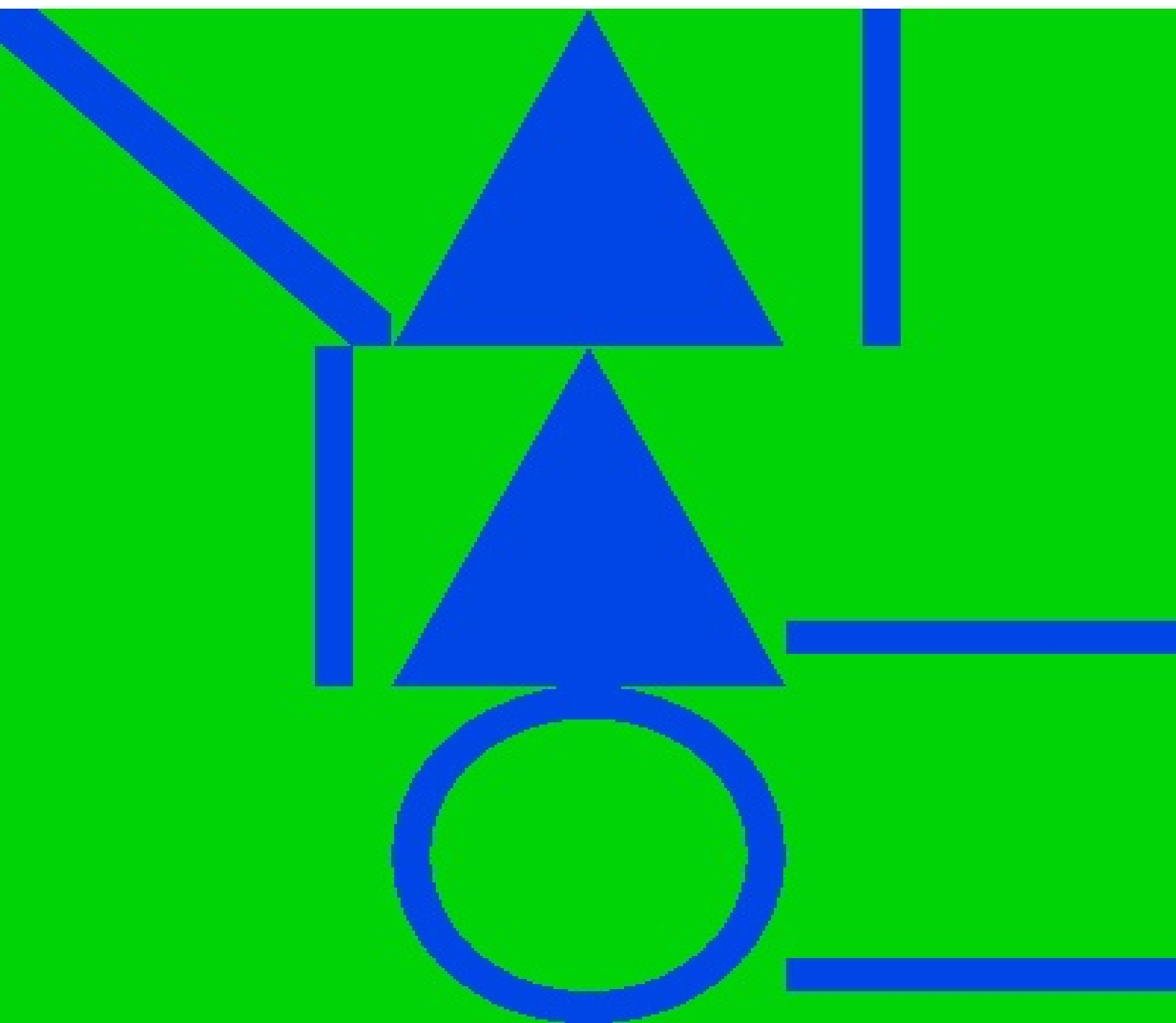

Magyar írók

Irodalmi arcképek és tollrajzok

Aladár Schöpflin

Rights for this book: [Public domain in the USA](#).

This edition is published by Project Gutenberg.

Originally [issued by Project Gutenberg](#) on 2021-03-19. To support the work of Project Gutenberg, visit their [Donation Page](#).

This free ebook has been produced by [GITenberg](#), a program of the [Free Ebook Foundation](#). If you have corrections or improvements to make to this ebook, or you want to use the source files for this ebook, visit [the book's github repository](#). You can support the work of the Free Ebook Foundation at their [Contributors Page](#).

The Project Gutenberg eBook of Magyar írók, by Aladár Schöpflin

This eBook is for the use of anyone anywhere in the United States and most other parts of the world at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included with this eBook or online at www.gutenberg.org. If you are not located in the United States, you will have to check the laws of the country where you are located before using this eBook.

Title: Magyar írók
Irodalmi arcképek és tollrajzok

Author: Aladár Schöpflin

Release Date: March 19, 2021 [eBook #64872]

Language: Hungarian

Character set encoding: UTF-8

Produced by: Albert László from page images generously made available by the HathiTrust Digital Library

*** START OF THE PROJECT GUTENBERG EBOOK MAGYAR ÍRÓK ***

MAGYAR ÍRÓK

IRODALMI ARCKÉPEK ÉS TOLLRAJZOK

IRTA

SCHÖPFLIN ALADÁR

MÁSODIK KIADÁS

BUDAPEST, 1919

A NYUGAT FOLYÓIRAT KIADÁSA

TARTALOM

Előszó	3
A két Vörösmarty	9
A fiatal Gyulai	19
Mikszáth Kálmán	30
Petelei István	55
Heltai Jenő	63
Petőfi napjai	69
Móricz Zsigmond	77
Az új magyar irodalom. Ady Endre és Móricz Zsigmond	89
Gyulai Pál posthumus könyve	119
Vajda János	130
Eötvös. Gondolatok egy tanulmányhoz	156
Kaffka Margit	164
Lovik Károly	175
Sebők Zsigmond	180
Babits Mihály	186
Baksay Sándor	194
Bárd Miklós	200
Vargha Gyula	212
A fiatal Arany	226

Biró Miklós könyvnyomdája Budapest IX., Ráday-utca 26.

ELŐSZÓ

E kötetben összegyűjtött munkáim nem azzal a szándékkal íratlak, hogy valamikor könyvben összeállítva is kiadom őket. Folyóirat-cikkeknek készültek annak idején, egy-kettő kivételével mind valami alkalomra; egy könyv vagy könyvgyűjtemény megjelenése, egy író jubileuma, halála, vagy más módon aktuálissá válása volt az ok, néha ürügy, amelyért az illető cikkeket megírtam.

Ezért nem könnyen szántam rá magamat e könyv összeállítására és kiadására. Mindig arra gondoltam, hogy talán mégis megjön a lehetőség előbb-utóbb annak, hogy megírjam azt a fiatalkorom óta tervezett könyvet, amely tervénél, céljánál és stíljénél fogva igazán könyv lesz s összefoglalóan fogja tárgyalni a magyar irodalom újabb és legújabb jelenségeit, azoknak a multtal való kapcsolatát s a magyar élet újabb fejleményeihez való viszonyát. Fájdalom, mind jobban rá kellett jönnöm, hogy amint az idő múlik, mind messzebb esem a terv megvalósításának lehetőségétől, az okok, amelyek miatt a könyv megírását évről-évre el kellett halasztanom, inkább szaporodnak, mint szűnnek. Hogy tehát az a tendencia, amelyet irodalmi munkásságom velejének tekintek, némi nyomatékot kapjon, hogy az a mód, ahogyan a magyar irodalom jelenségeit nézem, erősebb megvilágításba jusson s esetleg kritikai diskuszió tárgyává tétessék – bár erre irodalmi kritikánk mai viszonyai között ugyancsak kevés a kilátás – mégis rászántam magamat elszórva megjelent cikkeim összegyűjtésére.

Azt a célt, amely felé az irodalomról s speciálisan a magyar irodalomról való gondolataim haladnak, azt hiszem, könnyen fel fogja ismerni e könyv minden figyelmes olvasója. Én az irodalmat nem birom úgy nézni, mint ahogy kritikusaink nagy része szokta: egyes írók vagy írói csoportok önkényes, tetszésüktől és elszánásuktól függő alkotásai konglomerátumának, sem valami külsőlegesen, logikailag megkonstruált s hivatalosan fémjelzett tantételekhez való alkalmazkodásnak vagy velük szemben való pártütésnek, még kevésbbé minden egyébtől független *art pour l'art* játéknak. Az irodalom organikus valami, a nemzet életének olyan életjelensége, mint akár a politika vagy a gazdaság s ezért minden irodalmi jelenségnek megvannak, meg kell, hogy legyenek a gyökerei valahol a társadalomban, amelynek az irodalom egyik

megnyilatkozási formája. Ezeknek a gyökereknek a megkeresése nézetem szerint előbbrevaló és fontosabb feladata a kritikának, mint a hibák és erények pontos és terméketlen mérésikélése. Azt hiszem, jobban meg tudom állapítani valamely író vagy irodalmi mű jelentőségét, ha kitapintom azokat a szálakat, amelyek a társadalmi élettel s a társadalom mindenkori lelki állapotával összefűzik, mintha még oly éleselméjűen boncolgatom is jó és rossz tulajdonságait. Megértetni az író és művészt – ez a kritika igazi feladata s abban a képben, amelyet ezzel a megértő módszerrel rajzol a kritikus, megvan az érték-ítélet is. Végeredményben mégis csak az adja meg valamely irodalmi jelenség értékét, hogy mennyi benne az élettartalom.

Másik irányadó szempontom az írói egyéniség, és műve közötti kapcsolat felkutatására való törekvés. Megkeresni a mű mögött világító emberi egyéniséget, az író élményeinek viszonyát műveihez, azt a módot, ahogyan ezek az élmények irodalommmá válnak – ez talán a legérdekesebb és legizgatóbb feladat, melyre a kritikus vállalkozhatik. Az írói egyéniség kérdése az irodalom centrális problémája. Teljesen harmadrendű dolog valamely irodalmi mű hibáinak vagy jelességeinek fejtegetése amögött a kérdés mögött: milyen fajsúlyú s milyen lelki berendezésű egyéniség keres a műben nyilvánulási formát s miképpen találja meg. Az irodalom pszichológiai gyökerű valami és pszichológiai introspektio útján érthető meg – ezt nálunk erősen hangsúlyozni kell azokkal a bizonyos körökben még mindig erősen uralkodó tendenciákkal szemben, amelyek az irodalmat logikai kategóriákkal, nem az irodalomnak magának természetéből, hanem eszhetikai dogmákból, morális, politikai vagy másféle előítéletekből, sokszor egyszerűen egyéni önkényből eredő mértékekkel akarják mérni. Minden irodalmi mű, amennyiben csakugyan az, valami pszichológiai kényszer eredménye s a kritikus dolga megvizsgálni azokat a tényezőket, amelyekből ez a kényszer előállott.

Nem azért hangsúlyozom itt e két szempontot, mintha ezzel valami különös eredetiséget akarnék a magam számára megállapítani. Az irodalmi fejtegetés rég általános érvényűvé vált szempontjai ezek, de a nálunk ma szokásos kritikai gyakorlatban igen gyakran elhomályosítatnak s konvencionális szólamokkal, megmerevedett kategóriákkal helyettesítetnek. Ép azokon a helyeken, ahol nálunk jóformán egyedül gyakorolnak komoly számbavételre igényt tartó kritikát, minduntalan találkozunk e szempontok elevenségének elhalványodásával, a kritika és a való élet közötti kapcsolat ellazulásával s az írói egyéniségnek, annak a különleges pszichológiai és társadalmi alkatnak, amelyet az alkotó író jelent, teljes félreértésével. S találkozunk azzal a különös

jelenséggel, hogy a régmulttal és multtal szemben helyesen alkalmazzák e szempontokat, mihelyt azonban a jelen irodalmáról van szó, több-kevésbé megfélemeznek róluk. Fontosnak tartom tehát, hogy a kritika ez alapvető szempontjaira itt is rámutassak.

Volt még egy harmadik szempontom is, amely inkább publicisztikai jellegű. Irodalmunk az utóbbi évtizedben sajátságos harc színhelye volt. Egy új irodalmi irány, vagy jobban mondva a fiatal írók egy csoportja nyomult be az irodalmi életbe, amely nagyrészen új mondanivalókat igyekezett közölni új formákban s másféle koncepciókat hozott magával az irodalom feladatairól és lehetőségeiről, az élethez és különösen a magyar élethez való viszonyáról. Fellépése és szereplése nagy ellenmondásokat támasztott, heves, inkább zajos, mint tartalmas vitákra szolgált alkalmul. Egyidőre egymással mereven szemben álló két párt szakadt irodalmunk s ezt a szakadékot az ilyen vitákból rendszerint kialakuló személyi ellentétek még jobban kiszélesítették. Én előttem kezdettől fogva tisztán állott s ma tisztábban áll, mint valaha, hogy ez a harc teljesen céltalan és fölösleges, jelszavai inkább képzelődésből és előítéletekből erednek, mint valódi meggondolásból. Az új irány teljes joggal kereste a maga érvényesülését, amint ahogy életben, irodalomban egyaránt teljes joga van mindenkinek a maga belső törvényei szerint érvényesülni, ha megvan benne az erre való képesség. Soha nem bírtam osztozni abban az aggodalomban, hogy bármi újság lerombolhat a meglevőből bármit, ami értékes, mert az energia megmaradása nemcsak a természetnek törvénye, hanem a szellemi életnek is. Ady lírája rendkívüli értékének felismerése pl. sohasem akadályozott meg abban, hogy Aranyt épp oly mélyen élvezzem, mint azelőtt s aki ilyesformát állít, az előttem abba a gyanúba esik, hogy egyáltalán nem tudja a költészetet élvezni. Mint minden organikus, élő jelenség, az irodalom is folytonos megújódásra törekszik, gazdagodása, erőteljesebbé válása éppen abban nyilvánul, hogy folyton új meg új elemeket vesz fel magába. Mindenben, ami új, immanensen megvannak a régiek eredményei épp úgy, mint ahogy minden meglevőben megvannak az eljövendőnek csirái. Ebben az értelemben nem képzelhető el a hagyománynyal való szakítás sem, csak néha mélyebben rejlik s nehezebben felfejthető a hagyományossal való kapcsolat, néha már felületes szemléletre is szembetűnik.

Az új irodalommal szemben, melynek értékét és fontosságát irodalmunk fejlődésére nézve igen nagynak tartom, izgatott a feladat, hogy megkeressem benne a már megvolttal, a hagyományossal s a magyar élet újabb fejleményeivel való kapcsolatokat, viszont a multban és félmultban erősen érdekelték azok a csirák,

amelyek a ma törekvéseire utalnak. Azt reméltem ez irányú vizsgálódásaimtól, hogy sikerül velük hozzájárulnom az irodalmi életünkben beállott szakadék kiegyenlítéséhez s annak a megismerésnek propagálásához, hogy némi jóakarattal könnyen meg lehetne építeni a megértés hídját a régiek és az új nemzedék között.

Ebbeli munkásságomnak csak egy része található meg e könyvben, mert nagy része azokban a névtelenül írt rövid kritikai cikkekben van letéve, melyekkel a *Vasárnapi Ujság* irodalmi rovatában irodalmunk újabb jelenségeit több mint tíz éven át figyelemmel kísértem. Ugy érzem, az idő mindinkább igazolja álláspontomat, nem egy annak idején többfelől ellentmondással fogadott megállapításom ma már csaknem általános érvényűvé vált s az új nemzedék munkájának értékéről való meggyőződöttség napról-napra szélesebb tért foglal el az írók és a közönség körében egyaránt. A *Vasárnapi Ujság*-ban megjelent kis cikkeim sokkal inkább alkalomhoz kötöttek, semhogy bármit is fölvehettem volna belőlük e könyvbe, de szükségét érzem, hogy utaljak rájuk e helyen, azok kedvéért, akik törekvéseimet a maguk egészében kívánják megérteni.

Hogy egyáltalán rászántam magamat e könyv összeállítására és kiadására: azért a felelősség egy részét a Nyugat kiadóira kell hárítanom, akiknek sürgetése nélkül ez a könyv, most legalább, aligha jött volna létre. De másfelől is oly gyakran és oly sokfelől láttam jeleit annak, hogy írásaim az olvasók részéről figyelemmel találkoztak, hogy végre magamnak is el kellett hinnem, hogy van bennük egy s más, ami megérdemli a folyóiratok régi évfolyamaiból való exhumálást. A kritikai munka oly parlag nálunk, hogy minden becsületes igyekezetnek megvan e téren a maga értéke, legalább annyi, hogy felkelti a figyelmet az irodalmi tevékenységnek ez iránt a köre iránt. A mienknél szerencsésebb helyzetű nagy irodalmakban éppen a folytonos és buzgó kritikai tevékenység az, ami legjobban fentartja a kapcsolatokat az irodalom és az olvasó közönség éliteje között, elevenné konszerválja a múlt irodalmi értékeit, segíti létrejönni és érvényesülni az új értékeket. Ilyen értelemben vett kritikai irodalom fejlesztésében közreműködni az én törekvésem.

A KÉT VÖRÖSMARTY

Az egyik Vörösmarty, akit Gyulai Pál közvetítésével ismerünk. Kedves, rokonszenves magyar úr, arcán, alakján, viseletén, beszédén a dunántúli magyar falu bélyege. Életmódja egyszerű: kicsi örömek és kicsi izgalmak. Nagy szenvedélyek sohasem rázzák, vágya nem terjed túl lehetőségei körén. Aszony az életében alig szerepel. Egy ifjúkori szerelem, a mely a maga mindennapi egyszerűségében, könnyű lemondásában inkább költői motivum, mint igazi szenvedély, egy elkésett, komoly, nyugodt vonzalom, mely boldog házassággal végződik. Igazán, a világ egyetlen irodalmában sem éltek a költők olyan igénytelen életet szerelem dolgában, mint a miénkben. Talán csak az egy Balassa Bálint, akinél a szerelem, az érzékiség az élet forgató tengelye, még a Petőfi szilaj szerelmei is inkább a költészetben voltak szilajok, nem a valóságban. Vörösmartynak még költészetében sincs nyoma a szerelemmel való izgalmasabb foglalkozásnak, az asszony neki nem probléma, amellyel szemben mindennap újra állást kell foglalni, csak az élet egy szükséges és épen nem kellemetlen járuléka, amelyből szép, bánatos vagy víg, de mindig jól egyensúlyozott verseket lehet csinálni.

A haza, az már fontos dolog, sorsával szenvedélyesen foglalkozni méltó kötelessége minden igaz magyar embernek. A költő első sorban hazafi, fő gondja vezetni, eszmével és érzéssel eltölteni azt a harcot, amelyet a nemzetiség fentartásáért folytat a magyar. Akkor még nem vált nagyhangú politikusok magántulajdonává a hazafiság, nem is prostituálták még annyira magán-, párt- és osztályérdekek takarójává. Ha Vörösmarty kiejtette a haza nevét, emfázisa őszinte volt, a belülről kitörő érzés tette hangját ünnepélyessé. A hazafiság eszméjének tartalmát a Széchenyi programja adta: a haladás minden téren, első sorban pedig a szellemi és anyagi művelődés terén. Némi konzervatizmus a formákban, progresszivitás a lényegben. A fejlődést a szabadság irányában lehet csak elképzelni. Komolyan, férfi lélekkel kell dolgozni, mert egy nemzedék alatt kell helyrehozni azt, amit más népeknél a nemzedékek egész sora végzett. Nincs osztályérdek, magánérdek, csak nemzeti érdek van s ennek szolgálatában minden magyar ember egyenlő. Vörösmarty a nemzeti kaszinóban a magyar nemes ember szerény tisztességtudásával állott szemben a mágánásokkal; a grófi

gazdatiszt fia sem meg nem alázkodott előttük, sem nem kapaszkodott közéjük. Este aztán a Csigában elborozgatott a becsületes szabó- és asztalos-mesterekkel, leereszkedés, gőgös pajtáskodás nélkül. Nem bánta, ha megszólták is érte; mert megszólták, hiszen akkor még a mainál is erősebben benne volt az emberekben a feudális osztályokra tagoltság tudata. Este csak kell egyet borozni magyar embernek, de a nagy urak ehhez nem értenek (ma is úgy van: Magyarországon mindenki kvaterkázik, csak a mágnás meg a zsidó nem tud hozzá), aztán meg hisz azért alakult a Nemzeti Kör, hogy ott egyek legyenek a hazafiságban s a polgár-erényben a honoratior urak meg a mesteremberek. Vörösmarty nem volt ostentativ, programmszerű demokrata, a mágnást nem gyűlölte, mint Petőfi, gazdagságát, előjogait tisztelettel elismerte, mint meglévő tény, nem is háborgott ellene. Az egyszerű emberek társaságát sem elvi megfontolásból kereste, hanem mert jól érezte magát benne. Közte meg a jobbmódú pesti mesterember között csak kultúrabeli különbség volt, életmódja, az étellel szemben való igényei dolgában körülbelül egy volt velük. Demokráciájának lényege a szolgaság – a más és a maga szolgaságának – gyűlölete volt. Ez legjobban egy levélben nyilvánul, melyet öcscséhez intézett. Az öcscse azzal a gondolattal foglalkozott, hogy beáll valami urasághoz komornyik-félének. Ő erre erélyesen, szinte haragosan tudatja vele rosszalását s röviden, pregnánsan, rá nézve jellemzően fejt ki a függetlenség értékét az életben, szemben a szolgaszerep adta viszonylagos jóléttel.

Egész világfelfogását bizonyos józan egyensúly jellemzi. Vallja a francia forradalom alapelveit, de forradalmi színezet nélkül. A magyar nemzet függetlenségeért lelkesül, de még a 48 mámore sem ragadja magával, óvatos higgadtsággal áll elébe. Sarkalja a nemzetet haladásra, de ostor nélkül. A jövőbe néz, de ugyanakkor a multba is bele tud merülni. Szellemi érdeklődésében megfér Horatius és Hugo Viktor; az egyikhez temperamentuma húzza, a másikhoz fantáziája. Élet- és világismerete aránylag kevés, nem látott és tapasztalt annyit, mint Kisfaludy Károly, nem olvasott és tudott annyit, mint Eötvös József. Az ország határán túl nem jutott soha; magában az országban sem járt annyit, mint Petőfi. Shakespearebe mélyen beleélte magát, de hogy rajta, a latin költőkön s a korabeli francia és német romantikán kívül más is hatott volna rá közvetlenül a világ irodalmából, annak alig van nyoma. Az akkori magyar műveltség színvonalán állott, csak tehetségben volt fölötte. Ha egy-két helyen a nyomára akadunk is nála pl. Byron világfájdalmának, ez is aligha közvetlen hatás dolga; akkor ez a levegőben volt.

Mértéktartás jellemzi különben egész költészetét, személyiségéhez való

viszonyában. Közte és költeménye között mindig van bizonyos távolság, nem merül el egész lényével a költészetben. Egy kicsit pózban áll mindig, akkor is, amikor a legközvetlenebbül dalol. A hangja többé-kevésbé retorikai jellegű, akár Laurához ír, akár a hazáról, akár Árpádot énekli, akár szinpadi hőseit szólaltatja meg. Mintha írás közben mindig az a tudat feszélyezné, hogy a nyilvánosság előtt áll, egy egész ország figyel rá, tehát vigyázni kell a hangjára, tartására, mozdulataira. Az egész régi magyar kultúra a retorikában központosult, politikánk Mohács óta inkább politikai szónoklás volt, mint politikai aktivitás s ez átragadt minden más térre. A Vörösmarty korában ez fokozottan úgy volt: a közélet tartalmát a Nyugatról betódult új eszmék, új törekvések és vágyak megvitatása adta, ez pedig sok szónoklással járt. Az akkori hirlapi cikkek – a Kossuthéi is – inkább szónoki, mint publicisztikai művek; Széchenyi is, bármily vulkanikus közvetlenséggel szaggatta ki magából az eszméket, mindig parlamenti debatter marad írott munkáiban. Az akkori költeményekben is mindig egyúttal egy kicsit szónok a költő. S Vörösmarty, akinél jobban senki sem élt benne az akkori Magyarországon, nem maradhatott mentesítve ettől az általános járványtól.

Ezért érezzük legközvetlenebbnek, a tárggyal leginkább összesimulónak a hangját ott, ahol a tárgyból magából foly annak retorikai kifejezése. Szerelmes költeményeiben majd mindig érzünk valamit, ami a dologtól idegen, ami közénk és a vers közé áll, mert ott állott a költő és a vers között is. Érezzük, hogy a költő m o d e r á l t a m a g á t, a nyilvánosság folytonos tudata szerint temperálta érzését, csak annyit adott magából az olvasónak, amennyit adni a maga lelke legbelsőbb titkaiból komoly férfiúhoz illik. Ez lehet szemérmesség, becses és szép emberi tulajdonság, de nem kiegészítő része az igazi lírai költő ideális képének. Vörösmarty néha tud művészien, fesztelen, majdnem közvetlen hangon beszélni a szerelemről, de a szívét egészen ki nem teríti soha elének. Az önfeledtségig sohasem izgul fel.

Igy áll aztán elő az a különös dolog, hogy a tárgyánál fogva objektívebb hazafias költészetben szubjektívebbnek mutatkozik. Itt az a retorikai elem, amely költészetének egyik fő jellemvonása, nem ellenkezik a tárgy természetével. A hazát szeretni, a hazának szenvedélyes szerelmet fogadni, az érte való búnak vagy örömnak magát teljesen átadni, dísze a legkomolyabb férfiúnak is. Ebben nem kell röstelkedő tartózkodás. A normális szempontból nézve, a férfi, aki egy nő iránti szerelmében megtépi köntösét és fenhangon jajgat, mindig egy kissé furcsa látvány. De a hazafi, aki önfeledten zengi nemzete dicsőségét vagy homlokát döngetve siratja pusztulását, mindig csak

tiszteletet kelthet. Csak őszinte legyen ez a hazafi-érzés. Pedig Vörösmartynál lehetetlen nem érezni az őszinteségét. Legszebb hazafias elégiáinak egyikében, a *Zalán futása* bevezetésében például a multa való visszaemlékezés olyan kürtszó-páthosszal van versbe foglalva, hogy okvetlen megérezzük, minden retorikán keresztül: a költő csakugyan mélyen meg volt indulva. S a magyar ember történelmi hazafiságát csakis az igaz érzés divinációja tudta úgy összefoglalni egy ódában, mint a *Szózat*. Ebben benne van a magyar bánat, amely mint sok évszázadi életküzdelem maradványa szűrődött bele az agyakba, amelyben igazán egy ezredévi szenvedés kér éltet vagy halált; benne van az örökös bizonytalanság a jövőre nézve; a *nagyszerű halál* örökös ottléte a lehetőségek sorában s ezek a szomorú, nyomasztó gondolatok mégis felolvadnak a lelkesedésben, amely ellenállhatatlanul ragad magával... Mégse véletlen, hogy a *Szózat* lett a magyarság nemzeti éneke, mert a magyar hazafias érzést a maga összes elemeivel, a magyar földből és történetből kinőtt jellemének teljességében így nem foglalja össze semmiféle más költői mű. Még teljesen szónokias formája is szükséges ahhoz, hogy azzá legyen, ami. A *Szózat* marad Vörösmarty pályájának legnagyobb dicsősége, ezzel vált történelmi tényezővé. Ebben a költeményben Vörösmarty elérte a legnagyobbat, amit elérhetett: öntudatra hozta s formába alakította, ami az emberek millióinak lelkében öntudatlanul és formátlanul élt. Csak így érthető, hogy szinte magától vált általánosan elfogadott nemzeti énekké, nem valami meghatározott eseményhez való fűződésénél fogva, nem is valami kicsinált mozgalom eredményeképp, hanem fokozatosan, a maga belső erejénél fogva.

Azért Vörösmarty, mint hazafias költemények költője is megőriz mindig bizonyos higgadtságot. Nem hiába Deák Ferenc a legjobb barátja, temperamentumban leginkább vele rokon s a hazáról való gondolatokban vele találkozik legközelebbről. A Petőfi extatikus lelkesedését nem ismeri, ő egyáltalán nem képes kikelni magából. Petőfiben elemi érzések dolgoznak a máguk spontaneitásában, Vörösmartyban az elemi érzést okos higgadtság szabályozza.

Azért nem hideg, csak tartózkodó. Meleg, mert őszinte és a szíve tele van – ha nem is szenvedéllyel – érzéssel. Nem *vates*, akit samanisztikus önkívületbe sodor az érzés; mindig ura magának, de temperamentuma korlátain belül szabadon engedni játszani magában az érzés hullámain. S ami benne tartózkodás és ünnepélyesség, az nem eltökélés dolga, hanem lényének tartozéka. Nem is tudna más lenni, mint amilyen. A normális ember életét éli és költészetében is megmarad a normális határokon belül. Tudatossága nem az őszinteségét

korlátozza, csak a közvetlenségét. S ahol nem feszélyezi a tartózkodás, ott közvetlen is tud lenni. A Csongor és Tünde, talán legszebb lírai költeménye egyes helyein diadalt ül az ifjúi szerelem, olyan meleg hullámokkal ringatózik az érzés, mint egyetlen olyan költeményében sem, amelyben egyenesen a maga személyével áll elénk. Ugyanezzel a melegséggel éneklí Szép Ilonka gyöngéd, finom lemondását; ebben a költeményben van megírva az ő női ideálja, amely különben korái is volt: a mély, örök, de teljesen passzív érzés, a szerelemben való teljes felolvadás, a szerelemért való küzdés képessége nélkül. Meg tudott érteni más nőt is: a Csongor és Tünde Lédérjében ő írta meg irodalmunkban először a bukott nő érzékiségből, szentimentalizmusból, könnyelműségből és rosszaságból összeszőtt lelki képét. Szeretni a Szép Ilonkát szerette: ez az alak, kevésbbé finoman rajzolva, minduntalan megjelen epikai műveiben s a drámákban is...

Ez az egyik Vörösmarty, az egységes, nyugodt életű férfiú, a nemzet költője a negyvenes évek értelmében. Költő, aki politikai szerepet visz, mert abban a korban s utána is még jó soká a magyar költészet, valamint az egész kultúra politikai cél szolgálatában áll. A magyar nem jobblétéért, nem is hatalma kiterjesztéseért küzdött, hanem pusztá életéért, fenmaradásáért s az önfentartási ösztön szolgálatába hajtotta élete minden funkcióját. Ezért a magyar költészet sokkal inkább politikai költészet, mint akármely más népé. Vörösmartynak a mult nem csupán művészi alakítás anyaga: a hazafiság ösztönzője, az önbizalom fentartója; a Z al á n f u t á s á t azért írta, hogy figyelmeztesse nemzetét arra a kötelességére, hogy amit ősei oly nagy harccal szereztek meg, neki minden áron meg kell tartani. De ép azért, mert költészete politikai jellegű volt, amint betöltötte politikai hivatását, történeti jellegűvé lett. Ez a Vörösmarty ma már az irodalomtörténeté és az irodalom finom lélekkel és tudással fölfegyverzett értőié, a közönség egyeteméhez nem szól többé, csak egyes költeményeivel. Könnyen össze lehetne számlálni, hány költeménye él ma is igazi, a könyvből kiemelkedő életet s ezek jóformán mind – leszámítva a S z ó z a t o t, – a nem hazafiasok közül valók. S az irodalom fejlődésének csak mint a nyelv művészete tényezője ma is még, tartalmával nem hat többé a változott idők változott irodalmára.

*

A másik Vörösmarty nagyon kevés verset írt, mindössze hármat és egy töredéket. A 48 utáni Vörösmarty hazajött a bujdosásból, nagyobb bántódása nem esett, de belsőleg össze volt törve. Ami lelkének központja volt, egyedüli szenvedélye, reménye és szerelme, mindene: elveszett. Annyira össze volt forrva a 30-as és 40-es évek törekvéseivel, annyi reményt keltett benne annak a hús

évnék biztató fejlődése, hogy mind ennek összeomlása összeomlasztotta őt is. Ime, hazafisága, politizálása csakugyan nem volt külsőség, hanem lényének gyökerébe beivódott, vérévé vált lényeg.

Soha nem lett többé ember belőle. Csak vegetált, próbálta elfoglalni magát gazdasággal, irodalmi munkával (a *L e a r k i r á l y t* fordította), elvonult falura, Baracskára, aztán Nyékre, hozzá hasonló szomoru magyar urakkal borozgatott és szidta a Bach-kormányt. Ha néha felvetődött Pestre, régi barátai társaságába, megdöbbenést keltett szomoru külsejével, gondatlan öltözetével, beesett, sápad arcával, tétova tekintetével, közönbösségével. Csak akkor lobbant föl, ha a Bach-rendszerről esett szó, haragosan tört ki ellene, de mindjárt elfáradt, elaludt a társaságban, ott ültő helyében. Hova lett a régi harmonikus élet? A bizakodás, a tisztos, higgadt magatartás, a lelki egyensúly? Vörösmarty is a 48 vértanúi közül való, csak éppen nem egyszerre halt meg hóhér kezétől, hanem lassan, napról-napra halt meg, darabonkint.

Van egy költeménye ebből az időből, az *Előszó*. Ennek a hatása egyenesen borzalmas, ha mint a költő akkori lelki állapotának tükrét tekintjük. Akármennyire rá akarjuk húzni a romantika uniformisát fantasztikus képeire: Vörösmarty azelőtt is romantikus volt, de ez az egeket csapkodó hang nem a 40-es évek Vörösmartyjáé. Aki ezt a verset írta, az egy meghasonlott lélek, egy beteg képzelet, amely már-már közel jár a téboly mesgyéihez. Ahogy a nagy nemzeti pusztulást symbolumokba foglalja, az már nem is fantasztikum, hanem rettentő rémlátomány. S a végén olyan elkeseredett, visszás szarkazmus van, olyan provokálása mindennek, amire valaha valamit tartott, olyan kolerikus kitörése a végtelen kínlódásnak, hogy az egész költemény úgy hangzik ki, mint egy rekedt süvöltés. Vörösmarty, aki ki van kelve magából, akinek a végső kín feszítése alatt rikácsolásba fulladt a hangja, aki ököllel döngeti az eget! Ez az új Vörösmarty, a leromlott Magyarország lelkileg leromlott embere, az árbocavesztett hajójának kezeit tördelő utasa.

Ez az *Előszó* a *V é n c i g á n y* előszava. Még egyszer fellobant a költő lelke. Egy pillanat reménykedése újra föllesztette. Csak egy reménye volt akkor a magyarnak: történik Európában valami, valami nagy felfordulás, ami maga alá teperi Ausztriát s megnyitja a magyar koporsókat egy új feltámadásra. Vörösmarty is ebben lángolt fel a krimi háború hírének hallatára. Ha most az általános európai kavardásban belekeveredik Ausztria, ha megverik s állandó meggyöngyítésére elválasztják tőle vagy legalább függetlenné teszik Magyarországot? Aki magában nem bízhatik többé, az tud bizakodni az effélékben is.

Ebből az eszmekörből kelt a *Vén cigány*. De új hangon van írva, nem a Szózat költőjének hangján. A reménykedés az alaphangja, de a háttérében ott van a tegnapi elkeseredett reménytelenség. A költő lázban ég, izgatottan, tétovázva beszél, a gondolat és a szó nem simul össze oly pontosan, mint valaha, a régi egészséggel és hittel együtt oda van a régi biztonság és higgadtság is. A szenvedély lett úrrá a költő fölött, mámorossá teszi, beleviszi a pusztulás képeinek rajzába s folyton a végletekben csapong. A szavak minduntalan el akarnak szakadni a gondolattól, eltávolodnak tőle, meg visszaesnek bele, a symbolumok idegesen torlódnak egymásra, kisiklatják egymást helyükből, minduntalan az olvasónak kell kiegészíteni a hangulat továbbrezgetésével, amit a szavak félbehagynak. Nincs semmi retorika, a költő nem áll tetszetős pózban; úgy, ahogy van, tépett lelkével, csapzott hajával, szenvedélytől petyhüdt arcával, kintől dadogva áll elénk. Homályos, egy szál faggyúgyertyával világított, alacsony falusi szobában, kupa bor előtt, hol kezébe rejtve arcát, hol a haját borzolva ül egy elkeseredett, idegbeteg magyar. Körülötte romlás, a megsemmisülés riasztó árnyéka, szeme előtt szörnyű látományok, benne égő, vergődő, testet ölteni nem tudó kínok, amelyek belefúrnak az agyba, szívják a csontból a velőt, tépdesik a májat. És a bús magyar hörögve, elcsukló hangon mondja kínjait és egyszerre rácsap ököllel az asztalra: lesz még egyszer ünnep a világon! Ezt kell mondania, különben megfullad. Az életösztön szól abból a felkiáltásból.

Vörösmarty egyetlen költeményének sincs meg az a suggestiv ereje, mint ennek. Mintha nem is költői alkotás volna, hanem élő valami, megfog, belénk markol, lenyüggöz. A költő nem áll rajta kívül, fölötte, nem vezeti higgadt, tudatos művészettel vonalait, nem osztja harmonikus foltokba képeit, hanem csak úgy nyersen, ahogy lelkéből kifakadt, veti elénk s vele elénk veti egész lelkét. Semmi tartózkodás, semmi szépítgetés. Minek is az, amikor minden mindegy, amikor az ember leszerelve minden küzdő erejét, a távolba néző tekintettel, mereven várja az ünnepet, hogy legyen még egyszer a világon.

A *Vén cigány* a maga közvetlenségével és Vörösmarty egyébkori technikájától teljesen elütő formáival ma a költő leginkább élő műve. Ezzel Vörösmarty átnyúlik a ma költészetébe. Ma leginkább s legelső sorban közvetlenséget keresünk a költőben és szeretjük, ha húrokat üt meg lelkünkben, inkább jelezve, mint végigjátszva a melódiát s ránk hagyva, hogy egészítsük ki, amit ő nem pengetett végig. Mi nem látunk benne dagályt, mint látott Gyulai, ha nem világlik is ki mindig egy szempillantásra a szavakból, hogy mi élt s tört kifejeződésre a költő lelkében. Nem lehet dagály ott, ahol igaz érzés közvetlenül

szól a versből s ebben a versben benne van a lehanyatló Vörösmarty egész szegény, beteg, elkínzott szíve.

S ha az ifju magyar lírában itt is, ott is látjuk a törekvést, amely tradíciót keresve magának, Vörösmartyhoz próbál csatlakozni, a csatlakozó pont a V é n c i g á n y, amellyel a költő tovább is ható tényezője marad a magyar költészetnek. A mai emberhez az öreg, beteg Vörösmarty áll közelebb, mert az ő lelkében ismerünk rá jobban a mi ellentétektől szaggatott, diszharmóniák közt vergődő, bénulásában időnkint görcsösen föllobbanó lelkünkre.

(1907.)

A FIATAL GYULAI¹⁾

Furcsa, nem furcsa, – csakugyan igaz, az öreg Gyulai is volt valamikor fiatal. A szakálla fekete, mint a szén, a járása kopogós, kemény és szapora, a szeme még elevenebben csillogó, mint amilyennek mi ismertük. A hangja sem volt olyan tompa, frissen pattogott, férfias érc volt benne. Fejét erősen szegte válla közé, – aki ránézett, láthatta, hogy ez a fiatal ember nem puha, nem hajlékony, nem sokat töpreng önmaga és eszméi fölött, hanem amibe belekapaszkodott, azt meg is fogja erősen és nincs az a hatalom, amely eltérítse tőle.

Akkortájt jött Erdélyből Pestre, a nagy országos összeomlás után. Fojtott, nehéz, bágyadt levegőbe jutott az erdélyi bércek friss, szeles légköréből, – rögtön hozzálátott a szellőztetéshez, a romok közti rendcsináláshoz. Felül jóindulatú, de kicsit megmerevedett maradiságot látott, a negyvennyolc előtti tekintélyek, Toldy Ferencsel élükön a harmincas évek ízlését, avatag romantikáját, Biedermayeres finomkadását siratták vissza. Irodalmunk fénykora 1830-ban lezáródott, – vallotta az öreg Toldy. Lent, a lapok körül kialakult bohème-irodalomban a fiatalok már tudták, hogy Petőfi az uralkodó csillag, ő rája esküdtek, de mindennapos szentségtöréseket követtek el rajta éretlen utánzásukkal, amely a nagy költőnek éppen kevésbé jeles tulajdonságait kapta ki, azokat utánozta az éretlenségig s az ő nevével leplezgette fölszínes kulturátlanságát. Volt egy Petőfi-iskola, amely vásári zsidóval éppen azt takarta el a közönség elől, ami Petőfiben a lényeg s azt mutogatta genialitásnak, ami benne éretlenség, modorosság és affektálás.

A fiatal Gyulainak szíve szerint való becsvágya bizonyára nem az volt, hogy a kritikai rendcsinálásra adja magát. Ő költő és talán novella-író akart lenni első sorban. S ez könnyebb is lett volna neki, mert szelid verseivel és gondosan esztergályozott novelláival bizonyára nem keveredett volna annyi harcba s az akkori elég szűkös termésben könnyen az első helyek egyikét vívhatta volna ki alkotó tehetségével. De dolgozott benne a harcra termett katona vére, nem tudta közömbös türelemmel nézni sem azt az üres zsidóvágyat, sem azt a copfos maradiságot, amely az irodalmi berkeket meglehetősen kellemetlen tartózkodási helylyé tette. A született kritikus azt súgta neki: ezt nem szabad túrnöd, itt szét

kell ütnöd, mert addig nem lehet nyugodt alkotás, amíg a zaj el nem ül s amíg ezeket a fülledt szobákat ki nem szellőztetjük. S ő, ha egyszer valamiről azt gondolta, kötelessége megtenni, – hát meg is tette, habozás, félelem, diplomatizálás nélkül.

Fölvette tehát a harcot és pedig két fronton egyszerre. Egyfelől ki kellett küzdenie Petőfi és Arany elsőségét a régebbiek, még Vörösmarty fölött is Toldyékkal szemben, másrészt ellene kellett szegülnie az értelmetlen Petőfi-utánzásnak. Mondhatnók úgy, hogy meg kellett oldania a Petőfi-problémát, az akkori magyar irodalom központi problémáját. Mert neki az a természete, hogy ha egy dologra ráadja magát, nem sokat settenkedik körülötte, hanem megragadja a velejét. Első nagyobb kritikai tanulmánya tehát Petőfiről szólott: „Petőfi Sándor és a lyrai költészet“ (1854) ez a címe. Az első komoly kísérlet Petőfi jelentőségének pontos esztetikai megállapítására, formájára életrajzi essay, de voltaképpen polemikus irat. Azokat a szempontokat világítja meg, amelyekből nézve leginkább kiviláglik Petőfi nagysága, de egyúttal hivatlan utánzóinak éretlensége is. Ezek a maguk képére akarták alakítani a világ egyik leglelkiismeretesebb, mesterségét legjobban tisztelő költőjét; borzas, tanulatlan, bursikóz, felületes vadócot csináltak belőle, hogy borzasságuk, tanulatlanságuk, bursikózságuk és fölületességük a genialitás glóriáját kapja tőle. Gyulai rámutatott arra, hogy Petőfin a geniális könnyelműség, az éretlenkedő nagyozolás csak kívülről magára szedett szenvelgés volt, a fiatalság titánkodása, amely mély érzést, rendkívüli művészi becsületességet, komoly tanulmányra való hajlandóságot takart. Fiatal volt, kiforratlan s állítólagos követői épen csak a kiforratlanságát utánozták – a fiatalság nélkül. Gyulai nem hallgatja el Petőfi hibáit, nem akar belőle minden áron operette-tenoristát csinálni, mint az újabb Petőfi-biografusok; embernek, emberileg nézi. De arra mindig rámutat, hogy a nem egészen kifogástalan külső alatt mily nemes szív, mily intelligens fogékonyság és milyen előkelő művészi becsvágy lakott. S amíg erről beszél, szeme a papir fölött az utánzók hadára tekint, éles, kissé gúnyos kifejezéssel. Nem mondja ki, de még ma, ötven egynéhány év múlva is érezzük, hogy a hangsúly nekik szól. Mikor állítólagos formabeli pongyolaságáról, őszinteségéről, komoly tanulmányairól ír, akkor még szóval sem említi őket, de mikor egyéni voltát, a népieshez való viszonyát fejtegeti, akkor már nem állhatja meg, hogy bele ne vágja sarlóját az utánzók gízgázába.

Csodaszamba mehet az, hogy milyen elfogulatlansággal, milyen zavartalan tiszta látással tudja megítélni Gyulai már akkor, letünése után alig öt évvel Petőfit. Míg Toldynak akkor még sejtelve sem volt róla, micsoda tünemény

vonult el pár év előtt az irodalomra lelki szeretettel függesztett, de nem nagyon éles tekintetű szeme előtt, míg az akkori fiatalok, Gyulai kortársai, csak a bálványt látták Petőfiben, Gyulaiban már akkor olyan kép alakult ki róla, amely nagyjában-egészében ma is fennáll s igazabb, hívebb és reálisabb, mint mindazok a képek, melyeket mások, akik már negyven-ötven év távlatából nézhették, rajzoltak róla. Vörösmarty életrajzán, nem tehetünk róla, megérezzük egy kis, talán öntudatlan, kegyeletes retouche nyomait, a Petőfi-arcképben ennek árnyéka is alig van. Talán a polemikus célzat szorította erre a teljesen elfogulatlan nézésre. Vagy talán ezt a pontos boncolást, amely élesen elválasztja a gyöngeségeket az erősségektől, Gyulainak, a kritikusnak Gyulai, a költő sugallta, aki azzal akart szabadulni Petőfi ellenállhatatlan hatásától, hogy teljesen öntudatossá teszi magában a nagy előd szellemét?

Egy dolog már akkor is feltűnik, mint Gyulainak egyik legrokonszenvesebb vonása: a kultura lovagjának szegődik, hévvel, erővel vallja a művészi komolyság és művészi lelkiismeretesség ígéit, hittelt hirdeti, hogy a költőnek nem okvetlenül, sőt nem is szabad a természet vadvirágjának lennie, tanulnia is kell egyet-mást. Ennek a tanulmánynak három forrása van: az élet, önmaga a költő s a világirodalom nagy szellemei. Ezt egy kis keserűséggel is fejtegeti. „Nem gúny-e – teszi hozzá a végén, – hogy nálunk még ilyenekről is vitatkozni kell?” S nem ezerszeres gúny-e, hogy ez a vitatkozás még ma, ötven év múlva sem vesztette el teljesen aktualitását? Legélesebbé akkor válik a hangja, mikor az ötvenes évek lírikusainak kulturátlanságát tépdesi. Már akkor ki van benne alakulva az az ideál, amelyet a magyar irodalom elé tűzött: a magyar nemzet egyéniségét európai színvonalon művészileg kialakító irodalom. A mai napig is ez maradt legfőbb kritériuma minden magyar irodalmi műnek az ő szemében.

Általában egész kritikai pályájának mozgató elvei már ekkor megállapodtak benne. Felfogása a későbbi évek nyugodt alkotó munkájában bővült és mélyült, de nem változott. Az ő agyveleje az új benyomásokat fölveszi, de magához alakítja; nem alakul át szerintük, a régieket soha el nem engedi. Gyulai nem ismer kételyeket, ha egyszer valamiről meggyőződést formált magának, ellenérvek nincsenek rá nézve. Egy-ember, nem vitázik önmagával, nem gondolkodik párbeszédekben, amelyek egyszerre mutatják a dolgok másik oldalát is. Bizonyos lenézéssel is szól az effélékről, férfiatlannak tartja a meggyőződés ingadozását, az elvtelenség pedig felháborítja. Emlékszem egy egyetemről, vagy tizenkét évvel ezelőtt. Szemere Pálról szólt. „Mindig a fiatal írók pártján volt – mondta bizonyos kicsinyléssel a hangjában. – Épen úgy, mint Jókai.”

Az ő kritikai felfogása Shakespeare s a francia romantikus iskola alapján fejlődött ki s abban is állapodott meg. Sohasem érezte annak szükségét, hogy ártértékelje a maga értékeit, ugyanazok a dolgok ugyanazt a benyomást keltették fel benne egy emberöltő múlva is. Sokszor a szavairól is ráismerünk az ötvenes évek Gyulaijában a mostani Gyulaira. Gondolkodásának ez az ereje a gyöngesége, mert ettől kapta merevségét, mindinkább orthodoxszá váló dogmatizmusát. Az ő kritikai felfogása velejében a negyvenes-ötvenes évek levegőjéből szűrődött le s ezért van az, hogy amíg majdnem csalhatatlanul biztos, ha ennek a kornak jelenségeiről van szó, jelentékeny távlati tévedéseket mutat később, amikor ugyanezen az alapon akarja az újabb irodalmi jelenségeket mérlegelni.

Sarkalatos elve az ő kritikájának az, hogy az irodalmi művet csak mint egészet tudja nézni. „Én egyes részletekre keveset tudok hajtani, akár mint ember, akár mint műértő, – mondja ő maga. – Engem valamely műben pár szép hely, sikerült rész meg nem veszteget, ha az egész elhibázott s a szellem összes hatása lehangol, untat vagy éppen visszadöbbszent“... Bizonyára igaza van, – de nem lehet-e arra is eset, hogy pl. egy elhibázott kompozícióért kárpótol az egyes részek lángoló szépsége? Ő a tartalom és a forma teljes összhangját kívánja meg s amit legjobban tud megbecsülni, az a kompozíció tökéletes harmóniája. Lehet, hogy ebben némi célzatosság is van, mert irodalmunkban éppen a komponálás tudománya volt mindig a legritkább erény. Gyulai pedig a legritkább esetben beszél bizonyos tudatosan kihegyezett, vagy szándékosan elrejtett célzatosság nélkül. Ha lelkesen dicsér vagy erősen elítél valamit, a finom szem meglátja rajta, hogy egy-egy erényt azért dicsér olyan nagyon, mert nálunk ritka, egy-egy hiba ellen azért kel ki olyan hevesen, mert nálunk gyakori.

Ez a szomjazás az egész mű tökéletességére, a komponálás művészetének ez a megbecsülése vonzotta legelsőbbben Arany Jánoshoz. Mikor először szól róla, 1855-ben, a „Szépirodalmi Szemle“ című hosszú cikksorozatban, amelyben legrészletesebben foglalta össze az ötvenes évek irodalmi termeléséről való nézeteit, – mindjárt a szeretet olyan hangján említi, hogy maga is szükségét érzi, hogy állást foglaljon a személyeskedés vádjával szemben. S éppen Aranyval kapcsolatban tisztázza felfogását Toldyékkel szemben, megállapítva, mennyire elfogult Toldynak az a nézete, hogy a magyar költészet aranykora 1830-ig tart s azóta csak epigonok vannak. Ekkor mondja azt, amit mi hangoztatunk a mai irodalmi vitában:

„Ők mindketten (Toldy és Greguss Ágost) annyira belemerültek a múltba, hogy nem tudják magukat feltalálni a jelenben, annyira rabjai bizonyos

eszméknék, hogy vizsgálódni sem akarnak tovább, pedig a fejlődő élet jelenségei ezt igénylik. Azt hiszik, hogy kegyeletet sértenének, ha a régibb írókat érdemük szerint ítélnék meg s ferde divatnak hódolnának, ha az újabb íróban annyit mernének fölfedezni, mint a régiekben: például ha elismernék, hogy Petőfi csakugyan írt olyan lyrai költeményeket, mint Kisfaludy Károly, Arany epikai költeményei is csak kiállják valahogy a versenyt a régiekkel, Jósika regényein kívül is vannak tehetséggel és művészettel írt regényeink s talán a Faludiénál mutathatunk fel szabatosabb prózát is.“...

Bizonyos vakságok nemzedékről nemzedékre öröklődnek és örökké élnek. Ma is emlékszem egy különben igen derék és okos irodalom-tanár barátom elképedt arcára, amikor évek előtt egy hosszas vita végén azt mondtam neki, hogy Mikszáth Kálmánt különb regényírónak tartom, mint Jósikát s Ambrus Zoltánt, mint Fáy Andrást. Derék barátom, azt hiszem, azóta is álmélkodik kritikátlanságomon. Az épen most folyó inkább zajos, mint tartalmas vitában vajjon nem az a szellem vezet-e az egyik oldalon, amely miatt Gyulai Toldyt már 1855-ben ostromolta? Nem látjuk-e azt a csökönyös multbanézést, amely sehogy sem tudja elgondolni, hogy ami ma folyik az irodalomban, az épen úgy irodalom-történet, mint ami nyolcvan év előtt volt s azért, hogy valaki ma a kenyérért keservesen küzködő újságíró vagy véglegesítésre váró vidéki gimnáziumi tanár, esetleg valamikor nevezetes alakja lehet az irodalom-történetnek. Nem hallunk-e napról-napra olyan általános véleményeket mai irodalmunkról, amelyek azt a hitet kelthetnék, hogy a magyar szellem produktív képessége husz-huszonöt év óta megállott s legfeljebb azok érték ezalatt valamit, akiknek sikerült idejekorán meghalni? S nincsenek-e ma, az irodalom tekintélyes állásaiban lévők között elegendő olyanok, akik „annyira rabjai bizonyos eszméknék, hogy vizsgálódni sem akarnak tovább, pedig a fejlődő élet jelenségei ezt igénylik?“

*

Ezt a hosszabbacska kitérést Gyulaitól tanultam, mert az ő fiatalkori kritikái tele vannak ilyen általános kitérésekkel elvi jelentőségű kérdésekre, aktuális mozzanatokra. Ezek a munkái még nem haladnak olyan biztosan egy egyenes úton, mint a későbbiek, nyilván nem azért, mintha ekkor még nem tartotta volna szükségesnek az egységes kompozíciót, hanem azért, mert ezek a kritikai dolgozatok tulajdonkép lapokban részletekben közölt cikkek összefoglalásai s ez a lazább forma természeténél fogva megbír egy kis csapongást.

Aranyról szólva folytatja azt, amit Petőfi-tanúlmányával megkezdett. A

népies-nemzeti költészet elsőbbségeért küzd s amint kimutatta Petőfi fölényét a lírában, ép úgy igyekszik megállapítani – Toldi estéjéről szólva – Arany fölényét az epikában. S amit erre vonatkozólag mond, az ma is az irodalomtörténet álláspontja, – az utána jöttek bővítették, néha egy kicsit higítottak is rajta, de módosítani nem tudták. S ebben van Gyulai kritikai föllépésének irodalomtörténeti jelentősége. Ezzel vált irodalmunk nagy értékelőjévé, aki kritikailag feldolgozta azt a nyers anyagot, amelyet Toldy Ferenc lelkesedése és szorgalma összehordott. Ő állította irodalmunk csúcspontjára Petőfit és Aranyt, hogy azután mindig az ő színvonalukról nézzük a multnak fölfelé haladó vonalát s várva-várjuk azt a jövőt, amikor ez a vonal még magasabbra fog emelkedni. S ebben van egyúttal kulcsa annak az álláspontnak is, melyet Gyulai későbbi kritikájában a mindenkori irodalommal szemben elfoglalt. Petőfi és Arany magasságából nézte a körülötte hulámzó, hol tespedő, hol fölcsapzó irodalmi életet, – nem csoda, ha sokszorosan kisebbnek és jelentéktelenebbnek látta, mint amilyen.

Ez a vonása az ötvenéves években írt kritikáiban is feltűnik. Tompát még csak elismeri, bár szó sincs róla, hogy olyan magasra, egyenesen Petőfi és Arany mellé állítaná, mint a későbbi kritika egy része. De már pl. Tóth Kálmánban alig tud valamit fölfedezni egy-két csinosabb részen, sikerült strófán kívül. Kritikusra vigasztaló látni, hogy igenis lehet kortársról irodalomtörténeti érvényű ítéletet mondani, – csak az ítéletmondó képességein múlik a dolog. Az ötvenes évekbeli Gyulai ítéletei az ötvenes évek költőire ugyanazok, amelyeket mi alkotnánk róluk, ha irodalomtörténeti távlatból nézzük őket. (Nem bizonyos tehát, hogy a mi ítéletünket a mai irodalomról egy későbbi irodalomtörténeti kritika teljesen el fogja söpörni.)

Ezekben a kritikai dolgozatokban látjuk Gyulait, mint a magyar irodalom másik, még nyomósabb tényezőjét: mint a magyar prózai stíl megeremtőjét. Még nem egészen kész ekkor a prózája – megvan már benne az egyszerű erő, a kifejezés plasztikai készsége, a hang variáló képessége a nyugodt fejtegetéstől a pattogó zsörtölődésen és bosszankodó gúnyon át a nemes páthoszig, de itt-ott még érzik rajta némi feszesség és keresés. Nem olyan biztos erővel kapcsolódik a szó a gondolattal s nem olyan közvetlenül árad, mint később, Vörösmarty életrajzában vagy az Aranyról írt emlékbeszédben. De már művészi próza, amely nemcsak a mondanivaló súlyával hat, hanem az elmondás formájával is. S ha összehasonlítjuk legjelesebb kortársai, Toldy, Erdélyi János prózájával, akkor látjuk, hogy az elsőnek színtelensége, a másinak nehézkes homályossága mellett mekkora haladás a művészi próza felé a Gyulai stíljé. A magyar líra

nyelvét Petőfi csinálta meg, az epikáét Arany, a regényét Jókai. Az utolsó bilincset Gyulai törte le a magyar irodalmi nyelvről, ő szabadította fel az értekező prózát könnyű, hajlékony és mégis súlyos és komoly megszólalásra. S keletkezhettek új stílusok, bővíthet, gazdagodhatik, differenciálódhatik prózánk még annyira, Gyulaitól független soha többé nem lehet, mert belőle indult ki. A kritikus, az esztétikus, a történetíró, a publicista ő előtt nem tudott többkevesebb dadogás nélkül szólni, ő megoldotta nyelvünket. A Gyulai utáni nemzedék már mind az ő tanítványa, ad valamit a magáéból, külföldi példából is ahhoz, amit tőle kapott, de a fődolgot tőle tanulta. Ez pedig nemcsak irodalmi, hanem társadalmi esemény is, mert az értekező próza hat legjobban az élő társalgó nyelvre s ha a magyar ember intelligens dolgokról világosan tud beszélni vagy tisztességesen megfogalmazott levelet írni, abban is megvan Gyulainak a maga része.

A jó Erdélyi János megróttta Gyulait, amiért bírálataival felül akarta haladni szépségben a költőt, prózájával a verset. A tartalom elhanyagolását látta benne a forma kedvéért, – pusztán csak azért, mert ez a forma művészi volt. Tehát Gyulainak meg kellett védenie művészi próza jogát a tudós vaskalappal szemben, pontosan megállapítani a prózai és költői nyelv közti különbséget s a művészi forma jogosultságának határait a tudományos tárgyalásban. S erről szóló tanulmányában szinte önvallomáskép hat, s mikor a kétféle kritikusokat jellemzi: a könnyed, felszínesen csevegőket s a komoly – vagy ahogy ő mondja – epés és unalmas kritikusokat. Az utóbbiakról szólva egy-két vonás leszámításával pontos képét adja a saját munkája irányának. „Előttük határozott eszmény lebeg s élesen körvonalozott elvekből indultak ki. Következtesek a kegyetlenségig, erélyesek az üldözésig s kiméletlenebbek, mint maguk hiszik. Nem igen gyönyörködnek a kísérletekben, ki nem állhatják a közepszerűséget, sőt a nagy tehetségnek sem könnyen hódolnak. Eszményeiken csüggve és szilárdan követve a kitűzött irányt, jogosítva hiszik magukat mindenre. Vissza merik riasztani a kezdőt s megtámadni a koszorut... Megengednek maguknak némi tisztességes személyeskedést s nem veszik rossz néven, ha velük hasonlóképen bánnak. Nem keresik a közönség kegyét, de meg sem vetik, néha élesen támadnak rá s kelletlenül is tekintélyeivé válnak. Mindig rendszeresek, még akkor is, ha rendszerök tisztán történeti alapon nyugszik... Mozgékonyosságuk kevés, kedélyük nem épen derült, nem könnyen felednek, nehezen remélnek: szóval nem igen szeretetreméltó emberek s ezt maguk annyira tudják, hogy épen törekednek reá... Lelkiismeretes alaposságuk tiszteletet vív számukra ellenségeik előtt is s fejtegetéseik még akkor is becsesek, ha a dolog érdemére nincs igazuk. Termékenyítőn hatnak az

irodalomra. Néha megdöntik a rossz irányt s előkészítik a jót. Koszorút vívnak az érdemnek és megostromolják a csinált nagyságot. Őrzik a művészet és irodalom méltóságát s megbélyegzik a nyegleséget... Az irodalmi korszakokat rendszeresen együtt képviselik a költőkkel. A közönség azon része, melyet az irodalom és művészet mélyebben érdekel, örömet fordul hozzájuk s tekinti őket legfelsőbb törvényszékül... Hangulatjuk nem változatos. Igyekeznek megtartani a kritikusi méltóságot, mely kerüli a lelkesedést s nem esik egykedvűségbe. Egyébiránt alapjokban erős szenvedélyűek. Érzik és tudják, hogy a szenvedélyes gondolkozó, kinek szívében fekszik az igazság, egyszersmind a leglogikaibb gondolkozó is. És mondhatni, belső szenvedélyességük csak akkor mutatkozik külsőleg is, mikor vívni, ostromolni kell. Ekkor lelkesülten szenvedélyesek és ritkán kerülnek el a gúnyos hangulatot. E sajátságukból folynak hibáik is. Határozottságok, rendszerességök könnyen teszi őket egyoldalúakká, merevekké vagy vezetési rögeszmék és különbségekre. Kedvenc költőiket, kik rendszerüket képviselik, hajlandók érdemökön felül becsülni, míg azok iránt, kik elveikkel ellenkező úton haladnak, igazságtalanok. Annak alig látják meg árnyoldalait, itt mind csak azt látnak, sőt még a tehetséget is kétségbe hozzák... Polemiáik néha gyűlöletesek, s erős harcoló tehetségük könnyen vesz pusztán tagadólagos irányt. Hamar kétségbe ejti őket a jelen, hol csak romlást s aljasulást látnak. Ekkor eltelve keserűséggel, örömet fordúlnak a múlthoz, hol eszményeiket feltalálhatják, vagy a jövő felé, melybe látnoki hitök van s írnak irodalomtörténetet, mely többé-kevésbé pártmunka, de az irodalmi fejlődésben mint nagy horderejű tény jelen meg és ez a legjobb, amit tehetnek.“

Mit írjunk, jellemzőt, Gyulai Pálról, mikor ő már 1855-ben így jellemezte önmagát?

(1909.)

MIKSZÁTH KÁLMÁN

I.

Mikszáth Kálmánban az a magyar nemzedék testesül meg, mely gyermekkorát még az abszolutizmus idejében élte ugyan, de már a kiegyezés utáni világban cserepedett fel, legerősebb benyomásai már ebből a korból valók, szelleme ennek a kornak lelkéből lelkezett. Ez a korszak még majdnem jelen, a mai idősebb emberek még belőle jöttek át a mi világunkba, a magyar közélet vezető pozícióiban levők még ennek szellemét tükrözik, ha idők folyamán módosult alakban is.

Ez a nevezetes nemzedék hajtotta végre a modern Magyarország kialakulását, eltakarította a régi rendi állam romjait s ami alapfalak ebből maradtak, azokra új állami és társadalmi szerkezetet épített. Parlamenti életet teremtett, állandó szervezetű pártokkal, az esetről-esetre alakult csoportokra oszló rendi országgyűlés helyébe. Városi intelligenciát fejlesztett, amely háromféle elemből alakult: a nagyobbára német eredetű, de hamar magyarosodó régi városi polgárságból, a falusi nemességnek abból a részéből, mely nem tudván hozzá idomulni az új gazdasági rendhez, ősi vagyonát elvesztette s az állami hivatalokba huzódott, végül az erősen szaporodó zsidóságból, mely felszabadulva a régebbi idők nyomása alól, hamarosan magához ragadta a kereskedelem és ipar legtöbb területét s ifiabb nemzedékével erős teret foglalt az intellektuális pályák nagy részében is. Ez a nemzedék csinálta végig a régi patriarkális gazdálkodási módból a modern gazdálkodási módba való átmenetet, amely sok régi existenciát tönkre tett, de talán még több újat teremtett. Ez látta kialakulni a mai értelemben vett ipari munkásosztályt, amely hova-tovább mind fontosabb tényezője lett az egész nemzeti életnek. Azok az intézmények, melyek szellemi életünknek alapjai, e nemzedék kezén alakultak azzá, amiknek ma találjuk. E nemzedék teremtette meg a közlekedés mai eszközeit s ezzel utat nyitott a nyugati gazdasági és szellemi áramlatok egész tömegének, amelyek hirtelen, úgyszólván előkészület nélkül törtek be és egy sereg ellentétes erő

folytonos játékvá tették az egész társadalom életét. S e nemzedék fejlesztette ki a modern élet legsajátságosabb és legjellemzőbb jelenségét: a sajtót.

Jelleme, világfelfogása e nemzedéknek sok lényeges ponton elütő a maitól. A politikában higgadt liberalizmus, nem olyan merev, mint a negyvenes évek docrinairei, nem is agresszív radikalizmusra hajló, de becsületes és őszinte. Jóhiszemű, de nem elég erélyes visszahatás azzal a szalmalángos nacionalizmussal szemben, amely a forradalomból táplálkozott s az abszolutizmus politikai elnyomásában nevelkedett türelmetlenné. A parlamentárizmusban az angol minták kultusza: Fox, Pitt, Palmerston, Gladstone e kor magyarjainak politikai példaképei, Macaulay a történetírójuk. A társadalmi életben is bizonyos jóindulatú liberalizmus, amely készséggel fogadja be a régi nemességből alakult vezetőosztályba a polgárság gazdagabb és képzetesebb elemeit, föltéve, hogy igyekeznek tőlük telhetőleg hozzá alkalmazkodni. A tudományos életben a német iskola túlsúlyra jutása, amely mellett francia és angol hatások legfeljebb egyes egyéniségekben érvényesülnek s a régebbi generáció egyes önmagukból s a régi magyar iskola hagyományaiból kinőtt jellemzetes alakjai, mint pl. Gyulai Pál, Kerkápoly Károly, Kovács József, a sebész, mindjobban elszigetelődnek. Az irodalomban Arany és Jókai uralkodó hatása; Arany mellett azonban folyton él és hat Petőfi szelleme, míg Jókai egyedül uralkodik a regényben, fejlődését a fordulatossá, ötletekben gazdag mese és a társadalmi élet eleven rajzának irányába vezeti, a jellemrajz elmélyedésének háttérbe szorításával. A színházban eredeti magyar repertoire teremtésre való erőfeszítések s a népszínmű népszerűsége.

Vázlatosan odavetve, ezek azok a fő jellemvonások, melyek meghatározzák annak a nemzedéknek a jellemét, amely a hetvenes és nyolcvanas években lépett be a magyar világba s amelynek egyik legkiválóbb és legjellemzőbb képviselője ma közöttünk Mikszáth Kálmán. Ő is az abszolutizmus idejében töltött gyermekkor után, a kiegyezés korának szellemétől nyerte az ifjú kornak azokat a benyomásait, melyek az egész életre, de kivált az író jellemének kialakulására a legfontosabbak. A kis nemesség köréből, faluról indult el, hogy aztán egész életét nagyvárosban élje, anélkül, hogy a nagyvárosi élet természetéhez teljesen hozzá tudna alakulni. Átmeneti ember a falusi nemes úr és a városi intellektuális között: minden szép emléke, szeretete, vágya a falu felé húzza, de a falun élni aligha tudna már. A falu nyugodt, kontempláló, passzivitásra hajló temperamentumát nem bírja levetkőzni, de a körülötte zajló városi élet akarata ellenére is fokozott tevékenységre szorítja. Az urbánus társadalmi élet idegen előtte, nem is érdekli, a parlamenti folyosó és a politikai klub teljesen kielégíti

társaságra való igényeit. Színház, képzőművészet, zene nem izgatja, csak épen hogy tudomásul veszi. Olvasmánya nem sok: az angol humoristák és történetírók, leginkább Macaulay és Carlyle érdeklik, annak idején úgylátszik érdekelték az oroszok is, de már a naturalizmus nagy világáramlatának nem volt rá hatása. Szereti a kuriózumot, a furcsaságot emberben, dologban egyaránt s bámulatos érzéke van minden iránt, ami jellemző és tősgyökeres. Nagyon kifejtett a családi érzéke; azok közül való, akik odahaza élnek, minden más helyre csak járnak. Szereti a politikát, de nem becsüli túlságos sokra, inkább az érdekességét látja, mint a komolyságát, – hajlandó mulatságos játéknak nézni, mint valami óriási arányú kártya-parthiet. Nagy gyermekek komolykodó szórakozása, akik azt hiszik, ők forgatják az idő kerekét, pedig az forgatja őket. Ragaszkodik parlamenti tagságához, de politikai ambíciója nincs, nem kíván részt az ország ügyeinek intézéséből; mintha csak azért ülne a parlamentben, hogy közelebbről láthassa a benne folyó játékot. Párthoz, vezető államférfiakhoz való ragaszkodását inkább a személyes rokonszenv irányítja, mint a politikai elveik és módszereik helyességéről való erős meggyőződés. A képzelhető legjobb nézőközönség, mindent meglát, mindent megfigyel, de mindent egy kicsit felülről néz, különösen pedig az embereket. Talán csak Jókai és Tisza Kálmán azok, akiket kortársai közül önmaga fölébe emelt, önmaga mellé is keveseket, a többit mind önmaga alatt látja. Szereti a vidám beszélgetést; nem azt a társalgást, amelyben az egyik beszélő inspirálja a másikat, az egyik megjegyzés pattantja ki a másikat, hanem a tréfálkozást, az adomázást, amelynek az a lényege, hogy mindig egy beszél s a többi halgatja. A természetből csak a gyermekkorában megszokott lombos nógrádi tájak vannak rá mély hatással; bár sokat járt az Adria mellé s a stájer hegyekbe, kevés képet találni írásaiban, melyet ezek sugalltak volna neki. Szkeptikus és irónikus, a lelkesedés elragadtatását nem ismeri, mindig ura marad önmagának. De azért nem sivár, mert van benne hit és melegség, csak nem mindig szereti elárulni; nem is lágyul el máskor, csak amikor az ifjúságáról meg a családjáról beszél. Nem kél ki magából soha, nem adja oda magát teljesen, pedig van lírája, csak nagyon jól elrejt. Önmagában befejezett, kerek egyéniség, nincs egyetlen olyan pontja sem, amelyen beleolvadna valami másba, rajta kívül állóba. Viszont beleolvaszt magába mindent, ami kívülről éri. A köznapi szó is úgy hangzik ajkán, mintha az ő legsajátabb tulajdona volna. Ez nagyon fontos tulajdonsága, mert ezen alapszik stíljének legjellemzetesebb vonása: a közvetlenség ép úgy, mint okosságán és rendkívüli, a mi irodalmunkban társtalanul álló megirigyelő képességén a humora.

II.

Már több mint harminc év óta él Budapesten és ennek írói munkásságán alig látszik nyoma. Ez a nagy város kevésbé érdekli, csak lakik benne, de életébe nem élte bele magát. Egy-két képéhez ha vett anyagot a fővárosi életből, azok is azt mutatják, hogy olyasformán áll vele szemben, mint aki az ablakból nézi az utca hullámozását, de maga nem elegyedik bele. Ez a nagy megfigyelő sohasem tartotta érdemesnek, hogy mindennapos élete színhelyén körülnézzon és képet alkosson magának róla. Mert már kialakult, befejezett egyéniség volt, mikor idejött s már megkapta mindazokat a benyomásokat, melyekből összes későbbi munkáinak színei alakultak. Az ember egyéniségének tartalmát azok a képek határozzák meg, amelyeket gyermek- és ifjúkorában nyert; ezekből táplálkozik aztán az író egész pályáján. Fejlődhetik, bővílhet, a világfelfogása átalakúlhat, folyton új elemek nyomulhatnak lelkébe, de ezek is hozzásimunak ifjúkori képeihez.

Mikszáth gyermekkorát a falusi kisnemesek és parasztok között töltötte, serdülő korában ezekhez hozzájárultak a felvidéki kisvárosok nyárspolgárai, legénykorában a vármegyei urak. Ezek maradnak szeme előtt egész életében, ha lelkéből ír, csak róluk tud írni. Később még gyarapszik galériája: a parlament alakjaival, kik között férfikorát töltötte. Ezekről is sokat írt, de kevés kivétellel journalistikai jellegű dolgokat, – még nagyszabású szatírája, *Az új Zrinyiász* is alapjában véve nem más, mint az ő különleges journalistikai műfajának, a parlamenti karcolatnak legnagyobb arányú s irodalmi magaslatra emelt példánya. Képzelete a tornácos kúriák, falusi parókiák és a zsupfödeles parasztházak körül jár mindig legszívesebben.

Meglátszik munkáin még az is, hogy ezek az ifjúkori benyomások hogy rakódtak le rétegenként az emlékezetében. Mikor parasztokról ír, majd mindig megérezzük, hogy ezeket az alakokat egy gyermek látta, ezeket a történeteket egy gyermek hallotta, hogy aztán a férfi alkossa újra. Legtöbb paraszttörténetében egy alakkal többet találunk, mint amennyiről ír: a kis fiút, aki ott ténfergett a falusi emberek közt, hallgatta beszélgetésüket, álmélkodott nevezetes történeteiken, megbámulta virtuosos cselekedeteiket, megdöbbsent tragédiáikon, sejtő szemmel figyelte szerelmeiket. Mindenütt észrevenni a történetekben a gyermeki perspektíva nyomait, mint a hogy a fotografált képet átfestik akárhogy, mégis meglátni rajta, hogy a fényképező lencse rögzítette meg.

Az úri gyerek, ha falun nevelkedik, sokat érintkezik a parasztokkal, szeret is köztük lenni, mert nem mentorkodnak felette, nem is veszik semmibe, mint a maga köréből való felnőttek, hanem megbecsülik, megtisztelőnek érzik társaságát, meghallgatják szavát, nem tartják magukat nálánál annyira okosabbaknak, mint apja, anyja, egyéb úri emberek. Uri házból való származása disztinkciót szerez neki köztük: felülről nézhet rájuk, ő, akit odahaza mindenki lekicsinyel. Ebből a helyzetből sokszor valóságos barátság fejlődik ki a felnőtt vagy öreg paraszt és az úri gyerek között. Azért ez egy pillanatra sem felejt el, hogy ő más valami, mint ők és pedig valami külön, mint ők. Ha aztán falun tölti élete többi részét is, ez a viszonya a parasztokhoz észrevétlenül átalakul a falusi úri ember és a paraszt rendes viszonyává. Ha ellenben elszakad a parasztételtől s városba kerül, egész életére a gyermek szemléletei maradnak meg elméjében s a felnőtt ember is az egykori gyermek szemével néz vissza a parasztok életére.

Ez jellemzi Mikszáthnak azokat a rajzait, melyeket a palóc és tót parasztokról írt. Sokszor meg is mondja a fiatal korra való visszaemlékezés melancholikus hangján, hogy emlékeit írja meg, néha szerepelteti is önmagát, a parasztok között ténfergő gyereket, történeteiben. De a többi rajzokban is mindig érezzük, hogy milyen szemmel nézte egykor azokat az embereket, akikről szól; osztozott a falu közvéleményében, ezzel együtt nagyon okos embereknek, vagy bolondoknak, furcsáknak, nevetségeseknek, félelmeteseknek tartotta őket; érezzük, hogy mulatott vagy borzongott azokon a történeteken, amelyeket egykor a cselédszobában, a mezőn, a georginás kertekben, a kis házak előtti padokon tágra nyitott, mindent meglátó szemmel hallgatott s melyeket most játszi humorral, megindulását csak néha engedve keresztül csillogni, elmond.

Innen van, hogy bár a parasztokat is bizonyos távolságból, felülről nézi, mégis valamivel közelebb van hozzájuk, kisebb távolságban felettük, mint pl. ha megyei urakról ír. Innen van az is, hogy csak azt rajzolja a paraszt életből, amit a gyermek is meg tud látni. A vasárnap délutáni beszélgetések, a téli esték tréfálkozásai, a vidám mesélgetések, a templomba járás, a falu nevezetes eseményeinek meghánya-vetése, a kovács-műhely pletykái – ezekben s effélékben alakulnak ki a történetek. Ha munkaközben rajzol parasztokat, akkor a munka maga alig szerepel, annál többet a munkaközben folyó tréfák, dalolások, tereferék. A paraszt szegénységét, nyomoruságos, egyhangú életét, tudatlanságát – mindazt a sok nyomoruságot, melyben egész életén át benne él, melyet úgy megszokott, hogy észre sem veszi, mint ahogy nem veszi észre a levegőt, melyben lélekezik: ezt nem vette észre a gyermek, aki a paraszt álláspontjáról nézi a parasztot és ezért nem szól róla az író sem, aki a gyermek

benyomásait rajzolja meg.

Minden pontos megfigyelő észreveheti, hogy a szemlélet dolgában mennyire különböznek Mikszáth palóc-rajzaitól azok, amelyekben a szegedi parasztoktól vette az anyagot. Ezeket már érett szemmel figyelte s a felnőtt ember attitűdjében áll velük szemben. Megrajzolásuk teljesen a pontos, rendkívül éles megfigyelés műve, objektívebbek, markánsabb körvonalúak, de egyoldalúbbak is: a parasztnak csak egy-egy vonása domborodik ki belőlük. Nagyon biztos kontúr-rajzok, nincs meg bennük a tónusnak az a gazdag árnyalása, mint a palóc-rajzokban. Ez az összehasonlítás magyarázza meg a legvilágosabban azt, amit a gyermeki szemlélet nyomainak mondok Mikszáth paraszt-történeteiben. A szegedi parasztot úgy nézi, mintha egy nemét a kuriózumnak látná benne. A palóc-rajzokban ez soha sincs meg; a palóc nemcsak egyes különlegességeivel érdekelte, hanem egész lényével.

Senki egész irodalmunkban a parasztot jobban megeleveníteni nem tudta, mint ő. De rajzai nem intímek, úgy ábrázolják a parasztot, ahogy mindennap, sok ember szemeláttára viselkedik, sohasem úgy, ahogy önmagával szemben áll. Ezek a rajzok látványon alapúlnak, nem együttélésen: az van bennük, amit mindenki megláthatna, ha olyan jó megfigyelő volna, mint Mikszáth, hiányzik belőlük mindaz, ami csak az előtt nyilatkozik meg, aki valósággal benne is él a parasztéletben. Szeretete a paraszt iránt nem is intimitáson alapszik, hanem a megbecsülésen; a magyar parasztot, kivált a palócot, jóra való, erős, derék, tehetséges emberfajtának tartja s nagyon tud gyönyörködni benne, mikor ezeket a tulajdonságait kimutatja. A keményfejű, ravasz, mindenkivel egyforma hangon beszélő, érdekeit, igazát megvédő palóccal szemben mennyire másnak látja a tótot! Ami abban energikus keménység, az ebben jámbor szelídség, ami abban ravaszság, ebben félszeg együgyű ravaszkodás, ami abban önérzetesség, ebben alázatos meghunyászkodás. Becsületes, szelíd, derék emberkéek ezek a tótockák, de mennyivel különb, imponálóbb a magyar! A két emberfajnak sarkalatos temperamentumbeli különbözősége nyilvánul ebben a szembeállításban, amint egykor egy eleven szemű gyermek lelkében tükröződött. A tót nép fantasztikuma azonban néhány pompás kísértetlátó történetet adott neki, még ma is érezzük bennük azt a borzongást, melyet egykor hallásukra a szklabonyai kis fiú érzett.

A paraszt után időrendi sorban a felvidéki kisvárosok nyárspolgára következik. Ez sokszor feltűnik egy-egy munkájában, ha nem adott is neki annyi anyagot, mint a falu népe. Sokszor megtaláljuk itt is a diákkori szemlélet emlékeit azokban a színekben és vonalakban, ahogy a kisvárosi kosztadó gazdákat, iparosokat, szatócsokat, bérkocsisokat rajzolja és alighanem diákkori

epekedések emlékei azok a csinos, karcsú bokájú, libegő szoknyájú polgárlányok, akik egy-egy történetén hirtelen átlibbennek. A selmeci és egyéb felvidéki városok részben még ma is régi állapotában megmaradt, de részben már átalakult polgárságának képei ezek; olyan polgárságé, amelyben még elevenen élnek a régi bástyák közé szorított élet hagyományai, kicsinyességeikkel, nagyzó polgári gőgjükkel, korlátoltságukkal. Érdekes dolog, hogy ezeket a polgárokat Mikszáth csaknem mindig komikus, furcsa alakoknak rajzolja. Valamikor a faluról a városi iskolába került diák is bizonyára furcsáknak, nevetségeseknek látta őket, aminthogy a kisvárosi diákoknak mindig is legnagyobb mulatsága volt a nyárspolgárokat megtréfálni. De van ennek a dologban magában rejlő oka is: az a kicsinyes nyárspolgári élet valósággal tenyésztője volt a bogaras, különködő embereknek, akik épen furcsaságuknál fogva legjobban ragadják meg a fiatal gyerek figyelmét s később is legelevenebben bontakoznak ki emlékeiből. Aki húsz-harminc évvel ezelőtt magyar kisvárosban élt, annak emlékezetében biztosan él egy sereg efféle furcsa kabinet-alak s akinek, mint Mikszáthnak, erős érzéke van a tipikus iránt, annak első sorban ezek a figurák nyomulnak tollára. A felvidék protestáns gimnáziumainak tanári kara még húsz-huszonöt év előtt is tele volt sajátságos, furcsa, de jellegzetes alakokkal, – nem véletlen tehát, hogy Mikszáth, ha tanárt rajzol, mindúntalan ilyenek rajzolja. Rendszerint tanúlt, tehetséges, de fejlődésükben megrekedt emberek voltak ezek, akik idegennek, magukhoz méltatlannak érezték azt a nyárspolgári környezetet, amelybe jutottak, de mégis kénytelenek voltak benne élni s ebben az ellenmondásban, épen azoknál a tulajdonságaiknál fogva bogarasodtak el, amelyek legértékesebbek voltak bennük. A nyárspolgárok mosolyogtak rajtuk, a diákhumor kifogyhatatlan forrásra talált bennük, de azért ösztönszerűleg az áhitatnak egy nemével látták bennünk a tudomány embereit s egyiküknek-másikuknak érdemén felül is kijutott a nagy tudós hírneve a maga szűk körében. Mikszáthban ebből a tiszteletből már kevesebb van; mikor róluk ír, inkább csak a bogaraikat látja. Általában a kisvárosi élet alakjai közt kevés tiszteletre méltót talál, látszik, hogy csak nézte őket, mulatott rajtuk, a szívével nem volt köztük.

Ugyanabból a korból valóknak látszanak – mindig a szemléletnek azt a módját vesszük irányadóul, amely az egyes körökről rajzolt képekben elárulja magát, – a falusi apró gentryre vonatkozó emlékek. Azon a vidéken, ahol Mikszáth gyermekkorát töltötte, minden faluban van néhány kicsiny birtokon, egyszerű életet élő nemesi, vagy fél-úri sorba került paraszt család, amelyek bizonyos értelemben középen állanak a parasztság és a vármegyei uralkodó nemesség között. Velük egy körben élnek s igen gyakran belőlük is kerülnek ki a

falusi papok, nótáriusok, tanítók is. Mikszáth maga is ebből a körből emelkedett ki, – sokszor rajzol róla egy-egy tipikus képet, amelyen megérzik, hogy a színeket hozzá odahaza, a családi beszélgetésekből, környékbeli látogatásokból, mulatságokból vette, a melyekben a vakációra hazajáró diák már részt szokott venni. Ezek iránt a kis urak iránt, bár mint mindennek, meglátja ezeknek humoros vonásait is, a tisztelet bizonyos nemét hozta gyermekkorából; apjának a barátairól van szó, akiknek odahaza tudják és megbeszélik minden dolgát, bajait, gonoszságait, de azért még akire haragusznak is, idegenek, nem közülök valók közt kimélettel beszélnek róla, mert egy közös egység tagjainak érzik magukat vele. Ennek az érzésnek nyomai meglátszanak az apró gentry rajzain is, – megrajzolja furcsaságaikat, humorizál róluk, de sohasem bánik el velük kegyetlenül, mint például néha egy-egy nyárspolgárral. Ha pedig rossz embert rajzol közülök, önkéntelenül tragikus vonások is jutnak a humoros színezetű rajzba. Egy vonás pedig különösképen bizonyítja, hogy ezek a képek serdülő kori emlékek alapján készültek: újra meg újra feltűnnek bennük az apró gentry lányai, olyan színezésben, ahogy egykor a serdülő diák-gyerek gyuladozó képzelete látta őket. Ifjúi pezsgések emlékei remegnek még ma is ezeknek a leányalakoknak a vonalaiban, mozdulataiban.

Mikszáth témáinak anyagában a harmadik legdúsabban termő réteg a vármegyei nemes urak élete. Ezt már érett szemmel, a maga útjait, élete pályáját kereső fiatalember szemével látta meg, abban az időben, amikor maga is a vármegyei szolgálattal próbálkozott. Ennek a társadalmi osztálynak egész körét megismerte, nemcsak a nógrádi vármegyei házában, hanem később is, a parlamentben, amelynek összetételében akkor, amikor Mikszáth legjobban benne élt a parlamenti élet sodrában, a nyolcvanas-kilencvenes években, a vármegyei nemesség még sokkal számosabb és nyomósabb elem volt, mint ma.

Ennek a társadalmi osztálynak ő a leghívebb és legpontosabb festője irodalmunkban. Jókai egész lelkével a negyvennyolc előtti és közvetlen negyvennyolc utáni életben élt benne, legtöbb regényének tárgya is ebből az időből való s alakjai ennek a kornak a levegőjéből élnek. Ő tehát azt a nemességet rajzolja, amely még hatalmának teljességében áll, történelmi szereplésének legszebb ténye, az 1848-iki törvények megakotása pillanatában. Ezért vagy idealizálja, vagy a régi táblabírói világ képeivel humorizál róla. Mikszáth már a kiegyezés utáni nemességet rajzolja, amely mint osztály, elméletben lemondott a politikai hatalomról, de a valóságban foytonos erőfeszítéseket tesz megtartására, amelynek hozzá kell alkalmazkodni a félig középkoriból egyszerre modernné vált állami, társadalmi és gazdasági rendhez s

amely ebben az átalakulásban megtizedelődik, anélkül, hogy a hatalomért való harcot feladná. A vármegyeház lett a fellegrá, amelyben gazdaságilag elesett vagy megsebesült harcosai menedékre találnak, amelytől igyekeznek távol tartani mindenkit, aki nem közüle való, a maga képére átformálni azokat, akiket kénytelen mégis befogadni.

Mikszáth gentry-képeiben érdekes fejlődést láthatunk. Kezdetben őt is magával ragadta a pusztulás melancholiája. Bármennyire látta a gentrynek azokat a hibáit, melyekből folyólag egy nagy részének szükségszerűen el kellett pusztulni, melancholikusan nézi, hogy csúszik ki a föld a régi magyar urak ivadékainak lába alól, hogy foszladoznak, mállanak az egykor büszke oszlopos kúriák. Kártya, asszony, politika, bor, négyesfogatok vitték el a földet, a bőség, a luxus megszokottsága, a munka szokatlansága bontotta szét az ősi téglafalat, az igaz, – de ez a luxus s ez a munka nélküli jól élés régi tradíciók alapján mintegy természetadta jog élt az osztály tagjainak gondolkozásmódjában. Minden változás első sorban a gyöngébb existenciákat sodorja el s a gentry rohamos pusztulásában is az anyagilag vagy erkölcsileg gyöngébbek pusztultak el legelőbb. Nemcsak a maguk hibája pusztította el őket, hanem egy rajtuk kívül eső tényező is: az állami és gazdasági rend előkészület nélküli, hirtelen megváltozása. Bukását mindegyik ennek az utóbbi tényezőjének tulajdonította s ezt a hitet nagyrészen elfogadta a közvélemény is. A nyolcvanas évek közvéleménye csakugyan rokonszenvvel, sajnálkozással és elnézéssel nézte a gentry pusztulását s ez tükröződik Mikszáth régebbi gentry-rajzaiban. Ezeknek hangulata a pusztulás humorának hangulata, szatíra alig elegyedik bele. Az író rokonszenve még ott van alakjainál. Ahol szatirikusan rajzol, mint a Gavallérok híres szatirájában a sárosi gentryt, ott is csak a másokra ártatlan, önámító nagyozást, a szeretetreméltó léhaságot rajzolja, amelyen lehet mosolyogni, de haragudni nem lehet rá, mert nem árt senkinek.

Újabb időben úglátszik tovább fejlődött az író kritikája, újabb gentry-képeiben sokkal sötétebben színez. A Noszty fiú-ban már egyenesen hatalmas persziflázsát adja a vármegyei gentrynek. A családi politika, mely egy család zsákmányává vagy néhány család vetélkedésének harcterévé teszi a vármegyeházát, a határtalan léhaság, amelyben feloldódik minden erkölcsi ellenállás, a pénzvágy, amely becstelenségtől sem riad vissza, a komoly közdolgoknak léha játékká sülyesztése, a közhatalomnak magáncélokra való felhasználása, – ezek azok a vonások, amelyek a Noszty fiú-ban mint a vármegyei élet jellemző tulajdonságai tünnek elénk. Az a hajsza, amellyel az egész vármegye nemessége mint a kopófalka veti utána magát a Tóth Mari

hozományának, – tükröt tart a vármegye urai elé. Torzító tükör-e ez? Mikszáth nem annak szánta. Szatirikus nem élhet meg bizonyos mértékű torzítás nélkül, Mikszáth ezen a mértéken nem megy túl, az egész regényben érezteti, hogy az ő szeme csakugyan ilyennek látja a vármegyei urakat, hogy tipust akart rajzolni, nem torzképet. S a kép csak annál élesebb, mert odaállítja melléje ellentétül, mint az okosság, becsületesség, jellemzilárdság megszemélyesítőjét, a meggazdagodott iparost.

Semmivel sem jár jobban a gentrynél a mágnás, sőt még rosszabbul: ha sorra vennők Mikszáth nem nagyszámu mágnás-alakjait, keveset találunk köztük, aki nem ellenszenvesnek van rajzolva. Míg Jókai szeretett mágnásokat rajzolni, Mikszáth ritkán foglalkozik velük. Amikor mégis hozzájuk fordul, a szatirikus szemével látja őket s ebben a szatirában több a keserűség, mint a gentryről szólókban. A gentry akármennyire léha is, mindig marad benne valami szeretetreméltó, a mágnás rendszerint kemény szívű, rideg is egyéb hibáin kívül. Mikszáth nem szereti a mágnásokat.

III.

Nem ismerek írókat az egész világirodalomban, akinek elbeszélő hangja annyira közel állana az élőszóhoz, mint a Mikszáthé. Mintha csakugyan eleven beszéd csengene fülembé olvasásakor, folyton modulálódva: az elbeszélés folyamán nyugodtan, kényelmesen ömlik, egy-egy jelenetnél ellágyul, halk, alig észrevehető, de érzésemeket éppen ezért erősen ingerlő remegések járnak át, egy másikonál gyorsabb ütembe lendül, – szóval él és a maga kifejező eszközeivel kíséri a történet folyamatát. Mintha nem is volna köztünk az a nagy távolság, amely az írókat az olvasótól elválasztja, hanem előttem ülne az író és mondaná nekem a mondanivalóját. Ez Mikszáth közvetlensége, minden jellemvonása között a legjellemzőbb. Nemcsak az előadás dolga ez a közvetlenség, hanem a mű egész természetéé, a mese alkataé, az ember és természet-látásé is.

Az előadás közvetlenségét a nyelv természetes könnyedségén és plaszticitásán kívül főleg a hang eleven, emberi volta adja meg. Mintha minden szó egyenesen az ajkról lebbent volna a papirosra, még rajta van – hogy úgy mondjam – a test melege. Ezzel életet kap a szó, nem marad csupán bizonyos képzetek és fogalmak kifejezője, hanem kifejezi ezeknek a képzeteknek és fogalmaknak a hangulatát s a beszélő személlyel való titokzatos kapcsolatait is.

A szó mögött ott áll mindig az ember is, aki kimondta: azért, hogy hallom, bizonyos viszonyba kerülök ezzel az emberrel. Az élőszó hallásakor ez mindig így van, írott szó csak akkor idézi elő ezt a hatást, amikor nagyon közvetlen. A száraz, élettelen stíl csak fogalmakat közöl velem, a közvetlen stíl ezenfelül megrezdít lelkemben bizonyos húrokat, úgy hogy nem maradhatok közömbös, vagy rokonszenvet, vagy ellenszenvet kell éreznem. Ezt a személyes kapcsolatot teremti meg Mikszáth maga és olvasója közt s ez nagyon lényeges tényezője hatásának. Ha a hangját rokonszenvesnek találom, akkor meg vagyok fogva, az illúziómnak föl van szántva a talaja.

A mese is mintha önkéntelenül buggyana ki lelkéből, mint a földből a forrás vize. Semmi csináltságot nem érzek, aminek papiros íze volna, az apparátus el van az útból takarítva s csak az eredmények vannak előttem. A mese megindul és szabadon folyik, hol kiszélesedve, hol keskenyebb mederben, nagyokat kanyarog, itt-ott kis tóvá szélesedik, hogy ismét tovább menjen és képzeletemet viszik magukkal hullámai, mint a folyóvíz a falevelet. A jelenetek nem egymásra következnek, hanem egymásba olvadnak, nem látok köztük hézagokat, nem válnak el egymástól, – mintha egyetlen jelenet volna az egész. Sehol semmi célzatosság, észre sem veszem, hogy az elbeszélő bizonyos célokra tekint, bonyodalmat akar bogozni, ismét kibogozni, nem látok egyebet, minthogy valami történetet akar elmondani, amely megtörtént, itt folyik le a szemem előtt. Amint beleolvasom magamat a történetbe, csakhamar eltűnik szemem elől az író is, csak a történetet látom magam előtt, minden közvetítő nélkül. Érdeklődésem mindig élénk, kellemes, jóleső marad, sohasem csigázódik feszültté, nem kelt bennem nyugtalanító izgalmat. Mintha maga a szemmel látható élet állna szolgálatomra, hogy mulattasson, hogy érdekes látványokat vonultasson el szemem előtt.

A közvetlenség az, ha egy szóra magamtól egész közel tudok férni az író mondanivalójához, anélkül, hogy akár az író folytonos magyarázó közvetítésére, akár a magam gondolkodásának, figyelmének megfeszítésére volna szükség. Az író csak megcsiklandozza képzeletemet úgy, hogy ez magától mozgásba jusson és vele menjen, ahova ő akarja, anélkül, hogy észrevenné, hogy vezetik. Ez a teljes illúzió, amely nem oszlik el, amíg a történet véget nem ér. Ezzel aztán el is van végezve minden, a történetre szívesen emlékszem mindig, de gondolkodóba nem esem rajta, nem keltett fel bennem kérdéseket, melyekre magamnak kellene felelnem. Az író elvégzett mindent azzal, hogy elmondta a történetet, én is elvégeztem mindent azzal, hogy elolvastam. A mese nála önmagáért van, hogy mese legyen, érdekes legyen, szép legyen. Utólag észrevehetem az író

apparátusát, hogy itt is elrejtett egy gépezetet, amelyen a mese láthatalan kerekei forognak, onnan is elakarított egy sziklát, melyen illuzióm megbotlott volna, szóval, hogy mégis csak konstrukció volt, amit magától való folyamatnak gondoltam. Olvasás közben ebből nem vettem észre semmit. Nem hallottam a gépezet zörgését, nem láttam a vetítő lámpa fényét, – azt hittem, élet van előttem. Ha utólag rájövök, hogy csak mozgó fénykép volt? Nem baj, akkor már nem törődöm vele. Az élvezetem mégis csak megvolt, a történet mégis csak úgy marad az emlékezetemben, mint valami élmény.

A meséknek szövevénye rendkívül egyszerű. Egy cselszövény, egy titok, amelynek nyitját keresik, egy ötlet, amely fordulatra hoz mindent – rendszerint ez a központja mindegyiknek. Könnyen átláthatnék az író szítáján, ha engedne belenézni. De nem enged, folyton újabb meg újabb érdekes dolgokra irányozza a figyelmemet, minden jelenet magában érdekel, amíg olvasom és minden jelenet mintha csak arra való volna, hogy megvesse az utána következő érdekességének az alapját.

Jókai is a mesemondás művésze volt, de az ő meséi annyira felizgatják a kíváncsiságunkat s annyi túlerős, hatásra számított dologgal narkotizálják ítélőképességünket, hogy végére jutva és visszanézve a történetre, néha valami kellemetlen, szinte szégyenkező érzést érzünk. Mintha az író rászedett volna, az orrunknál fogva vezetett volna. Mikszáthnál ez a kellemetlen érzés soha sincs meg, nemcsak mert nem csigáz fel annyira, nem hozza ellenünk mozgásba a hatáskeresés annyi mindenféle eszközét, hanem azért is, mert nála a masinéria nem annyira fődolog, mint Jókainál, csak arra való, hogy összetartsa a mesét; ha kiküszöböljük is, az egész mégis érdekes marad, nem foszlik annyira semmivé. A futórózsa felfut a drótra, betakarja egészen, úgy hogy a szemem észre se veszi, de ha kihúzom belőle a drótszalakat, azért mégis csak rózsza marad, egyes virágai, dús lombozata tetszik a szememnek. Ha egy-egy ág kinyúlik is, azon sem akadok fenn, annál szebb az egésznek az alakzata.

Mikszáth kompozíciójának épen az adja meg a művészi közvetlenséget, hogy nem látszik k i s z á m í t o t t n a k ; mintha önmagától, kitüzött cél nélkül folya a mese, az epizódok kiszélesednek, – más író nem merné őket annyira kiszélesíteni, mert kiesnének az egészből, kuszálttá tennék. Nála ez a kuszáltság nincs meg; mire az epizód visszatér a mese folyamába, kiderül, hogy egy sereg szál volt benne, amelyek hozzácsatolják az egészhez, amelyek miatt szükséges volt, hogy kiszélesedjék. Van arra is eset, hogy maga a történet kanyarodik el eredeti irányából, mégsem árad ki medréből, oda ér, ahova kellett, csak épen valami megkerülni való akadály vetődött az útjába. Az olvasó különben is

mindebből nem vesz észre semmit, velemegy a mesével, nem érzi kanyarulatait, olyasformán van vele, mint a léghajós, aki vele röpül a széllel, tehát nem vesz észre, hogy szél fúj. Aki részese valami érdekes eseménynek, nem gondol sem előre, sem hátra, belemerül teljesen. Ugyanúgy van Mikszáth olvasója: mindig csak azt az eseményt, jelenetet, fordulatot nézi, amely éppen a szeme előtt van és vele megy át a következőre. A jelen érzése tölt el egészen. Egy Jókai-regény közepe táján már folyton izgat a vágy: hogy fog kibonyolódni a mese, mi lesz a szereplők sorsa, nem bírom megállni, hogy bele ne kukkantsak az utolsó fejezetbe. Mikszáthnál ez a kíváncsiság, – amely különben teljesen művészetellenes is – nem kél fel. Ez a jelenérzés maga az élet: amikor igazán él az ember, mindig a pillanatban él, a múltba vissza és a jelenbe előre csak az elmélkedés óráiban gondolunk, amikor az élet-érzés le van fokozódva. Ezért olyan elevenek a Mikszáth történetei. Ezt az eleveniséget leginkább közvetlenségük adja meg, amely annyira közel visz hozzájuk, hogy szinte passzív szereplőivé válunk annak, a mi szemünk előtt lefolyik. Drámában ezt a hatást könnyebb elérni, mert ott csakugyan a szemem előtt folyik le minden, illuziómat a látási képzetek, tehát a gondolkodás számára legközvetlenebb képzetek támogatják. A regényben sokkal nehezebb és ép ezért ritkább, mert külön kell fölkelteni a látási illuziót, amely a szinpadról magától adódik.

Ehhez az kell, hogy az írónak magának plasztikus legyen a látása. Író nem is lehet el enélkül, de akkora fejlettségben, mint Mikszáthnál, a legnagyobb regényírókban is ritkán van meg. Dickensben megvan, a franciák közül talán egyben sincs meg, a mieink közül Aranyban volt meg. Gondoljunk a Toldi első részének arra a jelenetére, mikor az öreg Bence nézi, hogy falatozik a fiatal Toldi. Az egész alak megelevenedik előttünk, látjuk testének mozdulatát, kítátott szemét, arcának ráncait, a levegőbe bele csámcsogó száját. Így elevenedik meg Mikszáthnál minden, nemcsak az alakok, hanem a tájak, az élettelen tárgyak, az események is. Egy szempillantás alatt meglátok, észreveszek mindent, semmit sem kell találgatnom, sehova sem kell még egyszer néznem, minden meg van világítva, minden a szemembe szökken magától, a megelevenítés erejénél fogva. Ez igazi epikus tulajdonság, megvan már Homérosznál is. Epikus, Mikszáthhoz fogható, nincs is ma egész Európában, amint hogy a mai regény mindinkább távolodik az epikától.

Talán sikerült ezzel a sok szóval megértetnem, hogy Mikszáth legelőször mindig a szemléletünket ragadja meg s azon keresztül jut el képzeletünkhöz, hogy felgyújtsa benne a valóság illuzióját. Ő maga is írás közben a szemével látja a történetet, az alakok mozgását, olyan erősen, mintha előtte volnának.

Mintha valami karzatról nézne alá a világra, ahol az ő kedvéért, az ő mulatságára mozog minden.

Mondom: valami karzatról, – mert Mikszáth mindig felülről néz. Azért tud egyszerre olyan nagy területeket befoglalni a pillantásával; ha benne volna az eseményben, vagy mellette, vagy alatta, akkor csak azt látná, ami feléje van fordulva, ami épen körülötte van. Jókainál rendszerint így is van, rendszerint csak azt látja, amiről épen szó van, azt az alakot, aki épen beszél vagy tesz valamit, a többi elvész szeme előtt vagy legalább is elmosódik. Mikszáthnál folyton, mindig látom az egész jelenetet, az összes jelenlevőket, a színhelyet, a változásokat, melyeket a beszéd vagy az esemény a többiekén, a passzív szereplőkön előidéz. Ezt azzal éri el Mikszáth, hogy részint nagyon elevenen belevészte a tudatomba a jelenet összes körülményeit, részint éreztetni tudja a beszélő hangján, mozdulatain, egész magatartásán azokat a változásokat, melyeken az esemény közben az egész jelenet keresztül ment.

Felülről nézi az embereket, még pedig bizonyos távolságból. Nagyon éles szemnek, mint az övé, ez hasznára válik, mert mindig azokat a vonásokat látja, amelyek pillanatnyilag fontosak, amelyekkel az illető alak részt vesz az épen most folyó dolgokban; elmarad a többi vonásoknak zavaró hatása. Amint más vonásokra van szükség az esemény megváltozott körülményei közt, eltűnnek az előbbiek és helyükbe lépnek azok, amelyek épen kellenek. Így játszanak előttem az alak jellemvonásai: mindegyik az élet, az akció pillanatában, amikor az illető lényének központjában vannak, amikor a legfontosabbak rá nézve. Ezért jól, pontosan meglátom őket s rajtuk keresztül jól, pontosan meglátom az embert. Ezzel elevenedik meg előttem. Ugy láttam, ahogy az életben is látni szoktam az embereket.

Ugy is lépnek eléem a Mikszáth emberei, ahogy a valóságban szoktak. Jön egy ember. Megpillantom. Meglátok az arcából annyit, amennyit egy szempillantás alatt meg tudok látni: a legfeltűnőbb vonásokat, amelyek legjobban megkülönböztetik a többiektől. Aztán megszólal. Hallom a hangját. Megértem a szavait. Ezekből megismerem, okos ember-e vagy bolond, temperamentumos-e vagy lagymatag. Tovább beszélek vele, különböző viszonylatokban látom – fokról-fokra megismerem és megértem egész egyéniségét. Így ismerkedem meg Mikszáth alakjaival is: megmutatja őket nekem, nem magyarázgatja. Elvonultatja előttem és én a magam szemével látom. Ez a Mikszáth ember-rajzának elevenisége.

Az ő embereit sokkal jobban látom, mint a valóságban közelemben kerülő

embereket, mert az ő megfigyelésének segítségével látom, amely sokkal élesebb és főleg elevenebb, mint az enyém. A szeme úgy van alkotva, hogy nem kerüli el semmi, sem a lényeges, sem a lényegtelen és tudja mindig, hogy az egyes vonások hogy módosulnak, miféle viszonyba kerülnek egymással a különböző életjelenségek hatása alatt.

Mikszáth nagyon ritkán rajzol embert magában, amikor csak önmagával áll szemben, a maga érzéseivel. S akkor is, ha ez előfordul, az illető gondolatban együtt van másokkal, velük foglalkozik. Mikszáth emberei nincsenek környezetüktől absztrahálva, mindig másokkal való viszonyukban tűnnek élénk. Ez is az élet színét fokozza. A legritkább embernek volt alkalma olyankor látni valakit, mikor élete egy fordulóján egyedül van és elmélyed önmagába. Ha ilyen rajzol az író, felötölhetik a kérdés: honnan tudja, hogy így viselkedett? Csak a pszichológus eszközeivel érhetne utól. Mikszáth nem pszichológus, nem a lelket boncolja és mutogatja, hanem az embert úgy, amint bizonyos adott fizikai vagy lelki hatások alatt viselkedik. Ezért nem látok bele olyan mélyen az ő embereibe, mint pl. Kemény Zsigmondéiba; nem a bennük lezajló lelki folyamatokat látom, hanem csak ezeknek külső nyilvánulásait. Ez a mélység rovására esik, de viszont az elevenséget fokozza, mert az életben sem szoktunk mélyebben belenézni az emberekbe.

Az emberrajznak ez a módja egyenesen a mesék természetéből folyik. Az ő emberei sohasem jutnak olyan helyzetekbe, hogy kitarják lelkük legbensőbb tartalmát, nagy, heves megrázkódások nem vetik bennük felszínre a lelkük mélyén öntudatlanul szunnyadó erőket. Nem marcangolják belsejüket nagy szenvedélyek, amelyek magukba roskasztanák őket. Kicsiny köznapi emberek mind, akik kicsiny, köznapi harcokat küzdenek, kicsiny, köznapi dolgokon mennek keresztül. Nekik azonban ezek a kicsiny köznapi dolgok fontosak és jelentősek, mert az életükre tartoznak.

Az az ellentét, amely a kicsiny ember kicsiny dolgai és a fontosság között van, amellyel nézik és csinálják őket, adja a humor egyik legfőbb elemét. Nem humoros dolog-e, mikor egy egész vármegye urai minden eszközt, ravaszságukat, minden erejüket megfeszítik, hogy egy szolgabíró számára megkaparintsanak egy hozományt? Vagy mikor emberek sorsa azon fordul meg, vajjon megkerül-e egy esernyőnyél, amelybe egy hóbortos ember belerejtette a pénzét? Mikszáth emberei majd mindig ilyen bonyodalmakba keverednek s ilyenkor magából a történetből fejlődik ki a humor. Még ahol tragikai is a történet: például a Beszterce ostromában, ott is ez látjuk. Pográc gróf élete fogytáig élhetett volna a középkori váruraság illúziójában, ha nem hozza hirtelen

érintkezésbe a való élettel egy kicsiny esemény: a cirkuszi nő megszökése.

Ilyen apróságok döntenek el Mikszáth embereinek sorsát, nem pedig nagy, a lelket összerázó külső vagy belső események. Általában ő, mert messziről és felülről nézi az embereket, nagyon kicsinyeknek látja őket. Olyasformán van velük, mint az óriás gyermek a német versben a szántóvető emberrel. Fölveszi, megforgatja, megnézi őket, játszik velük, mint valami játékszerrel. Humorának másik főeleme ebben van: ahogy az embereivel viszonyba lép. Mulat rajtuk s rávesz minket is, hogy mulassunk rajtuk. Érdeklik, szereti nézni, amint tesznek-vesznek, de nem veszi őket nagyon komolyan. Nem szereti őket, nem is haragszik rájuk, csak élvezete telik bennük. Nagy gyermekek játéka: ez az emberi élet. Ahogy a gyermek katonáskodást játszik és csakugyan katonának képzelet magát, úgy játszanak a nagy emberek a pénzzel, a hiúsággal, a szerelemmel, az egész életükkel. Mindenük illúzió, ők maguk komolyan veszik, aki kívülről nézi őket – az író – mosolyog rajta. Megfeszítik erejüket, vesződnek, küzködnek, cselt szőnek, szeretkeznek – mind csak játék, nem kell megijedni tőle. Közbe szenvednek is, ekkor megindul rajtuk kissé az író; a szenvedés mégis komolyabb dolog, – de tragikusan nem kell venni ezt se. Az emberi élet illuzóris volta van mindenütt Mikszáth történetei és emberei mögött. S ahogy ezt megláttatja velünk, ebből fakad a humoros hatás.

Ezért szereti Mikszáth az olyan embereket, akiknek az élete egy hazugságon alapul, úgy hogy rájuk nézve ez a hazugság válik subjectív igazsággá. A gazdatiszt, aki tolvajnak hazudja magát, hogy így legalább valamit megmentsen a vagyonból a tönkrement grófi család gyermekeinek. A gróf, aki szuggerálja magának, hogy a középkorban él, kastélya megvíthatatlan vár, szedett-vedett népe hadsereg. A szolgabíró, aki az önzetlen szerelem hazugságával akarja megkapni a gazdag lányt. Butler gróf, akit Dóryék egy galádul kitervelt kényszerrel hazudnak leányuk férjének. A sárosi gavallérok, akik önmaguknak és egymásnak hazudnak a kölcsönkért jóléttel és talmi pompával, holott valamennyien tudják valamennyiükről, hogy áll a szénája. Amikor a hazugság így az ember életének fontos elemévé válik, akkor elhomályosul a határvonal az igazság és hazugság, a valóság és fantazma között, ami rendkívüli módon fokozza az egész élet illuzórius hatását, humoros színben tünteti fel az egész életet. Ha ennyire valósággá tud válni az, ami a képzelet szüleménye, nemcsak a képzelet szüleménye-e az is, amit valóságnak tudunk? S nem mulatságos-e mindig, ha képzelődésük képeit valóságnak vesznek azok, akik bennük élnek?

Harmadik forrása Mikszáth humorának a rendkívül ötletesség. Tele van ötlettel, az elméje olyan, mint a leydeni palack, csak hozzá kell érni és pattognak

belőle az ötlet-szikrák. Olyan jól lát mindent, hogy össze tudja kapcsolni a legtávolabb eső dolgokat, mindenből ki tudja választani a szembeötlőt, föl tudja fűdni a legkülönbözőbb dolgok között a rejtett hasonlatosságokat. Az ötlet néha lényeg lesz nála. Egy-egy embere nem egyéb, mint egy elmés ötlet, egy-egy története egy ötlet alapjára van felépítve, mint valami kacsalábon forgó várkastély. Ezért szereti a furcsa embereket, a bogarasokat, a különcöket. Minden különtség egy ötlet, emberben megvalósulva. Minden regényében van különc, néha több is, néha ez válik a történet főalakjává. Legmélyebb elbeszélését, a Beszterce ostromát a különtség e kedvelésének köszönhetjük. Viszont ötletre van alapítva ennek ellenképe, az Uj Zrinyiász. Abban egy mai ember van rajzolva, aki a benne érlelődő téboly hatása alatt a középkorba képzelel vissza magát, ebben egy középkori ember kerül a mi mai életünkbe, – mind a kettőben két egymástól különböző kor van összeházasítva.

Ötletes a komponálása és az emberrajzolása, ötletes a stílje is. Olyan ez a stíl, mint a pezsgő, tele van ötlet-gyöngyökkel, amelyek kergetik egymást, összeolvadnak, szétválnak, – külön színjátékok az egészben. Minden hasonlata ötlet s mindent ötlettel jellemez. Egy-egy mondása sokszor egész anekdota, aminthogy egész előadasmódja a magyar anekdotázásnak művészi kifejtése. Tud tréfás, maliciózus lenni, keserű ritkábban. Gyöngéd is tud lenni, elérzékenyülni nem tud.

Milyen gyöngéd a nők iránt! Kevés nőalakja van, voltaképpen csak kettő: a fölpezsdülő vérű szűzleány és a kikapós, szabadszájú asszony. Az előbbit nagyon szereti. Micsoda élvezettel tudja leírni szűzies szemérmességét, amely tulajdonképpen az öntudatlan érzékiség takarója! A Szent Péter esernyőjében egy jelenet, amikor a fiatal lány levetkőzik a sötétben és kikergeti a macskát, mert szégyeli magát tőle, – feledhetetlen bájjal van teli. Csak férfi tud így rajzolni egy nőt, férfit, aki finom, mámorító bor módjára szürcsöli a szűziességben az érzéki gyönyörök ígéreteit. Azok a leírások: a domborodni kezdő kebel, a formás karcsú bokák, a ringó mozdulatok, a piros, csókos száj, a lehúnyt szempillák alól kicsillogó szem! Ej, hol jár az esze az írónak, mikor ezt mind olyan kedvtelve, olyan leplezetlen írja le?... Ahol minden jóra való férfié.

Nagy élvező Mikszáth, gyönyörködni tud mindenben, amit az élet nyújt. Boldog ember.

IV.

Mikszáth a regényben egyenesen Jókai folytatója; élesen elválík tőle temperamentumának, látása módjának különbségével, de ott folytatja, ahol Jókai abbahagyta: a mesélő regénynél, amelyben minden hangsúly a fordultatos mesére esik, a többi mind ennek szolgálatában áll. Magasabb színvonalra emelte ezt a műformát. Jókai teljesen elmerül a meséjébe és az alakjaiba, mint hívő áll velük szemben. Ugy bánik a mesével, mint a gyermek, aki nemcsak élvezi, hanem hisz is benne. Alakjainak egyenesen bámulójává válik, ezért halmozza el őket minden lehetséges és lehetetlen tökéletességgel. Alatta áll mondani valójának. Mikszáth mindig fölötte marad; nézi a történetet, az embereket, de nem vegyül közéjük. Ugy gyönyörködik bennük, mint a felnőtt ember a mesében: szkeptikus fölényel, kritikával. Nem a mese anyaga, ami gyönyörködteti, hanem a színeknek és a formáknak benne nyilvánuló játéka. Az író, mikor illúziót kelt, mindig a maga álláspontjára állítja az olvasót. Jókai magával ragad, bele a mese forgatagába, elkábítja kritikai kétkedésemet, naivvá tesz. Mikszáth maga mellé állít, hogy én is szkeptikus perspektívából nézzek.

Jókai megrohanja, lenyüggözi ítélőképességemet, hogy ne bírjam őt ellenőrizni, Mikszáth nem nyúl hozzá, épen hagyja, de annyi dolgot ad a képzeletemnek, hogy nem jut eszembe őt ellenőrizni. És Mikszáth öntudatosabb művésze a stílnak. Jókaiából indul ki, de mindent tovább fejleszt, ami Jókai stíljében szépség. Nincs olyan széles regisztere, de a maga regiszterében mindig biztos és tiszta a hangja. Jókai sokszor retorizál, pathetikussá válik, ahol jellemzőnek kellene lennie, Mikszáth soha. Jókai nem egyszer megmámorosodik a maga hangjától, nem ő viszi a hangot, az viszi őt, Mikszáth mindig tudatos, ura marad a hangjának. Jókai sokszor túlterheli a stíljét színekkel, képekkel, Mikszáth mindig egyszerű marad. Az a szonór bensőség, ami Mikszáth stíljének legjellemzőbb tulajdonsága, Jókainál hiányzik. A Jókai beszéde egy csodálatos hangszer hangjához hasonlítható, Mikszáthé az emberi hanghoz, Jókain még érezhető egy kevés feszesség, Mikszáth a való élet teljesen fesztelen nyelven beszél. Jókaié marad az úttörés dicsősége, a magyar elbeszélő stílust ő szabadította fel bilincseiből, de megérzik rajta a küzdelem nyoma, amellyel ez a felszabadulás járt. Ő a vagyonszerző s ez itt is, ott is meglátszik rajta. Mikszáth az örökös, aki a készet kapta, a vagyonban nőtt fel, tehát előkelőbben tudja felhasználni.

Amenyire a maga koráról ítélni tud az ember, – Mikszáthnak irodalomtörténeti jelentőségét abban találom, hogy ő fejlesztette ki az eddig képzelhető leggazdagabbra a magyar elbeszélő stílust az ötletesség, a

fordulatosság, a plaszticitás és a közvetlenség irányában, a magyar humorba, amely Jókainál gyermeteg kacagás, Aranynál mélázó mosolygás, új elemet vitt be: az iróniát; a tökéletesség képzelhető legmagasabb fokára emelte a magyar mesemondás valószerűségét. Ebben teljesen hazai forrásból merített, a népképzeletből, a nép elbeszélő módjából, a magyar irodalmi hagyományból. Összes kiváló íróink közt ő rajta láthatók legkevésbé külföldi hatások nyomai; az ő műzsája sohasem járt túl a Lajthán. Ezt a virágot a magyar föld teljesen magából, a benne ható erők erejével teremtette.

(1910.)

PETELEI ISTVÁN

A magyar novella a nyolcvanas évek terméke s a napisajtó kifejlődése hozta virágzásba. Elhatalmasodása, hogy a legtermékenyebb és legfontosabb írói műforma lett, az irodalom eljournalistasodásának, a sajtó keresletéhez való igazodásának egyik tünete. A negyvenes évek életéből kelt írók teljes erővel a regényre adták magukat s novella csak a regény melléktermékeképp került ki a kezük alól; még a kisebbek, a rövidebb lélekzetűek is regénnyé szélesítették elbeszélni valójukat, mert a közlés formája, amelyre gondoltak, a könyv volt s a könyvolvasó közönség jobban szereti a regényt, amely elejétől végig feszíti az érdeklődést, mint a novellagyűjteményt, mely minduntalan újra kezdi az olvasóra is némi fáradságot hárító érdekkeltést. Jókai az alkotásnak erről a módjáról sohasem tudott leszokni, mert mikorra erre rákerült volna a sor, tekintélye és népszerűsége oly nagy volt már, hogy a lapok alkalmazkodtak hozzá, nem ő a lapok kívánalmaihoz.

Aki azonban a nyolcvanas években került bele az irodalomba, annak már számolnia kellett azzal, hogy munkájának teret első sorban az újság ad s az újság a rövid, egyszerre leközlhető tárcanovellában támasztja a legnagyobb keresletet. Így fejlődött ki a tárca-novella, amelynek kereteiben el kellett helyezkedniük olyan íróknak is, akiket tehetségük természete és dolgozásuk módja talán inkább a regényre utalt volna s innen van az, hogy míg a nyolcvanas évek generációjából igazi kiváló regényírót alig tudnánk megnevezni, egész sora van köztük a jeles novella-íróknak. Még Mikszáth is inkább novellistának számít, nemcsak azért, mert ifjabb korszaka legnagyobb sikereit apró képekkel, rajzokkal aratta, hanem még inkább azért, mert nagyobb, több kötetre terjedő munkái is természetükre nézve inkább kiszélesedett novellák, mint annak rendje és módja szerinti regények.

Sokféle hatás érvényesült a novellának ebben a kifejlődésében. Ott volt a magyar tradíció, legelső sorban a Jókai novellája, melyben az érdekes, fordultatos mese kellemes elmondása, anekdotaszerű tárgyalása a hatás legfőbb eszköze. Azután az angol eredetű *sketch*, amely az egy időben annyira kedvelt rajzot hozta létre: egy jellemző alaknak érdekes beállítása a mese háttérbe szorításával.

Ebből a kettős hatásból keletkezett a Mikszáth novellája, amely viszont egy sereg más írónak adott példát. A francia novella-íróktól a stílus intim, finom árnyalását, a gondos szerkesztést s a pointe-irozott előadást tanúlták íróink s Maupassant-nal ez a hatás vált a legerősebbé s eldöntötte a tulajdonképeni tárcanovella fejlődésének irányát. S akkor, a nyolcvanas évek táján érvényesült egy egészen új hang nálunk is, mint Európa-szerte: az oroszoké. Az orosz irodalom kivirágzása revelációképen hatott nálunk is: megtanította a mi íróinkat is arra, amit sem a franciáknál, sem az angoloknál nem találtak meg ilyen mértékben: a mesének s az alakoknak erős, jellemzetes levegőbe állítására és a témáknak gyökeresebb kimélyítésére. Mi nálunk annál jobb talajra talált ez az orosz hatás, mert az orosz novellák és regények levegője s a magyar levegő között a nagy különbségek mellett nagy, sokszor meglepő hasonlóságok is vannak, melyeket a kultur-fok s az életmód hasonlatosságai teremtenek. Különösen Turgenyev novellái termékenyítették meg a mi íróink egyik-másikát, finom, csiszolt, a franciákéhoz a formában közelálló, de velejében mégis specifikusan orosz szellemükkel. Az ő tájképei, falusi urai és női, ha elmélyedésükben nem is, de életük formáiban sok rokonságot tartanak a magyar Alföld tájaival s a falusi kúriák és muskátlis kisvárosi házak lakóival s így érthető, ha hasonlókra hangolták a magyar írókat is. Akad a nyolcvanas évek írói közt olyan is, akit akkor a legjobbak közt emlegettek, de ha levonjuk novelláiból Turgenyev hatását, alig marad belőlük valami.

Az oroszok és főképp Turgenyev hatása határozta meg Petelei István alkotása módját is. Ő volt a legnagyobb tehetség azok között, akik főleg orosz nyomokon indulva igyekeztek elérni az eredeti művészi alkotás forrásait. A többieket el is mosta a feledés, alig emlékszünk rájuk; Petelei nevének említésekor azonban eszünkbe jut ma is egy sereg alak, akit ő teremtett meg, egy sajátságos milieu, amelyet ő érzékített szemünk elé. Művész volt, aki fogékony lélek olvasta írásait, ezt az olvasást belső életének eseményei közé számítja ma is. Petelei ma is aktuális író, nem azért, mert csak most halt meg (hányan vannak kortársai közül, akik még ma is élnek és írnak, holott az írásuk teljesen közömbös, aktualitás nélküli, mert nem volt soha tényező sem az irodalomban, sem az olvasóik lelkének fejlődésében!) hanem azért, mert aki annak idején olvasta novelláit, még ma is újra meg újra érzi hatásukat, aki pedig ma olvassa el először, legtöbbjüket újaknak, meg nem fakulnak fogja találni.

Hogy van mégis, hogy ez az író, akit a komolyabb irodalmi közvélemény mindig a legjobbak között sorolt fel, sohasem jutott többre az atelier-tekintély rangjánál az írók között s jóformán teljesen incognitó maradt a közönségnél?

Nálánál sokkal jelentéktelenebb emberek aránytalanul nagyobb hírnévre és olvasóközönségre találtak. Csodálni való ebben nincs. Petelei csak a munkáival szerepelt az irodalomban, a személyével soha. Csöndesen élt erdélyi magányában, amelybe elvonuló természete vezette s betegeskedése megmarasztotta; Budapesten alig fordult meg, az irodalmi mozgalmakban – melyeket csak a túlzás nevez mozgalmaknak, mert alapjában többnyire csak apró-cseprő vetélkedések – sohasem vett részt, nem keresett barátokat s így nem szerzett ellenségeket sem, nem veszélyeztette senkinek sem érdekeit, sem becsvágyát, mert nem akart vetélytársa lenni senkinek s arra sem volt alkalmas, hogy nevéből jelszót csináljanak, amellyel valakik előbbre juthatnának vagy valakit agyon lehetne ütni. Jellemző dolog, hogy róla szólva, személyi adataink úgyszólván teljesen hiányzanak, leszámítva élete külső folyásának lexikális adatait s egy-két másoktól hallott, de teljesen felületes és kevésbé jellemző vonást. A legritkább dolgok egyike ez nálunk, ahol a társadalmi élet köre oly szűk, hogy úgyszólván mindenki tud mindenkiről mindent. Ennyire csak mesterségesen lehet elzárkózni s ez az elzárkózás oka annak, hogy Petelei neve még olyanoknak is, akik – mint e sorok írója – régóta érdeklődnek minden iránt, ami reá vonatkozik, nem jelent semmi egyebet, mint vagy kilenc kötet novellát, köztük olyanokat, amelyek az utolsó negyedszázad magyar elbeszélő irodalmának legjavából valók. Munkái sokkal intimebb természetűek, több fogékonyságot és elmélyedést kívánók, semhogy a nagy tömegekben maguktól fölébredt volna irántuk az érdeklődés; akkora szellem pedig mégsem volt, hogy a saját súlyánál fogva, külső támasztékok nélkül is magához tudta volna kényszeríteni az embereket.

Nem volt sem könnyed, sem mulattató író, ami nálunk a gyors és széleskörű népszerűséget szerzi, abból alig volt benne valami. A csillogó elmésség, amely az eredetiség lászata alatt többnyire köznapiságot takar, a mesemondó könnyűség épúgy hiányzott belőle, mint az az élelmesség, amely ki tudja tapogatni, mi tetszik a nép többségének. Nem is kereste a köznépszerűség divatos alakjait, a csillogó nyersanyagot, amelyből, akár csakugyan gyémánt, akár csak üveg, könnyű dolog tetszetős fényszikrákat kicsiholni. Az ő alakjai jelentéktelenek, kívülről nincs rajtuk semmi érdekesség s nem is történnek velük olyan dolgok, amelyek valami különösebben csiklandoznák az olvasónak akár idegeit, akár érzékeit. Kisvárosi, rossz kövezetű utcák, zöld zsalus, muskátlis ablakú földszintes házak, melyeknek szobáiban a levendula és bazsalikom-illatba mindig vegyül egy kis dohos szag az ócska, többnyire szegényes bútorokból, a szekrényekbe zsúfolt fehérneműkből, az egésznek ósdiságából. Ez a milieu mintha nem is ismerné az időt, a fiúk úgy élik le bennük életüket, mint

az apák s az öregapák. Látszatra áll itt az élet s állnak, egy helyben, az emberek. Itt teremnek azok az ábrándozók, akik egy ifjúkori fixa ideában elmerülnek egész életükre, azok a vén leányok, akik sírjukig melengetik egy talán soha nem is létezett, vagy legalább soha végig nem élt szerelem emlékét, azok a bogaras emberek, akiket hóbortba tévelyít a kifejlődésre teret nem talált egyéniség. Fojtott, nehéz itt a levegő s időnként heves villámok futkároznak keresztül-kasul benne: a soha el nem fojtható emberi szenvedélyek villanásai. S ezek a szenvedélyek is fojtva lappanganak, amíg egyszerre olyan feszültség támad, hogy a maguk energiájánál fogva tragédiákba lobbannak, hirtelen, egy pillanat alatt. Vagy csak sustorognak, kitörésre sohasem jutnak – önmagukban emésztődnek fel. Aki itt él, azzal kevés történik, de ez a kevés mélyen beleívódik lelkébe. Az emlékek sohasem felejtődnek el, a sebek sohasem gyógyúlnak be teljesen. A szigorú formák, a szűkös életviszonyok között annál gyilkosabb belső tűzzel égnak az indulatok; a lezárt ajkak, lehúnyt szemek emésztő szenvedélyt rejtegetnek s a néma éjszakák fojtott könnyekkel és lázas álmokkal terhesek. Akiken pedig ezek a szenvedélyek keresztülváltak, akik ezeket a könnyeket egyszer elsírták, ezeket az álmokat átálmodták, azok vagy belepusztúlnak, vagy örökre nyomorékok maradnak. Petelei novelláiban igen gyakran van öngyilkos vagy elzüllött ember, vagy félszeg félbolond. S ezt mindegyiknél egy halk, kevés szavú, de annál viharosabb tragédia előzte meg.

A virágjában levő leány szerelmes kis huga kedvéért, akit ő nevelt fel, megutáltatja magát azzal a férfival, akit gyermekora óta szeret. Az elnyomott, elnyomorodott lelkű kis kereskedő inas, akit az öngyilkossáig kétségbeejt, hogy egyetlen barátja, a gazdája nyomorék kislánya is kigúnyolja. A boltoslegény, aki éppen diadala napján tudja meg, hogy ez a szűkkörű s éppen ezért kegyetlen társadalom sohasem bocsátja meg az ifjúkori botlást s éppen attól tudja meg, akinek kedvéért a botlást elkövette. A pedagógus, aki azt hitte, hogy fényes diadalt arat, mint nagy fölfedező s a halálba kergeti dicsőségének közderűtségbe fulladása. A komikus kis púpos skatulya-csináló legény, aki a hősi lovag pózába ábrándozza bele magát. A megcsalt férj, aki megvárja, amíg felesége bűne leplezhetetlenné válik s így áll néma boszút. A kóbor bohém felesége, akinek csak látnia kell visszatért hűtlen urát, hogy utána szaladjon, pedig tudhatja, hogy a biztos nyomorba, pusztulásba szalad. Vén leányok, kiknek egész élete egyetlen ábrándba sorvad el. Ezek s effélék a Petelei alakjai és meséi. A kisvárosi életből, a kispolgárságból valók. S hasonlók a parasztok, a falu fiai és leányai is: a háborodott asszony, aki már-már megtalált a vallásos rajongásban valami lelki egyensúly-félét meghalt ura utáni bánatában, amikor egy az elhalthoz hasonlító legény láttára tombolásba tör ki. A parázna parasztasszony, aki védi-menti urát,

mikor miatta embert ölt s csak a babonás félelem csikarja ki belőle a rettentő vallomást. A kemény, rideg paraszt, akit a halállal való érintkezés – apja halála – meglágyít még állatai iránt is. A szerelmes paraszt nő, aki visszakönyörgi a férfit a csábítótól. (Ez a kedves alakja Peteleinek, többször is visszatér hozzá épp úgy, mint a fiatal paraszt szerelmes pár boldog kötődéshez.) Szereti rajzolni a városi életnek a vele érintkező parasztra való bomlasztó hatását, – népünk életének ezt a fontos elemét; a magyar városi élet gyors kifejlődésének ezt a jellemző következményét alighanem ő vette először észre irodalmunkban.

Alakjai mind a magyar kisvárosból és faluból nőttek ki, de nyoma sincs rajtuk annak a piros-pozsgás egészséges színnek, mellyel irodalmunk legnagyobb része a szabad természethez közelebb élő embert jellemzi. A falu nem idillek, egyszerű élet, egyszerű boldogság tanyája Petelei szemében, amilyennek Rousseau még mindig élő hatása alatt plein-air íróink látni szokták, hanem végzet-tragédiák színhelye, amelyek úgy hatnak ránk, mintha zuhanást hallanánk a sötétben. A szűk kör, amelyben itt az emberek élnek, az a sok korlát, mely mindenfelől elébük tornyosodik, bizonytalanná teszi járásukat, lehúzza fejüket, földre csüggeszti szemüket, ólmos nehezzé teszi gondolatukat. Az érzés, a szenvedély nem kinyílik, hanem úgy szakad fel bennük s elrombolja, ami életet talál. Mintha nem is önmagukból jönne, hanem valami sötét végzet hárítaná rájuk. Lobbanás az alkonyatban – ez Petelei egy novellájának a címe, de ezt a képet idézi fel legtöbb novellája. Többnyire olyan életeket rajzol, amelyeknek egész története egyetlen lobbanás, – előtte az alkony szürkése, mögötte ismét az alkony szürkése vagy az örök éjszaka.

Vajon ilyenek-e az erdélyi kisváros és az erdélyi falu emberei és ilyen-e ez életük? Bizonyára nem, de bizonyára vannak köztük ilyenek s Petelei csak ezeket látja meg, szeme csak ezekre volt beigazítva. Ezek találtak az ő egyéniségéhez, ezekkel tudott együtt érezni, ezeknek története visszhangzott a lelkében. Apróra kidolgozott, részletező, látszatra teljesen objectív rajzába beleszövődik az egyéni vonás. Csak azt tudta újraalkotni, amivel rokonságot érzett. Objectív formáinak felszine alatt líra rejlik. Nem véletlen, hogy Petelei alakjain oly gyakran lehet konstatálni bizonyos idegrendszerbeli abnormitásokat, – neki magának is, tudjuk, idegbaj tette élete nagyobb részét kínossá. Nem véletlen az sem, hogy a színekben gazdag Erdélyből leginkább a télbe forduló őszi ködben borongó tájakat látja meg s éppen az hiányzik tájképeiből, ami az erdélyi tájban a legjellemzőbb: a változatosság. Petelei nem tudott önmagából kikelni, nem tudta önmagát kiszélesíteni úgy, hogy minden hangot és minden színt felfogjon és vissza tudjon adni. Valami merevség van benne, amelytől nem

tud hozzásimulni az élet különféle jelenségeihez, hogy felfogja és visszatükrözze őket. Olyan, mint a hangvilla, amely csak azt a hangot tudja hangoztatni, amelyre hangolva van. Ezért a kör, melyet átfog, szűk és akármennyire kimélyíti, nem tudja gazdaggá tenni. Önmagába süllyed, ahogy alakjai is önmagukba süllyedt emberek.

Aránylag kevés az alakja és kevés a története s így kénytelen gyakran ismételni magát. Formakészlete sem gazdag s ezért formáit is ismétli. Így novelláiban gyakran ír le öngyilkosságot (többnyire vízbe ölik magukat az emberek) s ezeknek az öngyilkossági jeleneteknek legtöbbszörében csak a szavak különbözők, a kép ugyanaz marad. A prózájában sok az erdélyies szépség, jellemző erő, a nyelve teljesen az övé, önmagából fejtette ki. De ennek sincs hajlékonysága s kevés a hangja. Egy bizonyos hangnemben tisztán, erőteljesen szól, de aztán ki is merül s ha hangnemet akar változtatni (néha megpróbálkozik a tréfás enyeggéssel), szinte esetlenné válik. Stíljében csak ritkán tud bizonyos feszességtől szabadúlni, mintha mindig kissé elfogódottan keresné a szavakat. Talán mert szűkre szorította élete körét s szűk volt a kör, melyet a körülöttünk áradó életből látott és rajzolt – modorossá vált. Művész volt, de a nagyságának csak némely elemei voltak meg benne.

(1910.)

HELTAI JENŐ

Hol vannak azok az idők, amikor megütődve, egy kicsit meg is botránkozva olvastuk Heltai Jenő első verseit? Vörösmartyn, Aranyon nevelt szemünk, amely elé az iskolai irodalomtörténet Petőfit is pathetikus szobor-pózban állította s amely megszokta, hogy a költő mindig az emelkedettség kothurnusában lépjen eléje, visszásnak, könnyelműnek, sőt léhának is látta azt a fiatalembert, aki akkor a fiatalság nembánomságával tréfált verseiben velünk, önmagával, a saját érzésével. Haragudtunk rá, mert arra kényszerített, hogy módosítsuk azt a romantikus, retorikával teli képet, melyet akkor, a kilencvenes évek legelejének ifjai, a költőről alkottunk magunknak. Akartunk rá haragudni s mennél inkább éreztük, hogy báj, szeretetreméltóság, frissesség van benne, hogy mégis csak költő – annál jobban. Azokat a hangulatokat énekelte, amelyek bennünk is éltek, de rösteltük önmagunk előtt is s úgy éreztük, mintha leleplezett volna minket, mintha valami szégyenünket takarta volna fel. Semmi sem szigorúbb, mint a romantikus fiatalság nagyképűsége s mi szigorúan elítéltük Heltai Jenőt a verseiért, hogy ezzel expiáljuk azt az élvezetünket, melyet olvasásukban találtunk. És verseket írtunk, Arany Jánosra gondolva és a Heltai Jenő hangja szólalt meg a verseinkben, bármennyire nem akartuk is. A kis csúnya kalaposlányunkból fantáziánk romantikus hősnőt akart volna csinálni s hogy, hogy nem, a Heltai Szerája és Katója lett belőle mégis.

Benne kellett élni a kilencvenes évek elejének a levegőjében, hogy megérthesse valaki a Heltai Jenő akkori hatását. A hangja, a nótája, a nyelve olyan új volt akkor, hogy már csak azért is idegenszerűnek kellett, hogy érezzük. A költőnek addig legfontosabb gondja volt, hogy komolyan vegye és vétesse magát, hogy költő mesterségében szent dolgot lásson és láttasson. Heltai pedig azon kezdte, hogy tréfált önmagával, gúnyolódott a saját érzésén, mintha szégyelné, mintha félne, hogy érzékenységének nyílt bevallásával gúny tárgyává válik s ezt a gúnyt akarná megelőzni. Ennek az önmaga ellen fordított iróniának, ami legjobban bántotta hozzá nem szokott fülünket – ennek nem láttuk még példáját magyar poétánál. Hisz ez nem vesz komolyan semmit, sem magát, sem az olvasóját, sem a szerelmet, amiről énekel, se a szerelme tárgyait. Léha költő ez – mondtuk ki a szentenciát. Valami varázsa mégis kellett, hogy legyen ennek

a léhaságnak, mert nem tudtunk a hatásától szabadulni. Ellene szólt minden, ami tudatos volt bennünk; a hagyományos irodalmi megszokottságok, a tanult kritikai kategóriák, fiatalos komolykodásunk, a belénk nevelt és hajh, sohasem követett szigorú erkölcs. Mellette csak egy hang szólt, öntudatlan, de erős: a magunk ifjúságának elfojtott, de mégis mindent túlzengő hangja. A mi fiatal vérünk szégyelt, titkolt, titokban annál hevesebb pezsgése volt ezekben a dalokban s ezért nem tudtunk ellenállani hatásuknak. Az öregebbek még sokáig dohogtak ellene, mi fiatalok hamarosan megadtuk magunkat neki.

Akkor még nem volt annyira öntudatos bennünk, mint ma, majd húsz évi távolságból visszatekintve, Heltai Jenő szokatlan hatásának titka. Benne szólalt meg először a városban élő fiatalember poézise. Nyomai ennek megvoltak már a nyolcvanas évek egyik-másik költőjénél, leginkább talán Reviczky-nél, de egyiknél sem olyan kifejeződött, tipikus formában. Könnyen elérhető, könnyelmű, máról-holnapra való szerelmek, mindenre hamar reagáló érzelmesség, melynek hangját letompítja a városi élet szükségszerűen halkabb, diszkrétebb tónusa s amely könnyűvérű, keserűség nélküli cinizmusba burkolózik, a routineos könnyedség a szóban s a mozdulatban, irtózás minden nehézkességtől és nagyképűségtől, a dolgok finomabb, differenciáltabb árnyalatai iránti fogékonyság s ebből folyólag a beszédben odavetett célzásokkal, alig észrevehető fordulatokkal való jellemzés, a külső formában könnyed biztonság és zökkenéseket nem ismerő simaság, mindez egyenesen városi termék, csupa olyan vonás, amely a városi embert elkülönözteti a nehézkesebb, vaskosabb, súlyosabb falusitól. S ebből a dispositióból olyan virágok fakadnak, mint a Heltai Jenő versei: könnyedek, mint a csipke, játékosak, az érzés puhaságát iróniával leplezők, minden pózolást a pongyolaságig kerülők, parodisztikus hajlamúak, árnyalásban gazdagabbak, mint színben, tartózkodók és elegánsak, elmések és kissé felületesek. A világfi, a gamin, a diák, a trubadur keveredik bennük össze, azok az elemek, amelyekből a tipikus városi fiatalember alakul.

A hangulat, amelyből ezek a versek szövődnek, merő romantika, a nagyvárosi fiatalság különleges romantikája. Az alapja egy adag szentimentalizmus, mely azonban nem larmoyant formában jelenik meg, hanem fiatalos életvágytól mérsékelve és gyors észjárású elmésséggel szeretetreméltóvá alakítva. Nem jön azzal az igénnyel, hogy az élet, az emberiség nagy problémáit fessegessen, semmit sem kerül jobban, mint a nagy hangot. Még szenvedélyes kitöréseire is szordinót tesz. Annak az embernek a hangján beszél, aki sokat van más emberek társaságában, ahol szégyenszámba megy az érzelmesség

leplezetlen nyilvánulása és tilos a hangos szó. Ezért csendesen, mosolyogva, feltűnés nélkül szól, az elmés beszélgető módján. Ebben a modorban a forma, a külső megjelenés feltűnő eredetisége is megütközést kelt: ezért Heltai verseinek külső formája minden inkább, mint feltűnően eredeti. A nyelve rendkívül egyszerű, kevés a színe, inkább a fordulatosságával jellemez, alig különbözik a mindennapi prózától; nem az eredeti szavak, kifejezések gazdagságával hat; még a banalitást is jobban szereti, mint a hangos beszédet. Aki a verseket úgy olvassa, hogy hozzájuk képzelettel a költő hangját, azt kell higgye, hogy Heltai meleg, lágy tenor hangon, kissé halkán, erős akcentusok nélkül inkább elmondja, mint éneklő dalait. S ez a hang az, ami verseinek előadását kedvessé teszi, mert bensőség, valami bizalmas közvetlenség van benne. Heltai legjellemzőbb tulajdonsága, a szeretetreméltóság, leginkább a hangjában kap meg. Azok közül a hangok közül való, amelyekből rögtön ráismerünk a két legbecsesebb sajátosságra: az okosságra és a jóságra.

Valamikor laza erkölccsel és cinizmussal vádolták. Igaz, nem vett komolyan némely tilalomfákat, melyeket a szigorú erkölcsű magyar hagyomány állított a költő elé. Képmutatás nélkül beszélt a szerelemről s szerelmei, melyekről szólt, nem voltak a Plató iskolája szerintiek. Kedves, csinos, ledér és hűtlen kis grizettek hamis, mosolygós arca kandikált ki rímei közül s betöltötte őket valami illatos, fiatalos érzékiséggel. Ez nálunk szokatlan hang volt s mert a falusi életet élő magyarságnál ez a grizettkultusz ismeretlen volt, megérzett rajta, hogy a költő képzelete alakította a pesti kis Katókat párisias grizetté. (Ebből a stilizált grizett-levegőből lettek aztán később Heltai novellái.) De kedves volt, mert a pillanatból fakadt benne az érzés, megérzett rajta a pillanat frissége s megérzett a fiatalság életvágya és pezsgő vérű életteljessége. Nem örökké tartó, tragikus szerelmekről van itt szó, hanem a fiatal vér bohó fellobbanásairól, amelynek hevesek a vágyódásai, fájdalmasak a csalódásai, de aki érzi, maga is tudja, hogy sok hozzájuk hasonló fog még jönni, a hűtlen Szerafin után a még hűtlenebb Kató fog következni, Kató után pedig még egy sereg más. A fiatalság szerelmeskedése ez, készülődés az érettebb, mélyebb, az élet gyökereit jobba megfogó érzésekre. Van benne egy kis koraérettség: az igazán fiatal ember nem tud mindig úgy fölötte maradni a saját érzésének, mint a fiatal Heltai. Ez éppen az ő okossága: ő sohasem merül el teljesen magamagában, kicsit mindig fölülről nézi önmagát s mintha maga is mosolyogna a saját ifjúkori felbuzdulásán. Ez a forrása iróniájának. S ebben az iróniában már kiütközik első jele annak a belső meghasonlásnak, mely később, majd tíz-tizenöt év múlva uralkodó vonása lesz az új magyar lírának.

Szerelem és halál, ez a két motivuma van ennek a lírának. Majdnem oly gyakran beszél arról, hogy mi lesz, ha majd meghal, mint a friss leánykák csókjairól. S a halállal is játszik, beleszővi szerelmeskedésének vidám motívumaiba, nem fél tőle, kissé tiszteletlen vele szemben. Nem félelmetes, szent probléma számára a meghalás, hanem csak hangulat, éppen olyan, mint minden más hangulata. Ez is a fiatalságból fakad: a fiatalember sokat foglalkozik a halállal, de éppen mert fiatal s tele van az élet nedveivel, nem veszi komolyan ezt a legkomolyabb valóságot, az életnek egyetlen igazi valóságát. Olyan messze van tőle, életérzésétől annyira idegen, hogy könnyen tréfálhat vele. „Egy csöndes este eljön értem, az ágy előtt némán megáll, a kaszanyéllal fejbekólint a vén kaszás, a zord halál.“ Igen, eljön, de mikor lesz ez? Talán nem is igaz, hiszen olyan fiatal vagyok, annyi élni valóm van még, annyira az életé vagyok – sipkát teszek a zord kaszás fejébe, hogy mulatságosabb legyen, az én könnyűvérű hangulatomhoz közelebbálló.

De mindennap meghal az ember egy kicsit. Ezt megérzi a költő is és egyszerre megszólal benne egy új húr: a melanchólia, a fiatalság elmulásának merengő bánata. Ebből fakadnak Heltai legmélyebb, legszebb és leghatásosabb versei. Okos, vidám szemére néha felhőt von ez a bánat, elmúlt érzések száraz leveleit csörgeti meg lelkében az elmúlás hűvös szele s ő megborzongva húzza összebb a vállát, lecsüggeszti elgondolkozó fejét. Olyan ez a melanchólia, mint egy nyárvégi délután, amikor még megvan a nyár mele és a nap is fenn van még az égen, de már halk, alig észrevehető hűvösségek jönnek és finom, bánatos szürke színek elegyednek a nyár gazdag pompájába. Heltai is meg tudja még találni a régi, friss hangot, a régi, vidám ritmusokat, de a hangja tompábbá és mélyebbé válik. És amire eddig nem ért rá: magába száll és búsan néz mindannak utána, ami elmúlt, ami tegnap még volt, ma már nincs. Heltai lírai tenorjába ezek a hangulatok olvasztják bele a legtöbb és legnemesebb ércet.

Ma, hogy újra olvassuk, egészen más szemmel, mint ahogy anak idején olvastuk Heltai verseit, különösen vagyunk velük. Azok a hangulatok, melyeket annak idején keltettek bennünk, fölébrednek és összekeverednek a mai, egészen más hangulatokkal. Valami finom, fonyadt ízt érezzük a verseknek, azt az ízt, amely némely régi, nemes borokban szokott meglenni. Ami akkor új, sokszor meghökkentő is volt bennük, azon ma már rég túl vagyunk; ma önmagunktól, a költőnek belőlük kibontakozó arculata által hatnak ezek a versek. Ugy vagyunk velük, mint bizonyára a költő maga is: eltűnt ifjúságunkat keressük bennük, régi hangulatainkat, melyek vággyal, melanchóliával töltenek el, de megfogni már nem tudjuk őket.

PETŐFI NAPJAI.²⁾

Egy kis vidéki város. Polgársága, német, rác és görög kereskedők, apró iparúzők csöndesen tengeti életét, nem törődve, csak a maga mindennapi nyárspolgári gondjaival, amelyek között egy történelmi esemény szenzációjával hat egy-egy országos vásár, világra szóló probléma egy kis utca kikövezése. Apró kurtakocsmákban, egy-két füstös kávéházban hallgatagon pipázgató vagy semmiségeken veszekedő filiszterek. Az ódon, egyemeletes házak szobáiban, az ablakoknál polgárlányok varrogatnak s szemérmesen, tükörből nézik az utcán járó-kelőket, a csoszogó öregeket, kosaras cseléd lányokat, kardcsörtető jurátusokat. Az asszonyok a konyhában szidják a cselédet vagy az udvaron teregetik a fehéreneműt.

Banális, üres, egyhangú kis város, amilyen ezer van mindenfelé, amerre német polgárok házakat építettek és körülvették magukat nagy, otromba kövekből összerótt falakkal. Mintha megálltak volna az összes órák; évtized számra semmi változás, a fiúk abban a szobában születnek és halnak meg, a melyben az öregapáik születtek és meghaltak, a lányok alig hogy kijöttek mirtuskoszorúval a fejükön a dunaparti plébánia-templomból, pár év múlva olyanok már, mintha a saját maguk anyái volnának és a saját maguk apáihoz mentek volna nőül. Mintha itten soha többé nem akarna lenni változás, harc, forrongás, fejlődés, új dolgok jövedele, – élet. Egy nagy népfajnak elszakadt töredéke: elvágva a maga törzsétől, hogy ne kaphasson tőle többé megifjító friss nedveket, önmagából pedig nem tudva tápláló új gyökereket verni a földbe. Egy város, amelynek csak hétköznapijai vannak, nincsenek ünnepei, amelynek nincs lelke, mert nicsen kultúrája, amely néma, mert nincsen irodalma, sem művészete. Német színháza halvány visszhangja a bécsinek, egy-két tengődő újságjának semmi színvonala, tudománya egy-két jóra való orvos vagy tanár dilettantizmusa, sehol semmi nyoma az önálló, élő, a fejlődés csiráival tele szellemi életnek. Ebből a városból nem lesz soha semmi, vagy ha lesz valami, az el fogja söpörni ezt a várost, mert nem belőle magából sarjadzik ki, hanem úgy plántálódik bele kívülről, tőle idegen talajból, akarata nélkül, anélkül, hogy csak észre is venné.

Pest a negyvenes évek elején. Ebben a lomha tömegben feltűnik egy pár különös ember. Egészen mások, mint a benszüllött lakosság, nem elegyednek össze vele, csak élnek közte, idegenül, csak annyira törődve vele, amennyire éppen muszáj. Komolyképű magyar urak: itt telelő falusi birtokos nemesek, vármegyei urak, lassú járású táblabírák, fiskálisok, jómódú, emberséges gombkötők, asztalosok, csizmadiák és egyéb mesteremberek, duhaj jurátusok, diákok. Idegenek, furcsák, de érdekesek a német polgárok szemében; legtöbbjüknek nemesi címere, úri módja vagy hivatala tekintélyt parancsol, faluról hozott büszkeségük, amellyel rá lenéznek, tiszteletet szerez nekik a tekintélyeket szívesen tisztelő pugrisság előtt. Megadatik nekik minden tisztesség, a melyet az ország fölött uralkodó fajta megkívánhat. Csak a jurátusok ne kötnének bele minduntalan a mesterlegényekbe és ne pislognának rájuk olyan szíves szemmel a lányok az ablakból, mikor sarkantyújuk végig peng a csendes utcán! Alig pár száz ember ez az egész magyarság – és ez fogja szétrobbantani a város másfélszáz éves rendjét, fel fogja verni a nemzedékek óta megüledett, poros csöndet, széttöri az ódon városfalakat s a mintegy álmukból ébredő és még káprázó szemeknek kilátást nyit a hatvani kapuból az Alföld felé, egész az erdélyi Kárpátokig, a rozoga hajóhíd és a budai Várhegy fölött egész Bécsig. Ennek a pár száz magyarnak lelkében ködös álomképen, alaktalanul, de már lassankint bontakozva, majd hirtelenül kibontakozva Budapest forrong, egy főváros, az ország közéletének lüktető középpontja, egy a maga útjait kereső, kínosan vergődő, hirtelen fellendülő kultúra székhelye, milliányi embertömegekből kiváló tehetségek, szellemi erőfeszítések, energiák gyűjtőmedencéje.

Annak a néhány könyvolvasó, papirosfogyasztó és vitatkozó magyarnak az elméjében már élnek a gyors léptekkel közeledő új kor eszméi, amikor a német polgárok, a város tulajdonképeni lakosai nem is sejtik még, hogy ha ők nem tettek egyebet, mint ismételték apáik életét, a fiaik már nem folytatják őket, egészen más életet fognak, egészen más környezetben élni, s az ő csendes, nyugalmas, kérődző életük örökre el fog tűnni e föld színéről. Széchenyi már kiadta jelszavait, a pozsonyi országgyűlésen már két évtizede viaskodott az ellenzék, Kossuth már feltűnt, de ezt Pesten csak az a kis magyar csapat figyelte izgatottan, a benszüllött polgárok még mindig úgy nézték az országgyűlés, az országos politika eseményeit, ahogy évszázadok óta mindig nézte a magyarországi városok német polgársága: mint valami tőle messzeeső, az ő életét nem érintő, rá nézve közömbös színjátékot. Pest nem volt még színhelye a politikának, amely Pozsonyban székel, az országgyűlésen.

De székhelye volt már az irodalomnak vagy három évtized óta. Ide gyülekezett, vagy ide törekedett, aki magyar író volt, vagy az akart lenni. Itt volt az Akadémia, itt voltak a kiadók, a lapok, itt volt egyedül lehetséges, hogy legalább néhány ember úgy, ahogy, meg tudjon élni az írás mesterségéből. Ez is csak kicsinyes kezdete volt az irodalmi életnek; egy-két tengődő napilap, két-három civakodó vidékies divatlap, egy ideig a Bajza–Vörösmarty–Toldy triász areopag-tekintélyű Athenaeuma. Az a tizenöt-húsz fiatal ember, aki akkor a lapok körüli irodalmat jelentette, szorosan egymás mellett élt, tudott egymásról mindent, belelátott egymás zsebébe, akarva-akaratlan folyton egymásba botlott. Hát persze, sok volt köztük a civakodás, az irigykedés. Az öregedő Vörösmarty, a szókimondó Bajza kívül állottak ezen a körön, az ő tekintélyük, koruk, a közélet előkelőségeivel való összeköttetésük nem engedte, hogy belekeveredjenek ebbe a kicsinyes, marakodó életbe; ők jelentették egy pár tollforgató birtokos úrral, Fáy Andrással, Szemere Pállal s a többiekkel együtt az irodalmi élet arisztokráciáját. A többi, a lármás had, csupa közepes tehetségű és készütségű, fiatal és szegény emberből állott; egy Magyarországon még akkor egészen új társadalmi típus jelent meg bennük először: az újságíró.

Ebben az életben jelenik meg egyszerre Petőfi. Koplálásban gyakorlott, kopott vándorszínész, a modora szögletes, a viselkedése faragatlan, de rajta van már a disztinkció: az Athenaeum avatta költővé, Vörösmarty állt be tehetsége első hírnökének. Föllépése nem arra való, hogy megkedveltesse az emberekkel; érzékeny, sértődő, indulatos, gőgös, egész személyét a nyilvánosság elé hajító fiatalember, aki barátságát úgy osztogatja, mint valami fejedelmi kegyet s aki egy ferde tekintetért mindjárt összevész mindenkivel. Az „úri tempót“ nem érti, tehát megveti. De a versei tetszenek a közönségnek; a szerkesztők hamar észreveszik ezt és kapnak rajtuk. 1844 január 11-én már megjelenik az első kritika is a Garay János Regélő-jében s ezt mondja: „A lyrai pályán valamennyi felett, kik 1840 óta léptek fel, kiemelkedő Petőfi Sándor. Az ő költeményei több álnév alatt saját meglepő jelleműek, mélységben és világosságban egyaránt kitűnőek; úgy tetszik, hogy akár az örömet jó humorral (csak hogy itt őrizkedjék a soktól), akár a szenvedést győzi fájdalommal, szóval neki oly életének kell lenni, hol közel van hozzá minden költői anyag s nem kell zaklatni a phantasiát képekért s érzésekért.“

A fiatal költő zavartalanul élvezheti a siker első mámorát és édességét s hosszas hanyódás-vetődés, nyomorgás után végre legalább valamelyes egzisztenciához is jut, mint Vahot Imre Pesti Divatlap-jának segédszerkesztője. Vahotnak jó szerkesztői szimatja volt, mikor teljesen

lekötötte magának az akkori legnépszerűbb fiatal költőt, aki e mellett még személyes szereplésével is folytonosan élesztette az érdeklődést maga iránt s így a lap iránt is, amelybe dolgozott. Petőfiben nem volt a legcsekélyebb irtózás sem a nyilvános szerepléstől, nem volt benne semmi abból a szemérmességből, amely el szereti takarni a világ előtt magánéletét. Ő kereste, óhajtotta a nyilvánosságot; azért rajongott a színészségért is, mert ez adja meg a nyilvános szereplés legtagabb és legközvetlenebb lehetőségeit. Egész költői pályáján minden magánügye, egész személye annyira exponálva volt a közönség előtt, mint ahogy a színész személye exponálva van a színpadon. Az önbizalmának nem voltak korlátai, soha egy pillanatra sem ötlött eszébe skrupulus, hogy amit tesz vagy mond, az vissza is tetszhetik. Ebből folyt a gorombaságig menő türelmetlensége az ellenvéleménnyel és kritikával szemben. Aki nagyon biztos magamagában, az könnyen hajlandó ostobának és gonosznak minősíteni mindenkit, aki nincs tőle annyira elragadtatva, mint ő maga. Kivált ha ezt a véleményét támogatja a támadók kiléte és a támadás módja.

Petőfit az első támadások a kicsinyes irigykedés, a hirlapi konkurrenca zavaros forrásaiból érték. A kis embereknek azt a éhes világát, amely az akkori pesti lapok körül csoportosult, hamar felbosszantotta a közjük toppant vándorszínész hallatlan sikere s a versenyző divatlapok sápadt irigységgel nézték a Pesti Divatlap kitűnően bevált új akvizícióját. Megjelent a *V e r s e k* első könyve, – zajos, nagy siker. Csakhamar rá a *H e l y s é g k a l a p á c s a*. Ez is tetszett, de már megjött rá az első rosszmájú kritika a pozsonyi *H i r n ö k*-ben egy Poór Jenő aláírású cikkben, amely a semmit megérteni nem tudó s nem is akaró rosszhiszemű ostobaság valóságos iskolai példája. Csakhamar kiadták a jelszót, amelyet aztán ötvenféle változatban, únos-úntig kiabáltak bele a költő és közönség fülébe. Petőfi tehetségét nem vonjuk kétségbe, de szigorúan meg kell róni póriasságát, mely sokszor aljasságig fajul, bordalait, melyek a borízú duhajkodást terjesztik, pongyola technikáját, amely a műgond hiányából folyik. Több-kevesebb változatossággal mind csak ezt mondja, hol nyílt rosszakarattal, hol meg bujkálva, a jóindulatu oktatást affektálva, ami kritika ellene megjelent. S a bíráló cikkek ez áradatában nem találni egy épkezláb megjegyzést, egy helyes megfigyelést a költő egyéniségéről vagy költői természetéről. Ha Petőfi nem lett volna is olyan türelmetlen a kritikával szemben, akkor sem lett volna csodálni való, hogy olyan goromba szavakkal rázta le magáról a divatlapok kritikussait. A haragot ellene szította a Pesti Divatlap azzal, hogy ahol csak lehetett, az éremyégéig magasztalta a maga költőjét és rendre közölte azokat a többnyire elég silány versezeteket, melyek szerzői fellengző módon dicsőítették Petőfit. Alig volt száma az akkori Honderűnek meg az Életképeknek, amelyben

ne lett volna vagy egy döfés Petőfi ellen; akkor még virágjában volt az a furcsa divat, hogy a lapok számról-számra kölcsönösen lebirálgatták egymás közleményeit s mivel Petőfi a Pesti Divatlap minden számába írt valamit, hát mindig volt alkalom egy tüskét szúrni bele.

Bizonyos, hogy soha Magyarországon senki nem foglalkoztatta annyit és oly szünet nélküli folytonossággal a nyilvánosságot, mint Petőfi. A vele s szereplésével való foglalkozásnak ez az intenzitása az egyedüli, ami az akkori sajtó közleményeiben arra vall, hogy itt egy nagy szellemről van szó. Mert egyébként Petőfi dicsőítőinek épp oly kevésbé volt fogalmuk nagyságáról, mint becsmérőinek. Bőven aggatták rá a magasztaló jelzőket, de sehol egy szó, amely azt éreztetné, hogy kimondóját egy géniusszal való közvetlen érintkezés ihlette meg. Még olyan okos és fogékony elme is, mint Pulszky Ferenc, amikor szól róla, fogalma sincs Petőfi méreteinek történelmi voltáról. Az egyedül komoly számba vehető, irodalmi színvonalon álló kritika, amely Petőfi életében megjelent, az Eötvös Józsefé, tele van ugyan érdekes megfigyelésekkel s Petőfinek a magyarsághoz való viszonyát nagyjából helyesen világítja meg, de szintén olyan hangon van megírva, amelyen megérzik, hogy írója egyáltalán nem érezte meg Petőfi művészetének korszakos nagyságát. Pedig ez a kritika már 1847-ben kelt. Eötvös is bizonyára elcsodálkozott volna, ha valaki anticipálja előtte a mi mai felfogásunkat s fölébe helyezi Petőfit Vörösmartynak s minden más addig élt magyar költőnek. Hogy is hihette volna az előkelő kortárs, hogy az a szögletes modorú, lármás, feltűnően öltözködő, kávéházba járó, ujságcsináló fiatalember a legnagyobb és legeredetibb szellemek egyike, akiket a magyar föld valaha nemzett! Az ember külső helyzete, a hely, melyet a társadalomban elfoglal, meghatározza azt a módot, ahogyan súlyát a kortársak mérik. Még az irodalomtól távol élők, a közönségből valók egy-két dadogó, naiv nyilatkozatán érzik leginkább, hogy igazán elteltek a költő nagyságával, – nekik nem kellett röstelkedni, hogy kortársak, tehát önmaguk fölébe is emelik a társadalmilag jelentéktelen, szegénységgel küzködő költőt. Az előtte járó költők, írók, ha szegény emberek voltak is, mégis csak az úri osztályból, a nemességből származtak s annak hangján és lelke szerint írtak. A parasztkorcsmáros fia nem csatlakozott az uralkodó osztályhoz, a néphez fordult s hamar ráalkalmazták a „népies“, „népköltő“ jelzőket, melyek nem voltak ugyan megróvás-értelműek, de mégis volt valami olyan mellékízük, ami valami alacsonyabb rendűt fejezett ki.

Az 1847. évvel elhallgat Petőfi kritizálása. A költő új szerepben áll elé: teljes erővel a politikára veti magát. Izgalmas rövidségű idő alatt végigcsinálja egy

zajos politikai pálya fázisait: jön 1848 március 15-e, a népszerűség szárnyain a fellegekkig repül, majd híres versével a királyok ellen heves ellenzést kelt a mindhaláláig loyális magyarok közt. „Tény, hogy még a márciusi napokban is a magyar nemzet egyik kedvence voltam... néhány hét s íme, egyike vagyok a leggyűlöltebb embereknek“ – írja egy nyilatkozatában. Nem volt igaza, mert nem lett gyűlölt emberré, csak éppen, hogy politikai szereplését a maga medrébe szorította az események gyors fejlődése, melyet nem a márciusi ifjak irányítottak többé. Aztán a bukás a képviselőválasztáson, a haragnak szenvedélyes kitöréseivel, majd a háború Bem oldalán – s egyszerre elhallgatnak a kortársak Petőfiről. Az utolsó szó, amely mint talán még előről szól róla, 1849 augusztus 7-én, a kolozsvári Szabadság-ban jelent meg, egy rövid tudósításban a segesvári csatáról, amely így végződik: „koszorús népköltőnk, a hősl elkű Petőfi Sándor hír szerint elveszett“. A szerkesztő ehhez megjegyzést fűzött: „Nagyszerűbb nemzeti csapás lenne tisztelt barátunk elvesztése, semhogy a valóság esetében eddig hivatalos tudósítást nem kaptunk volna felőle. Minthogy pedig ily tudósításunk maig nincs, alaptalan mende-mondának hisszük és valljuk azon hírt“.

(1911.)

MÓRICZ ZSIGMOND

Olvasókönyvi közhellyé vált az aratás, mint a magyar paraszt legnagyobb munkabeli erőfeszítése, mikor néhány napra a munkában központosul az egész élet, a munka láza feszíti meg az egész idegrendszert, minden izom kiadja teljesen, ami erő csak van benne s a mező, a levegő is fülledtté izzik a munka gőzétől. Szent extázis tölt el minden élő és élettelen, mint egy munka-ünnep ujjongó, lihegő orgiáján s a primitív népdal a munka zsolozsmájává válik. Móricz Zsigmond is írt le egy ilyen aratási jelenetet a *Sárára* ny néhány lapján.

Az aratásnak ez a diadalmas és ünnepi áhitattal teljes képe, akarva, nem akarva szimbolumává válik lelkemben a Móricz Zsigmond dolgozása módjának. Mintha egy nagy búzatábla volna előtte és azt kellene learatnia: úgy gyürkőzik neki témájának, azzal az elszánással, hogy ki kell facsarnia magából, ami erő csak van benne és mintha valami belső láz hajtaná mind előbbre, gabona-tábláról gabona-táblára, jelenetről-jelenetre, mind beljebb, az emberi lelkeknek külső kérgén át a gyökerükig. S mikor készen van a mű, úgy hat, mint egyetlen hatalmas nekifeszülés eredménye, amelybe bele van fojtva mind az az izgalom, az a lázas, mohó energia, amely az íróban dolgozott munkája közben. Ez az író nem veszi könnyedén a dolgát, általában nem vesz könnyedén semmit a világon, nem tud közömbös maradni, nyugodtan, izgalom nélkül jeleneteket fűzni, alakokat összekeverni, mesét szőni, – kavarogva forr benne a sok szemlélet, kép, gondolat, hangulat, ami egy mű nyers anyagát teszi, s ez az erjedő massa minden pillanatban azon van, hogy szétveti a hordót, amelybe bele akarják szorítani. Móricz minden regénye heves belső konvulziókból alakult ki s alig bírom elképzelni, hogy valamennyi, de különösen a legerősebb feszültségű *Sárára* ne jelentene számára egy nagy belső rázkódást. Bizonyos mértékig az olvasóra nézve is elvesztik az olvasmány hatását s élményekké válnak, intenzívebben átélt, lényünket jobban felrázó élménnyé, mint életünk akárhány eseménye. Az íróra magára nézve elképzelhetetlen, hogy ne valóságos, pozitív események legyenek, életének legalább oly fontos mozzanatai, mint akár egy szerelem, egy gyermek születése vagy halála, vagy akármi más legfontosabb dolog. A regények minden részlete tele van élet-izgalommal, amely ott vibrál a

sorok között, fölöttük, alattuk s ez az izgalom átszuggestívódik az olvasóra, szorosán, csaknem egységbe kapcsolja össze a könyvvel és az íróval s teljesen eltűnik a dolognak irodalmi olvasmány természete: az az érzés kél, hogy itt valósággal történik valami, amiben cselekvő részesek vagyunk, mi is, az író is. Egy darab forró, vonagló életbe kerültünk bele s nem birunk közönbös, szórakozást kereső szemlélők, páholy-publikum maradni, átugrunk azon a keskeny korláton, melyet a könyv betű és papiros mivolta szab meg s beállunk a porondra, az események közé. Szép-e a történet, rokonszenvesek-e a szereplők, láthatók-e a lélektani motívumok – és minden más megszokott kritikai kérdés s kategória érvényét és értelmét veszti. Az író nem behálózni, megvesztegetni akar az írói tehetség mesterfogásaival, hanem birokra kél velünk, lenyűgözi gondolatunkat és visz magával a maga világába.

Van Móricz Zsigmondnak egy nagyon jellemző mozdulata, melyet bizonyára jól ismer mindenki, aki őt ismeri. Kerek fejét kissé előre szegi, a szemét valami komor, dacos sötétség árnyékolja be s a homloka a szeme közt ráncokba húzódik össze. Olyankor látni ezt rajta, mikor valami szöveget üt a fejébe, gondolkodóba ejti, amikor kívülről, beszélgetés vagy valami esemény révén valami izgató anyag kerül a gondolkodásába. Mondom, jellemző reá ez az arckifejezés; elárulja, hogy az izgató gondolat legelőször is elkomorítja nyugodt állapotában nyílt és derült lényét. Ez a sötét, komor alaptónus jellemzi a munkáját is. Nem derült író, aki a maga belső harmóniájának derült képeit vetíti ki magából, hanem a maga lelkével és az élet jelenségeivel harcbaszálló, dacos bajvívó, nyers, darabos, kiméletlen, néha durva is, haragos indulat forr a lelke alján. Minden erőfeszítése egy-egy nekibúszulás, – ez a legspecifikusabban magyar vonás benne; a nekibúszulás fogalma a magyar lélekben, a magyar életben termett, más nyelvben nincs is szó rá.

Mikor Túri Dani a buzaaratás közben fürjfészekre akad, izgalmas munkája közben is megsajnálja a boldogtalan kis családot, gondosan körülkaszálja a szent helyet, hogy valami kárt ne tegyen bennük. Ehhez a rendkívül finom érzéssel meglátott mozdulathoz hasonlít, mikor Móricz Zsigmond története folyamán valami szelídebb, kedvesebb alakhoz vagy jelenethez ér. Körülkaszálja a szent helyet, ahol ilyenek is vannak és azután megy tovább a maga zordabb útjaira. Az ilyen enyhe helyek azonban ritkák; a regény folyton növekvő izgalommal megy jelentről jelentre, a levegő mindjobban megfűlik és mind jobban megtelik villamossággal. A S á r a n y-ban ez a feszültség egy rettentő robbanással, szinte már az irodalmi lehetőség korlátait is szétvetve, sül ki. A G a l a m b p a p n é-ban az utolsó pillanatban egy biztosító szelep nyílik ki. A z I s t e n

hát a mögött-ben önmagukban torpadnak össze a történet folyamán összesűrűsödött gőzök.

Mindegyikben azonban már a kiinduló pontban be vannak fűtve a szereplők s a fűtő anyagoknak nagy halmaza gyűlik össze körülök, amely rendre beledobálódik az izzó kohóba. Nagy indulatok dolgoznak a lelkekben, nagyon is szűk lehetőségek vasabroncsaival befogva s ezeknek az abroncsoknak feszegetésében morzsolódik el az életük. Túri Daniban egy óriási, országra szóló dolgokra hivatott egyéniség szorul a szűkös paraszti élet határai közé s rettenetes tetteire önmérsztő vívódásokban őrlődik s hitvány szerelmekben ég ki. Az óriási temperamentum nem talál teret a maga számára, hát az asszonyokkal marcangoltatja szét és falatja föl magát. A G a l a m b p a p n é házaspárját a falusi élet eseménytelen, ólmos egyhangúsága hajszolja egymásra s a folytonos súrlódásban összegyűlt és kiéleződő ingerültségek, melyek sehol másutt nem találnak enyhítő kifolyást, keserű marakodásban emészti fel a szerelmet, mely összehozta őket. Az I s t e n h á t a m ö g ö t t tanítónéjában a heves, mohó életvágy áporodik férfivadító érzékiséggé a kisvárosi szegénység testi és szellemi sivárságában. A környezet mindenütt úgy nehezedik az emberekre, mint az ólmos levegő, lefojtja, összenyomorítja, békóba veri őket és éppen azt fordítja visszájára bennük, amit a természet nagy dolgokra hivatott erényül oltott beléjük. Mindegyikre mint valami fátum nehezedik az a levegő, amelyet magukba szívnak – ők maguk nem is tudják, pedig az sodorja őket a tragédia felé. Az ember csak forog, mint a bika a porondon, mindjobban nekivadulva támad a korlátoknak, míg aztán összetöri magát. A vége: rettentő, katasztrófális falnak-menés, vagy sivár magábaroskadás.

Móricz Zsigmond nem nézi az amoralitás irónikus belenyugvásával az embernek ezt a vívódását az élet lehetőségeivel. Morális lélek s ezért haragos, indulattól remegő felháborodással szemléli a harcot. A közönséges ember beleszületett az élet viszonyaiba, öntudatlanul vagy legjobb esetben fél-öntudattal él bennük, észre sem veszi őket. Móricz Zsigmond úgy áll velük szemben, tompulatlan látással, megszokottságoktól el nem fogúlt, friss ítélettel, mintha most került volna közéjük először, nem tud beléjük nyugodni; fellázad ellenük. Csupa jobb sorsra hivatott embert lát maga körül és haragban borúl el a szeme, hogy miért nem érhetik el ezt a jobb sorsot. Innen az a haragos indulat, mely néha – főleg a S á r a r a n y néhány helyére gondolok – olyan jeleneteket rajzoltat vele, amelyek úgy hatnak, mint egy dühös káromkodás. Brutálisak, durvák, de nagy és nemes harag enyhül meg bennük.

Három regényben három különböző körét rajzolja a magyar életnek Móricz Zsigmond: a *Sárány*-ban a parasztvilágot, *A galamb papné*-ben a falusi lateiner-osztályt és *Az Isten háta mögött*-ben a kisvárosi hivatalnok-nyárspolgárságot. Mind a három osztály rajzolásával megpróbálkozott csaknem minden magyar regényíró Jókai óta. Bizonyos hagyomány is fűződött rajzolásukhoz s két-három nemzedék tudatában az életnek ezek a körei alakultak a specifikus magyar genre megtestesítőivé. A régebbi nemzedéknél ez érthető is volt: apáink és nagyapáink magyar nemzete csakugyan falun és falusias kisvárosban lakó nemzet volt, amely joggal tekinthette idegen ízűnek az akkor még csaknem teljesen német városi polgárságot. Részben a rousseaui reminiscentiákon táplálkozó mult század közepi liberalizmus világfelfogásából kifolyólag, részben pedig amiatt a nemzeti nimbusz miatt, mely körülvette, ennek a falusi milieunek a rajza idealizáltan stilizált lett. Azok az írók, akik a faluból kerültek a városba s csak átvedlettek, nem hasonultak át teljesen városi emberekké, az elmúlt dolgokra való visszaemlékezés szépítő üvegén át néztek a rég elhagyott falura, amelyben gyermekkorukat töltötték s amelybe mindig vissza-visszavágyódtak. Ezért a falusi életet emlékezetük olyasformán idealizálta, mint ahogy gyermekkorunknak szenvedéseire is úgy tekintünk vissza, mintha csupa édesség lett volna mind. Ezenkívül ennek a kornak az írói csaknem mind a falusi birtokos nemesség vagy az ezzel egyforma életet élő falusi intelligencia ivadécai voltak, akik gyermekkorukban a falusi életnek inkább csak a kellemességeit élvezték, akik a paraszt-élettel nem életközösségből, hanem úgyszólván csak látásból, csak bizonyos alkalmi nyilvánulásaiban, nem pedig egész bensőségében ismerkedtek meg. Mindezekből a lélektani és társadalmi hatásokból alakult ki a régebbi magyar irodalom hagyományos paraszt-képe, amely – egy nemrég még közkeletű és közérvényű fordulattal szólva – ünnepi ruhájában ábrázolta a parasztot, azokban a tulajdonságaiban, melyeket a nem közüle valókkal, nála különbekkel szemben kifelé fordít. A falusi élet egyszerűbb, tehát tisztább és nemesebb, mint a városi; a falusi ember is egyszerűbb, tisztább és nemesebb, mint a városi. Ez a gondolat volt a régebbi magyar paraszt-képnek alapszíne s ezt szentesítette a közönség is, mert megfelelt saját emlékeinek, tehát valószínűnek találta. A mai nemzedék már másképp látja; megérzi, hogy ennek a paraszt-képnek bizonyos exotikum jellege van, kívülről van nézve és külső rétegeiben van ábrázolva. Közben az élet mind komplikáltabbá vált sodrában maga a paraszt s élete is átalakult; a mai magyar paraszt minden konzervatizmusa mellett is igen lényeges dolgokban más életet él, mint az ötven év előtti.

Ez az átalakult paraszt-kép a maga teljességében először Móricz Zsigmondnál jelentkezik. Ő abból az osztályból való, amely még csak egy, legfeljebb két generáció óta rajzolt ki a parasztságból, még erős gyökerekkel van hozzánőve. A falu és a falusi kisváros neveltje, még rajta a falusi por: de lelkiileg már elszakadt a falutól, életét nem látja a minden lehetséges életek legboldogabbikának és legszebbikének. Egy előretörő, az étellel kemény harcot vívó fajtnak az ivadéka, aki már atavisztikusan is az idegeiben hordja és a maga tapasztalatán is megismerte a falusi szegény ember életének keservességét, nélkülözéseit, folyton a szűkkörű lehetőségek korlátaiba ütköző küzködését, testet elgyöttrő, lelket tompító verejtékezését. Ő tehát a lelkében más képét hozta a falunak, mint a birtokos urak, papok és más urak fiai s ezek az emlékek fanyarabb ízű, kevésbé idillikus hangulatot vegyítenek gyermek- s ifjúkori visszaemlékezéseibe. Szereti a falut, szenvedélyesen érdeklődik iránta, jobban, pontosabban, többoldalúan ismeri, mint legtöbb elődje az irodalomban, de nem vágyik vissza bele s úgy tudja nézni, minden idealizálás nélkül, amilyen a valóságban. Látja – mennyire látja! – a szépségeit, a nagyszerű, érdekes vonásait (olyan nagyméretű paraszt-alakot, mint Túri Dani, soha nem látott egyetlen magyar író sem), de látja bűneit, csúnyaságait és kicsinyességeit is, amelyek a verejtékkel trágyázott, szegénységgel, tudatlansággal, tehetetlenséggel vert falusi földből zsendültek ki.

Ez a lélektani magyarázata annak, amit úgy hányt a szemére egyik kitűnő kritikusa, hogy egyetlen írónk sem szerette a parasztot oly kevésbé, mint ő. A tévedés itt abban áll, hogy az elfogulatlanságot szeretetlenségnek minősíti, holott Móricz Zsigmondnak minden a faluról rajzolt képén megérzik a szeretetet, de nem az elfogult, dédelgető szeretetet, hanem a haragos, keserű felháborodás a parasztember sorsán, azon a jellemképen, melyet ez a sors kifejlesztett benne s amellyel éppen legjobb tulajdonságait fordította visszájára. Mennyi szépséget, hősi, nagyszerű vonást tud belerajzolni Túri Dani grandiózus alakjába, mennyi gyöngédséggel, megértéssel tudja rajtakapni természetét egy-egy nemesebb megindulásán s mennyire meg tudja magyarázni bűneit is!

Hogy régebbi íróink mennyire kívülről nézték a parasztságot, legjobban az mutatja, hogy az egésznek egyetlen egységnek látták és nem vették észre szociális tagoltságát, amely egy falu népét, mint önmagában teljes társadalmi alakulatot mutatja meg. Móricz Zsigmondnál a falu népében megvannak kicsinyített arányokban a nagy társadalom összes osztályai: a néhány nagy gazdából alakuló, a maga külön voltát erős göggel érző és különállását életmódjában, szokásaiban, társadalmi és házassági kapcsolataiban gondosan megóvó

arisztokrácia, az ehhez szívesen kapaszkodó középrend meg a parasztból lett és félig paraszti életet élő, de a maga különállására büszke iparosság és ezek alatt a proletáriátus, a szegénység: a zsellérek, munkások, cselédek elnyomott hada. Mindezek felett pedig mint külön réteg, a javarészben a parasztságból kivált, rangban, műveltségben fölötte álló, de tőle függő műveltek osztálya, a papok és a tanítók. Ezek adják ki a falu népének képét, mert a többi úri nép, a kisebb földesurak, szolgabírák már csak lazább kapcsolatokkal függenek össze a falu tulajdonképeni életével s tőle elkülönítve élik a maguk külön, zárt területen lefolyó életét. Ez a megfigyelés is képet ad arról, hogy mennyire bensőbben és pontosabban látja Móricz Zsigmond a falu életét: a maga egész valóságos voltában látja, mint önmagában zárt társadalmi alakulatot, amely más, vele egyező, tőle csak negyedórányi távolságokra eső faluktól jóformán teljesen elzárva, magamagában él, mintha valami rejtelmes centripetális erő húzná össze a népét, hogy ki se tudjon mozdulni a maga telkei körén túl. A magyar faluknak erre az elkülönözöttségére Móricz Zsigmond mutatott rá egyik Nyugatbeli cikkében, az *Ökörítő*ról szólóban s erre jellemző az is, hogy a *Sárány*-ban, amelyben megtalálhatni a falusi élet minden lényeges mozzanatát, egyetlen egy eset sincs arra, hogy valamelyik falusi embernek valami más falubelihez csak valami köze volna is. Mintha az az egy falu egymaga volna a világon.

És mennyire ismeri Móricz Zsigmond a maga faluját! Olyan paraszt-interieuröket még senki sem rajzolt irodalmunkban; a ház, a környéke, a szobái, berendezésük, használatuk módja; ahogy a paraszt öltözik és vetkőzik, alszik és ébred, étkezik és iszik; minden mozdulata, minden szokása, amelyet munkája, lakásának minéműsége, ruhájának szabása, étele és itala határoz meg – a mezei munka a maga egyszerű sokféleségével, mindenféle fogásaival, a hozzátartozó tudnivalókkal – mindez és sok más megelevenedik a lelkében és megelevenedik az írásában, mert a legapróbb részletekig kiterjedő pontossággal és hűséggel van megfigyelve s e közül az ezernyi részlet közül mindig rendelkezésére áll éppen az, amely a pillanatnyilag adott képhez szükséges. Ez a realiztikus megfigyelés és emlékezet adománya. Ezért teszik képei a szemmel látott dolgok hatását. Nekem a *Sárány* olvasásakor sokszor volt az a benyomásom, hogy Móricz Zsigmond nemcsak elképzei, hanem a szó szoros értelmében szemmel látja, nem viziószerűen, hanem testileg, a valóságos látás realitásával, alakjait, amint mozognak, dolgoznak, évődnek, civakodnak, – szóval, amint élnek. S ugyanilyen a dialógusa is: néha valóságos hallási benyomásokat kelt, mintha fonográffal volna felfogva. Ez a teljes realitás magyarázza meg nála a parasztbeszéd trágárságait is. Aki élt falun, az tudja, hogy a parasztok

beszédjében, ha teljesen maguk közt vannak, csak úgy röpköd a trágár szó, amely a folytonos használattól már elvesztette eredeti aljas ízét és bizonyos gondolatok és indulatok sztereotíppé merevedett kifejezésévé vált. S a paraszt-életnek leplezetlenebb, illendőségi formáktól kevésbé korlátozott mivolta magyarázza meg Móricz Zsigmond erotikus képeinek meztelenségét. Az a nagy szerep, melyet az erotika játszik munkáiban, bizonyára más, mélyebb, egész egyénisége energiájával kapcsolatos tényezőkből magyarázódik, – a képeket azonban, melyeket a *Sárára ny s* némely novella erotikus részleteiben rajzol, a paraszt-életnek a stilusa határozza meg. Egész másképen, rejtettebben nyilvánul az az erotika, amelynek egy különös és pszichológiailag is igen érdekes faja a *Galam b pap n é* cselekményének alapja s amely *Az Isten háta mögött* tanítónéját emésztí izzadt gerjedelmeiben. Ugyanilyen realiztikus megfigyelés eredménye a kisvárosról rajzolt kép *Az Isten háta mögött*-ben. A különbség csak az, hogy míg a falu Móricz Zsigmondnak minden szépségével és minden bűnével együtt kedves, a kisvárost nem szereti, alig lát benne szépséget, sőt még enyhítő körülményei is alig vannak számára. Amúgy is hajlandósága van a sötétén látásra s az a mód, ahogy a kisvárost nézi, még sötétebbé teszi látását. *Az Isten háta mögött*-ben egész más a hangulat, mint a *Sárára ny*-ban: a komor, sötét hangba bizonyos ingerült bosszúság, sőt megvetés is vegyül. A kisvárosi ember, aki a regényben felvonul, mind silány, kicsinyes alak, egyetlen vígasztaló vonás nélkül; még a regény központjában álló tanítónét is csak a belőle öntudatlanul kiáradó heves érzékiség emeli fölébe környezetének. A nagyvárosból odakerült albíró, aki némely helyen, úgy látszik, az író nézeteinek tolmácsa, szóval is kifejezi a lenézést, mely a kisvárost sújtja. Apró, kopott, úriasságot színlelő, alapjában rongyos és ízlés nélkül épült házak, elhanyagolt, rosszul kövezett, tisztátalan utcák, poros akácfák, legyektol hemzsegő, szennyes fehér terítékű söröző korcsma-szoba, olcsó bútorraktárakból összehordott szobák, mindezekben lélek, minden nemesebb rezdülés nélkül élő, kicsinyes, apró bűnökkel terhelt, pletykázó, félművelt, borissza emberek. Akiben közülök még él valami máshonnan hozott ösztöne valami jobb, szebb és színesebb életnek, az is felőrlődik ebben a lelketlenül, ritmus nélkül zakatoló malomban. Valóban, minden ez országban lehetséges helyek között a legutolsó az olyan kisváros, amelyet ez a regény rajzol: egyesíti magában a falusi élet minden kicsinyességét és egyhanguságát a városi élet mindenféle bűnével és szennyével, anélkül, hogy akár a falu, akár a város kellemes oldalaiból bármi is megvolna benne. De bizonyára nemcsak ez az oka annak, hogy *Az Isten háta mögött* városa, Ilosva olyan sivár, örömtelen fészek. Móricz Zsigmond azok közül való, – s ez ma már egész nemzedék – akik a faluról a kisvárosra át jöttek Budapestre s életük benne

eltöltött idejében folyton kikíváncsoztak belőle, hol vissza a faluba, hol előre a nagyvárosba, tehát rosszul érezték benne magukat, nem bírtak benne megmelegedni. Az átmeneti állomás sorsa éri a kisvárost: kellemetlenségei fokozottabban érződnek, örömei elrejtőznek. Talán személyes kellemetlen emlékek is szították Móricz Zsigmondban ezt az ellenszenv-érzést; azok az idők, melyeket kisvárosokban töltött, bizonyára életének keservesebb, örömtelenebb időszakai közé tartoznak. Hogy például iskolai éveire nem sok örömmel és szeretettel gondol vissza, azt nyilvánvalóan látni abból a képből, melyet az ilosvai iskoláról ad. A vidéki protestáns középiskolák élete tipikusan egyforma. A regény iskolai jeleneteiben én is, aki szintén ilyen iskolában tanultam, pontosan ráismerek a magam diákéletének emlékeire. Töltöttem én is zajos estéket olyan füsttől, kályhagőztől vastag levegőjű diákszobában, mint a Móricz Zsigmond diákjai, én is úgy beszéltem tanárainról, úgy készülődtem az érettségire s állottam én is vacogó fogakkal, csukladozó térddel, konok, sápadt félelemmel a vallató tanár előtt. Láttam s a magam bőrén tapasztaltam én is a rosszindulatnak, a gyermeklélekről fogalommal sem bíró korlátoltságnak, a lelkiismeretlenségnek kiáltó példáit. De én bennem, ha az iskolára visszaemlékezem, nem ébred Móricz Zsigmond haragja, nem lázad semmi indulat: inkább komikus színben látom a visszaemlékezésen keresztül mindezt és végeredményben megmozdul bennem az a szeretet és gyöngédség, amellyel gondolatomban bevon mindent, ami szomorú és kínlódó gyermek- és fiatalkoromhoz tartozik. Nyilván temperamentum és világlátás dolga ez a különbség kettőnk között. Móricz Zsigmond minden dolgába beleviszi erős indulatát, bizonyára belevitte annak idején gyermekül és ifjan, az iskolába is és haragosan harapdálta a pedagógia láncait, melyek alól én, aki az egész dolgot elég közömbösen vettem s csak annyi fontosságot engedtem neki életemben, amennyit muszáj volt, könnyebben kisiklottam.

*

Ebből a hézagos és igen fontos pontokat szándékosan mellőző vázlatból is bizonyára kiviláglik, milyen természetű az a regény, melyet Móricz Zsigmond a maga felfogásával, a maga motivumaiból csinál. A magyar regény, mely Eötvössel, Jósikával és Kemény Zsigmonddal előbb fejlődött ki, mint a novella, Jókai óta egészen elnovellásodott. Jókai volt az utolsó magyar regényíró, ha a regényt nem tekintjük egyszerűen hosszabbra részletezett, több alakot mozgósító, epizódokkal tarkított novellának, amilyen a Mikszáth regénye, hanem a sokrétűséget, a monumentális felé hajlást, a szélesebb kört befoglaló világképet s a nagyvonalú, epikai ábrázolási módot tekintjük a regény és novella

közti elválasztó sajátságoknak. Herczeg Ferenc tett ebben a formában egy kísérletet *A pogányok*-kal, de az expozíciója szélesebb, regény-szerű alépítményére csak novellává szűkülő szerkezetet tudott felépíteni. Gárdonyi kísérletei a történeti regény felélesztésére szintén beleszaladnak a novella stílusába. Az egy Ambrus Zoltán jutott egészen közel az igazi regénystílushoz, a pszichológiai elmélyítésben keresve a nagyobb vonalak hatását; ebben a tekintetben egyedül áll, talán éppen az uralkodó divattól való különválása miatt sem méltányolták eléggé a maga generációjában. Az ő regénye a Jókaiétól is egészen különvállik s inkább a Kemény Zsigmond tradícióját fűzi tovább.

A tulajdonképeni társadalmi regényre, amely a nemzet társadalmának valamely szélesebb területét fogja össze egy képpé, Jókai óta az első igazi példákat Móricz Zsigmond adta. Az ő regényeiben, de különösen a *Sárány*-ban, valóban egy széles, lendülettel teljes nagy vonalakkal megrajzolt társadalmi képet kapunk, nagy szenvedelmeknek rajzával s egy nagyszabású egyéniségnek részletesen kidolgozott képével, aki körül a megfelelő távlatba helyezett mellékalakok nagy tömege forog.

A mai fiatal generációt talán az különbözteti el legjobban az előttevalótól, hogy amíg ez mindenben elaprózta magát, amaz próbál visszatérni a nagy stílushoz. Ezt látjuk Ady lírájában, amely ha egészében nézem, a grandiózus voltával ragad meg, ez teszi Móricz Zsigmond regényeit a mai irodalmi törekvések legjellemzőbb képviselőivé.

(1911.)

AZ ÚJ MAGYAR IRODALOM,

ADY ENDRE és MÓRICZ ZSIGMOND³⁾

Beállni még el sem mult idők történetírójának? Tudományos objektivitással írni ma arról, amiben tegnap még kombattáns volt az ember s még ma is folyton résen kell, hogy legyen, mert a harc csak elpihent, de még nem szűnt meg, az egyik részen még nincs meg a teljes győzelem, a másikon még nem akarnak tudni a meggyőzetről?

Miért ne kísérelnök meg? Irodalmi dolgokban objektivitásról beszélni úgyis illúzió, sohasem fogunk eljutni a Taine ideáljáig, hogy egy irodalmi jelenséget olyan szenvedélytelenül, a magunk egyéniségének, hangulatának olyan teljes kikapcsolásával vizsgálhassunk, mint ahogy a botanikus vizsgálja a virágot, letépegetve szirmait, porzóit, bibeszárait. Irodalmi műnél úgyis mindig az egésznek harmonikus formája, a színek összekapcsolódása és a hangulat a fődolog, szóval az, amit a szenvedélytelen botanikus teljesen kihagy vizsgálata köréből, mert nem a tudományos vizsgálat, hanem a művészi megérzés dolga. Az irodalommal és az íróval szemben nem adatokon fordul meg az állásfoglalásunk, hanem egy viszonyon, az olvasónak viszonyán az íróhoz.

Mégis, próbáljunk meg higgadtan, harci él és polemikus szándék nélkül visszanézni arra a nálunk példátlanul élénk és nagy zajt keltett irodalmi mozgalomra, amelyet a mai fiatal generáció fellépése támasztott és amely olyan hullámokat vert fel, amilyeneket alig átott a magyar irodalmi glóbus a negyvenes évek óta.

I.

A mult század második felének magyar irodalma két nagy egyéniség ellenállhatatlan hatása alatt állott. Az egyik, Arany János, a versre nyomta rá a

maga bélyegét; a másik, Jókai, a regényre. Mind a kettő úgyszólván teljesen a maga számára abszorbeálta a maga területén a közfigyelmet; nem állván velük szemben más, csak megközelítően is egyenrangú vetélytársak, kisebb jelentőségű kortársaik csak a tanítvány másodrangú szerepében érvényesülhettek, vagy ellenkező esetben meghallgatatlanul hangzottak el s a kellő visszhang, a közízléssel való kontaktus hiánya miatt nem is tudtak, mint Vajda János, teljesen, egészé kifejlődni.

A két nagy költő bizonyos az egykorúsággal magyarázható egyezések mellett lényeges ellentéteket mutat. Arany az alföldi magyar paraszt nehézkes, meggondolt, óvatos, félénk, szenvedélyt magába fojtó, minden hevesebb rázkódtatástól és zajosabb gesztustól visszariadó, szemérmes temperamentumát hozta magával. Jókaiiban a lateiner-pályákra szorult, földnélküli, kisvárosi életet élő kisnemesség nyugtalanabb, szélsőségekre inkább hajló, korlátokba nehezebben beilleszkedő, mobilisabb, a felszínen hevesebb hullámzást mutató, de kevésbé mély természete testesült meg. Amaz mélyebb, súlyosabb, arisztokratikusabb és az abszolút művészihez közelebb jutó: ez fürgébb, könnyedebb, modernebb és népszerűbb, a tömeghez közelebb álló. Arany arra hivatott, hogy a keveseknek, a kiváló szellemeknek, a művészi élvezőknek, a férfiaknak költője legyen; Jókai a nemzet nagy sokaságának s különösen a nőknek és az ifjúságnak a költője. Arany a maga belső forrongásait és évdéseit magába fojtja, csak akkor hozza ismét napvilágra művészi formában, ha már objektivizáltan, a személyi kapcsolatok elhomályosulásával tudnak előtörni. A maga személyiségének teljességével sohasem áll az olvasó elé. Jókaiiban ebből a férfias, visszahúzódo szemérmetességből nincs semmi, ő mindig egész személyiségével áll a közönség előtt, ön-kontrol nélkül s szabadjára ereszti egész lényét. Arany jobban megközelíti, emberi és költői valójával az igazi férfi ideális típusát, Jókai nőiesebb, szeszélyesebb, több benne a genialis vonás. (Ezért néztek rá olyan egész-férfi szellemek, mint Gyulai, visszatetszéssel.)

Két ilyen ellentétesen különböző egyéniségnek a nemzethez, az olvasó közönséghez való viszonya is különböző kellett, hogy legyen. Az abszolutizmus idején és utána a kiegyezésben Arany már temperamentumánál fogva is teljesen és fentartás nélkül ahhoz a politikai irányhoz csatlakozott, amelynek Deák Ferenc a képviselője s ezzel társadalmilag is a magyarságnak ahhoz a rétegéhez, amely Deák politikájának diadalával az uralomra jutott. Annak a rétegnek volt a költője, amely tagadhatatlanul a magyar intelligencia legműveltebb, legkomolyabb és legtöbb veszteni valót féltő rétege volt s amely alkatnál és

érdekeinél fogva egyaránt a konszolidált állami és társadalmi rend híveinek élén haladt. Jókai, a szabadságharci reminiszcenciák, a szabadságharc előtti nemzeti ellenzéki szellem és az abszolutizmus alatti ellenállás szellemének legnagyobb hatású élesztője, a Deákkal szemben ellenzéki Tisza Kálmán pártjához csatlakozott, amely akkor az ellenzéki kuruc-tradíciók képviselője volt. Jókai ennek a tradíciónak a szellemét akkor sem tudta teljesen elrejtetni, mikor Tisza kormányra jutásával a hatalom közelébe jutott; az egyes nyilatkozataiban túl-aulikus költő regényeiben minduntalan átüt a népszerű kuruc-szellem.

Abból a körből, melyhez Arany csatlakozott, alakult ki a magyar hivatalnoki arisztokrácia. Arany maga sem bízta anyagi egzisztenciáját tollára, egyéniségének nem is lett volna való az írásból élő modern literátor küzködő, a közönséggel kötött kompromisszumok közt hanyódó élete. Elvonult az akadémiai főtitkárság szerény, de dekórumot adó menedékébe. Jókai, bár élvezte a hatalomhoz tartozás előnyeit is, mindvégig a tollából élő író maradt, ami a lassabban, több műgonddal és a tömegtől független művészettel dolgozó Arannal újabb ellentétbe juttatta: akaratlanul is a népszerűség keresésére, a tömeg-ízléshez közeledésre és túlfokozott produkcióra utalta. Míg Arany munkája a species aeternitatis jegyét viseli magán, Jókaién megérzik, hogy első sorban az egykorúak, a napi fogyasztás számára készült. Aranynál az irodalom minden zsurnaliszta-íz nélkül jelentkezik, Jókainál a zsurnaliszta-író modern típusa már csaknem egész teljességében valósult meg. Kettőjük közül tagadhatatlanul Jókai a modernebb, a tizenkilencedik századi irodalmi élethez közelebb álló jelenség s részben ezért is volt a külföldön nagyobb hatása, mint a röghöz kötöttebb Arannak.

Két ily különböző egyéniség természetesen két különböző iskolában folytatódott.

Az Arany-iskola inkább a kritikusok iskolája volt, akik Gyulai Pál vezérlete alatt az Arany névvel jelzett magaslat szempontjából igyekeztek áttekinteni irodalmi múltunkat, megvetni az Arany-kultusz kritikai alapjait, a hivatalos kulturális szervezetek: a középiskola, az egyetem, az Akadémia stb. révén belevinni ezt az Arany-kultuszt a nemzet mennél szélesebb rétegeibe. Csak ennyiben lehet beszélni Arany-iskoláról, mert Aranyból kiinduló költői fejlődés alig volt, alig is lehetett, hiszen Arany a fejlődésnek bizonyos irányban tetőpontját jelentette s a további fejlődésnek más pontról kellett kiindulni. Nyomában már csak epigonok jöhettek.

Jókaiból már inkább indult közvetlen fejlődés: az ő nyomába lépő generáció

kezén, Mikszáthtól a kilencvenes évek íróin, Bródy Sándoron, Gárdonyin, Herczeg Ferencen át egész Móricz Zsigmondig a magyar regény és novella fejlődése alig képzelhető nála nélkül, nem véve ki még a tőle leginkább független írókat sem, mint Petelei és Ambrus Zoltán. Hogy az irodalmi fejlődés súlypontja a versről átment a regényre és a novellára, az a társadalmi viszonyok hatása mellett első sorban Jókai hatásának tulajdonítható. Ő, aki – mint mondani szokták – egymaga egész regény-irodalmat jelentett, megnyitotta a közönséghez vezető utat általában a regényirodalom számára.

A napi sajtó fejlődése, mely a nyolcvanas évek folyamán kezdett feljutni a régiek vidékies kicsinyességéből a nyugat-európai nemzetek sajtójának színvonalára, magával hozta, hogy a Jókai-féle író típusa fejlődött tovább minálunk is: az az író, aki elsősorban a sajtófogyasztás számára dolgozik, munkája minéműségében számol a sajtó kíváncsiságával, mert anyagi egzisztenciáját elsősorban tollára alapítja s az ehhez való eszközöket a sajtó tudja legbővebben megadni. A korszak tipikus írója már nem az, aki közhivatalból él s csak az ótium óráit fordítja írói munkára, hanem az, aki az irodalomból akar megélni s legfeljebb, ha az írói mesterségével leginkább rokon ujságírásra adja magát. Míg az Arany kultusza körül csoportosuló úgynevezett hivatalos irodalom képviselői a hivatalos kultúra intézményeit szállották meg s főleg az iskola útján akarták a maguk felfogását, a sajtó körüli irodalommal szemben ellenséges vagy a legjobb esetben is tartózkodó kritikájukat érvényesíteni: addig a másik irodalmi csoport, mely külsőleg is mindig tüntetőleg vezéréül emelte pajzsra Jókait, a sajtó elevenebb, fürgébb, a közönséggel szorosabb és közvetlenebb kapcsolatban élő szervezetét használta fel a maga népszerűsítésére. Az előbbi csoportnak főgondja a tradicionális irodalmi kincs megóvása és elevenen tartása volt, az utóbbié az új irányba való továbbfejlődés, az olvasóközönség igényeinek változásával való együtthaladás.

Ennek a generációnak irodalmi törekvéseivel esik egy időbe a magyar városi élet kifejlődése és a nem-magyar eredetű városi lakosság óriási tömegeinek nyelvben is megmagyarosodása. Ez utóbbi fontos történelmi fejleménynek egyik jellemző tünete éppen az, hogy míg az előbbi korok írói csaknem kizárólag a tősgyökeres magyarságból származtak: a nyolcvanas-kilencvenes éveknek éppen legkiválóbb írói javarészen olyan német vagy németül beszélő zsidó családok ivadéka, melyek vagy egyenesen az ő személyükben vagy apáik-nagyapáik személyében csatlakoztak a magyarsághoz.

A magyar kulturális törekvések súlypontja ezzel az átalakulással teljesen áthelyezkedett. Míg régebbi kulturális törekvéseink csaknem kizárólag a falun

vagy falusias jellegű kis városokban élő törzsökös magyar nemességre s a nép intelligensebb elemeire támaszkodtak s azokra is igyekeztek hatni, addig az újabb törekvések már elsősorban a városi lakossággal számoltak, már csak azért is, mert a városok népe minden kulturális produkciónak készségesebb, közvetlenebb és szaporább fogyasztója s minden kulturális haladás a városi lakosság révén szűrődik át a faluba. Míg még Arany János a régi magyar társadalom számára írt, maga is az alföldi falu letörölhetetlen bélyegével bélyegzett természet volt s hosszas fővárosi élete során is lelkileg mindvégig a falu érzésvilágában élt – az újabb generáció már csak kedves ifjúkori emlékek alakjában hozta magával a falut s lelkében, gondolkodásában, ízlésében hozzásimult a városhoz.

A magyar életnek s az író társadalmi helyzetének ez az átalakulása szükségképen megérzett az irodalmon is. A kultura általános fejlődése, az egyre szorosabbá váló közgazdasági kapcsolatok s a nagyra növekedett sajtó közvetítése egyre szorosabb közösségbe juttatta a magyarságnak legalább mozgékonyabb, frissebb, minden hatásra fogékonyabb részét a nyugati nemzetek szellemi áramlataival. Mintha Dévénynél új kapu nyílt volna, melyen egyre erősebben áramlottak be a nyugati légáramlatok, amelyek természetszerűen a kulturának legérzékenyebb szervét, az irodalmat érték legelőbb. Hozzá még Európa irodalma is heves forrongásban volt: ekkor vívta meg harcait, egyelőre teljes diadallal a francia naturalizmus, ekkor nyomultak be ellenállhatatlan erővel Európa tudatába a nagy orosz írók, ekkor lépett be a skandináv irodalmi szellem is a népek közösségébe s főleg Ibsennel átalakítólag hatott a dráma formájára és a színpad egész művészetére. Ezek a hatások, melyek többé-kevésbé megéreződnek minden európai nép irodalmán s például a német irodalmat, mondhatni, kiforgatták sarkaiból, mélyreható hatással voltak a magyar irodalomra is. Az egész irodalmi termelés, az irodalmi törekvések célja és stílusa teljesen megváltozott.

Míg a régebbi irodalmi fejlődés súlya első sorban a versre esett, ennek az újabb irodalomnak legfőbb erőfeszítése a magyar regény és a magyar dráma megteremtése lett. Jókai és a külföldi irodalmak példáján bebizonyult, hogy a regénnyel és drámával lehet legjobban közel jutni a közönséghez, e két tér művelése kínálja a legtöbb erkölcsi és anyagi sikert, tehát a tehetségek java erre vetette magát. A vers irodalmi luxus-cikké vált a regény és színmű, mint életszükséglet mellett. A kor realizmusával, mely teljes szakításra törekedett a romantika páthoszával, széles színkezelésével és heves, nagy vonalaival, uralomra jutott az irodalomban a magánélet kisebb körű, de társadalmilag és

pszichológiailag kimélyített problémáinak rajza. Még Jókainál a regénynek majd mindig van valami közéleti háttére, amely még a közelmúltból vagy a jelenből merített regényeit is a Walter Scott-i értelemben vett történeti regény típusához közelíti, még Arany költészete fővonalaiban történelmi és hazafias költészet: a nyolcvanas évektől fogva a regényből mindjobban kimarad a közéleti háttér, a történelmi és politikai probléma s mindjobban az egyszerű ember életének, társadalmi és erkölcsi állapotának rajzára esik a súly, a líra pedig mindjobban egyéni lírává lesz, mindjobban kimarad belőle a hazafias páthosz, a politikai hatásra való törekvés.

Emellett éppen a líra a nyolcvanas években Arany Jánossal szemben új utakat keres. Az ő útjain még magasabbra jutni nem lehetett, tehát, hogy valami újat nyújthasson, szembehelyezkedett vele. Kiss József még megpróbálja – több külső, mint belső sikerrel – folytatni Arany ballada-költészetét, újszerű tárgyakkal, formában közvetlenebbül közeledve a székely népballadához, de a többiek még ezt a laza kapcsolatot is elszakítják. Arany epikájával és ódai-elégiai, objektívebb lírájával szemben az egyéni érzelmeket festő tiszta, dalszerű lírát kapják fel, a nemzeti röghöz tapadó Arannal ellentétben a modern európaire vetik a hangsúlyt. Arany szentenciózus komolyságával, nyelvbeli plaszticitásával, zárt formáival, specifikus magyar verstechnikájával ellentétben a könnyed hajlékonyságot, a fordulatosságot és színt, a szabadabb formákat, a jambust fejlesztik. Ezt az ellentétet érezte meg Arany, mikor kiadta a kozmopolita költészet jelszavát s ez az ellentét magyarázza meg, hogy Arany iskolája meg tudott békülni a kor regény- és drámaíróival, versköltőivel szemben azonban mindig ellenséges állásban maradt. S tehette ezt annál inkább, mert a kornak nem volt igazi, döntő erejű költője.

A kilencvenes évek eleje élénk mozgalmat jelent ebben a fejlődésben. Egy sereg új tehetség nyomult be majdnem egyidejűleg az irodalomba s a nyolcvanas évek kiválóbb tehetségei is mintha hirtelen új fejlődésbe lendültek volna. Mikszáth ekkor tért át az anekdotikus, rövid lélekzetű rajzról a szélesebb medrű novellára és regényre. Ambrus Zoltán ekkor kezdte meg a Midász királlyal regényeinek sorozatát, Kiss József, aki eddig első sorban mint balladaköltő kereste a kissé theatrális hatásokat s a lírában csak ritkán jutott túl a heinei visszhangoknál, öntudatára ébredt a saját lírai hangjának. Az ekkor fellépő Herczeg Ferenc a mindjobban városiasodó gentry rajzával igyekezett népszerű, új elemeket keresni, Gárdonyi Géza új színben állította be a paraszt és a falusi apró fél-intelligencia életét, Szabolcska Mihály új formában próbálta felújítani a Petőfi-féle hazafias dalt és népeleti genreképet, Kóbor Tamás a naturalista

moralizáló pesszimizmust szólaltatta meg, Heltai Jenő a francia chanson és a heinei hatás szintéziséül a könnyed iróniát hozta magával, Ignotusban a modern dekadencia előhangjai pendültek meg s benne egyúttal gondolatokban gazdag polemikusára és apologétájára talált az új irány. A magyar irodalom, amely eddig meglehetősen egyszínű volt, egyszerre változatossá, sokhúrúvá vált, olyan hangok szólaltak meg benne, ha egyelőre halkan és bátortalanul is, amelyeknek a tradícióban alig vagy egyáltalában nem volt előzményük. Mint a társadalomban és politikában, az irodalomban is mindjobban érzett a magyar élet elvárosiasodásának és ebből folyó differenciálódásának hatása. Előre jelentette magát egy új generáció, amely majd másképp fog gondolkozni, másképp érezni és más nyelven szólni, mint apái. Egyelőre gyöngén és félhangon jelentette magát, de az érzékenyebb fülűek megéreztek jövetelét, a konzervatívok, a tradícióhoz ragaszkodók tiltó szóval igyekeztek megállítani útjában, az újnak befogadására készebbek reménnyel néztek elébe.

A még gyöngé újító mozgalmat egy pillanatra megállította útjában a millennium. A magyar társadalom, melynek zöme, hangadó tömege még mint kortárs, mint szemtanú élte át a dolgok nagy változását a kiegyezéstől akkorig, amely napról-napra látta a politikai, gazdasági és szellemi kultúra hatalmas fellendülését s amely egy diadalmasan megvívott harcnak, az egyházpolitikai harcnak még friss emlékeivel ment a nemzeti ünnepre – készségesen engedte át magát a nemzeti dicsőség mámorának, az önmagával való hazafiúi megelégedésnek és szorosabban csatlakozott a tradíciókhoz, melyeknek ünnepét ülte. A magyar társadalom akkori rendje, a melyben úgy ahogy egyensúlyba jutottak az összes erők, a szabadelvűpárti uralom, amely történelmi cégér alatt tulajdonképpen a maga diadalünnepét ülte a millenniumban, beláthatatlan időig megszilárdultnak látszott az ünnepi illúziókkal teli világításban. Az emberek, amint visszatekintettek a múltra, beleszédültek a nemzeti dicsőség, a magyar hatalom, a magyar államalkotó képesség mindeneken diadalmaskodó erejének kábulatába – a nemzeti hiúság orgiája elhallgattatott minden kritikát, minden elégedetlenséget.

Az irodalom is úgyszólván egyhangúlag az ünneplés szolgálatába állott, ami egyúttal azt is jelentette, hogy az uralkodó rétegekhez csatlakozott s azoknak gondolatvilágát igyekezett tükrözni, izlését életalálni. Ujra feltámadt a történelmi témák és hangulatok kultusza még a lírában is, Endrődi Sándor kurucnótáival s az ál-kuruc verseknek ezek nyomában felburjánzó áradatával; és újra felhangzott a hazafias ünnepi ódák harangszava.

Társadalom, irodalom, politika olyan egységesnek látszott, mint talán soha s

az illúzióktól fátyolozott szemek előtt ez az egység állandónak, nemzedékekre kihatónak tűnt fel. Pedig már akkor érezni lehetett azt a földalatti rezgést, amely alig néhány évvel később teljesen kiforgatta ezt a békességet a nemzeti élet egész vonalán. Már ekkor megmutatkoztak a régi szabadelvű uralom s általában az egész magyar parlamenti rend épületének repedései, amelyek csakhamar másfél évtizedre megbontották az egésznek normális funkcióját s a nagyon előrelátók már akkor kezdték sejteni, hogy közeledik a gyökeres politikai reform kora, az a harc, amelyben új egyensúlyi helyzetre fognak törekedni az ellentétes társadalmi erők s amely a parlament teljes átalakításának, az általános választói jognak a jelszava körül fog forogni. Emlékezhetünk rá, a millenium körüli időben hangzottak fel először komolyabb és nyomatékosabb hangok az általános választói jogról s ezeknek csak annál nagyobb súlyt adott az, hogy a munkásság egyelőre még mint parlamenti politikán kívüli, de politikai célokra szervezkedett organizmus, a kilencvenes évek közepe táján kezdte hathatósabban megmutatni, hogy van és követeli részét a dolgok intézéséből. Ez a feltörekvő elem mindjárt kezdettől fogva a választójog jelszavát tette politikai akciója középpontjába.

Az iskolából ekkor sereglett elő egy új ifjúság, amely már az új magyar élet levegőjében serdült fel, amelynek lelkében már nem éltek a személyes tapasztalat élenkségével a szabadságharc és az abszolútizmus emlékei, amely már készen kapta azt, ami apái idejében nyomról-nyomra, évről-évre fejlődött. Ez az ifjúság egyszerre mindent egészen másképp látott, mint apái, akik összehasonlították a negyven év előtti állapotokat, melyeket még szemükkel láttak, a maiakkal és büszkeséggel teltek el a nagy fejlődés láttára, mindent az önelégültségnek ebből a szempontjából értékelték. Ez az ifjúság már magukban nézte a magyar állapotokat és nem talált bennük akkora okot az elégedettségre. Észrevette a hatalmas hézagokat, a hiányosságokat, a külső haladás vékony rétege alatt meghúzódó nagy elmaradottságot, a gazdasági javak, a politikai hatalom, a társadalmi erők elosztásának nagy igazságtalanságait, egész kultúránk felszínes, látszatokra berendezett voltát, az alsóbb társadalmi rétegek kulturális gondozásának teljes hiányát, mindazt a sok bajt és fogyatékoságot, amely a magyar életet és a magyar képességet megbénítja, nyomasztó voltával összezsugorítja. Ez az ifjúság, faluról a városokba került s a városi élethez csak félig-meddig asszimilálódott apáknak már a városi életben nevelkedett, városi idegrendszerű ivadéka, nevelkedéséből magával hozta a nyugalanságra való nagyobb fogékonyságot, a kritikai hajlamot, a nehezebben kielégíthető igényeket. A külföldi viszonyoknak mindjobban terjedő ismerete minduntalan összehasonlításra csábított s ez az összehasonlítás csak annál élesebbnek tűntette fel bajainkat. Az egyre fokozódó politikai zavarok, melyekben közvetett úton, de

félreismerhetetlenül a nép tömegeinek a létező állapotokkal való elégedetlensége nyilvánult s amelyek a huszadik század egész eddig lefolyt részében folytonos lázbetegségben tartották a közéletet – csak megerősítették az ifjúságot a maga elégedetlenségében. Az apák egyszer csak azon vették észre magukat, hogy nem értik meg a fiaikat, azok nem értik meg őket, a két egymásra következő nemzedék között olyan szakadék támadt, amely elkeseredéssel töltötte el az egyik felet is, a másikat is. Az apák, akik mint az apák mindig, a saját ideáljaiknak továbbfolytatását szerették volna látni fiaikban, haraggal nézték, hogy a fiúk új, előttük érthetetlen, szemükben veszedelmeseknek látszó ideálok után futnak. A fogalmak, a törekvések, az erkölcsi, társadalmi és szellemi értékek új értékelést kaptak az ifjúság gondolatvilágában. Két világnézet került összeütközésbe ebben a két generációban s ez az összeütközés minden téren mozgást, hullámozást, harcot támasztott. Minket ebben a pillanatban az irodalmi harctér érdekel.

II.

A nyugalanság már forrott az elmékben, itt-ott hangot is kapott, de arra a hangra, mely öntudatra keltette a még csak félöntudatosan, félénken lappangó gondolatokat, amely felébresztette a neki megfelelő visszhangot, mely úgy hatott, mint az első ágyulövés a háborúban, a huszadik század kezdő éveiben még várni kellett. Még valahol a vidék homályában kereste nagy belső nyugalanságok között önmagát az, aki majd megindítja és felszínre hozza a titokban erjedő folyamatot, aki utat fog törni, amelyen az új nemzedék irodalmilag is kifejezheti magát. Egyelőre csak azt lehetett látni, hogy szokatlanul nagy csapata jön egyszerre, nem tudni honnan, a kiforratlan, de új mondanivalójú, dadogva, de érdekesen megszólaló tehetséges fiatalembereknek, akik türelmetlenkedve, hangosan követelik a maguk érvényesülési jogát, elkeseredve, de hasztalanul döngetik azokat a gátakat, amelyek a fiatalember előtt nálunk erősebben, mint bárhol másutt, eltorlaszolják az utat, kivált ha új dolgokkal jön. Aztán jött A d y E n d r e .

Az ősi, tiszta magyarságból jött, de arról a vidékről, ahol a népek keveredése, a magyarságnak a románsággal való folytonos érintkezése s az ezzel járó folytonos erozió-folyamat sohasem engedi pontosan megállapodni az etnográfiai határokat, ahol sohasem szűnik meg, fojtva, magában évdik s csak néha lobban fel a népek örök nyugalansága. Abból a társadalmi osztályból jött, amelynek

helye a magyar társadalomban sohasem volt állandóan megállapítva, amely folytonosan ide-oda libegett az uralkodó úri osztály és a parasztság közt, szerencse vagy tehetség hirtelen felvihette az ország nagy urai közé, balszerencse lesüllyeszthette a bocskoros, paraszti életmódba. Ez a réteg, a falusi kismemesség adta mindig az országnak nyugtalan elemeit, mert küzködő, sivár, mindenfelől megkötött helyzetében, ősiségénél, féltékenyen őrzött faji tisztaságánál fogva minden jóra jogot tartva, de minden jóból kizárva, csak jobbat várhatott a dolgok minden változásától. Aki erről a vidékről és ebből a rétegből jön, ha eszes és tehetséges, mindig van benne valami nyugtalanság. (Ennek az eredetnek a nyomait filológiai pontossággal kimutathatnók Ady Endre költészetében.)

Ady Endre pályájának kezdete tipikus a vidéki származású intelligens magyar fiatalember pályájára. Félreeső faluban töltött gyermekkor, kisvárosi gimnáziumokban töltött diákság után, amely kevés, de mély benyomással tölti meg a lelkét, abban a korban kerül igazi városba, amikor az ember leginkább fogékony minden hirtelen átzökkenésre, a világról való fogalmainak egyik napról a másikra való átmenet nélküli felforgatására. Adyt is megrészesgítette a városi élet a maga összehasonlíthatatlanul szélesebbkörű lehetőségeivel, nyugtalanabb, mozgékonyabb szellemével, benyomásainak gazdagságával, egész életének magasabb színvonalával. Az új élet, melyet kezdett, gyors fejlődésbe hozta lelkének minden öntudatlan csiráját, a végsőkéig felizgatta eredendő nyugtalanságát, amit még fokozott az is, hogy azért a gyermekkor erős benyomásai is, mint egy legalsó, legmélyebb sedimentum-réteg megmaradtak benne, az új rétegektől csak betakarva, de el nem fojtva. Újságíró lett, vagyis olyan pályára került, amely nem hozza magával az egy bizonyos, meghatározott nagy társadalmi osztályhoz való csatlakozás kényszerét, nem burkolja be egyéniségét valamely osztály világnézetével, elfogultságaival, erköcsével, hanem engedi, mint mindeneken kívül állót, élni a maga életét, a maga egyéni kifejlődését. Az újságírói foglalkozás a maga változatosságával és sokféleségével fogékonyra tesz az élet és az ismeretek minden oldalának azonnali és könnyű percipiálására és szabad, önálló, könyvtudás ballasztjától félénkké nem vált áttekintésére.

Nagyjában ezek az előzmények, melyekből Ady kiindult. Visszhangtalanul elhangzott első kísérletek után, talán szívében egy kis elkedvetlenedéssel is Nagyváradról, ahol újságírói és írói kezdő-éveit töltötte, Budapest megkerülésével egyenesen Párisba került. Ez az utazás meg az első nagy szerelmi szenvedély nyitotta meg benne teljesen a költészet forrását, amely

addig fiatalos tétozással, a pályakezdés nehézségeinek nyomása alatt lefojtva, bizonyára nehéz küzdelmek között kereste a maga útját kifelé.

Nyugtalan lelke ebben az időben bontakozott ki békóiból s tudatosan bizonyára ekkor érezte meg költői programját. Ekkori lelkiállapotát fejezi ki *Uj versek* című könyve, az a könyv, amellyel úgyszólván egyszerre, merész rohammal tört be az irodalomba.

Ennek a könyvnek hatását e sorok írója alighanem tipikusan élte át önmagán. Véletlen körülmények folytán ekkor találkozott először Ady névvel úgy, hogy számolnia kellett vele. Az első, felületes benyomás nyugtalanító, zavarba ejtő és ellenmondásokat provokáló volt, de a költő már ekkor megnyerte a csatát olvasója ellen: versei ellenállhatatlanul ingerelték a továbbfoglalkozásra. Az egész annyira új volt, annyira szokatlan, annyira ellenkezett mindazzal, amire az eddigi magyar tradíció rátanította az embert, de viszont annyira tele volt hangokkal, sejtelmekkel, hogy az idegenkedő, szinte megdöbbenet érzés maga izgatta az olvasót önmaga ellen a mélyebb, behatóbb elmerülésre.

Petőfi és Arany óta megszoktuk az első pillanatra fülbemászó, erősebb gondolkodás kényszere nélkül primaer módon érthető beszédet, amely nem bír semmit az olvasóra, mindent megmond közvetlenül a mondanivaló és a szó pontos összezáródásával. A szimbolikus kifejezőmód, a hirtelen és merész gondolatátvitelekkel, széles ívű ugrásokkal való beszéd, a lírai benyomásnak impresszionista modorú visszaadása, amelyben a mondanivaló nem tett meg előbb hosszú utat a gondolkodáson keresztül, hanem abban az első formájában lép ki, amelyben a tudat felszínére jutott – teljesen idegen volt annak számára, aki a magyar versen nevelkedett fel s homályosaknak tüntette fel Ady verseit, az érthetlenség mindenütt felhangzó vádját vonta fejére. Pedig csak annyi igaz, hogy rá kellett jönni olvasásuk módjára, meg kellett ismerni a költő egészen egyéni eszejárását, kissé bele kellett élni magunkat a költő differenciáltabb, többféle elemből összetevődött s épen ezért bensőbb foglalkozást, közvetlenebb veleélést megkívánó lelkiállapotába. Minden költő és minden vers csak arra hathat a maga teljességében, akiben megvannak, legalább csirák alakjában, azok a lelki elemek, melyeknek a költő, a vers a kifejeződése s egy kicsit Ady Endrévé kell válni annak, aki Ady Endrét teljesen érteni akarja. Ez természetesen csak behatóbb, előzetes elfogultság nélküli és szeretetteljes foglalkozás mellett volt lehetséges.

Uj, idegenszerű és mégis közelebbi ismeretségre ingerlő volt Ady verseinek tartalma is. Egy szenvedéllyel teli szerelem, amely nem a hagyományos

trubadúr-szerelem, a szeretett nőnek minden szépséggel és erénnyel való felruházása, merőben érzéki szépségeken elvakuló megmámorosodás, hanem a szerelemnek az az eredeti, ősi, a kultúr-tradícióktól eltakart, a tudatból visszafojtott, de tudattalanul is mindig érvényesülő formája: az örök, keserű, harc a nővel, a nemek nagy, jóvátehetetlen meghasonlása, amely száraz ajkú epedéssel sóvárogja az egyesülést, az eggyé válást, időnkint elpihen az érzéki mámor tobzódásaiban, hogy a beteltség sivár pillanataival ismét kiújuljon. A férfi-ember lázadozása a nő ellen, akit egészen, fentartás nélkül, külön lényét megsemmisítve vágyik magáévá tenni s aki mindig megmarad különállónak, idegennek, megfoghatatlannak. Gyönyörök, melyekben még bennük vonaglanak az imént elmúlt kínok és bennük remegnek az előre sejtett új szenvedések, láncot csörgető lázadozások, melyek zokogó, lágy bánatokba omlanak, keserűséggel teljes, indulatos kitörések, melyek alázatos önmegadásokban olvadnak fel. Bűntudat, mely megkeseríti a gyönyörök óráit, nekibúsult dac, a mely anyaszült meztelenségében tárja fel önmagát, a minden szerelem természetes végcélja, a gyermek utáni epekedés, mely nem tud beletörődni a meddőség gondolatába. Petőfi hamvasan fiatalos, szinte kisdiákos szerelmi lobogása, Arany tartózkodó, hallgatag szemérmességé után ez a szerelem szinte visszásnak tűnt fel: az új, mai ember szerelme volt.

Ugyanígy álltak akkor szemben az Új versek könyvének másik főmotívumával, hazafias költészetével szemben. Akkor hazafiatalannak, a magyar önérzet provokálónak mondták ezeket a verseket, mert nem értették meg, hogy elkeseredett kitörései, kemény, fájó ostorcsapásai a magyar faj és a magyar föld végzetes, eredendő szeretetéből fakadnak, hogy szegénységünk, elmaradottságunk, bűneink csak abban tudnak ilyen lázadó haragot felriasztani, aki szenvedélyes szeretetében minden kincscsel, minden haladással, minden erénnyel felruházottnak szeretné látni szeretete tárgyát. Nem értették meg, hogy a káromló szavak egy türelmetlen, nagyokat akaró fiatal nemzedék heves elégedetlenségét szólaltatják meg, amely másnak, különbnek, fejlettebbnek, az emberi lét csúcspontja felé haladónak akarja látni apái Magyarországot, amely dolgozni akar ezen a felmagasztaláson, de nem találja meg hozzá az eszközöket, amely szűknek találja a magyar glóbusz korlátait és nekikeseredett fejével döngeti őket keserves fájdalmak közt. A hang, a mozdulat, a szavak lázadás voltak, nem a magyar faj ellen, hanem a magyar közállapotok ellen. Akik erre a lázadásra tüzet kiáltottak, azok elfogultságukban nem vették észre, mennyi sok van ebben az ősi kuruc virtusból. Az eddigi magyar hazafias költészet – legnagyobb költőinké is – a magyar nehéz sorsán való elegikus elbúsongás, a régi vitézi dicsőség képein való mélázás, a nemzeti önérzetet buzdító s – az

epigonok ajkán – a nemzeti hiúságot csiklandozó politikai költészet volt: Ady félreverte a harangokat, tüzet kiáltott, hogy a rémülettől ismerjünk magunkra. Akik ellene támadtak, jól vették észre forradalmi voltát, mert költészete annak a lelkiállapotnak volt a kifejezése, mely akkor a magyar intelligens ifjúság önállóbban gondolkodó részét addig nem képzelte számmal vitte a politikai, társadalmi és tudományos radikálizmus vagy a szocializmus táborába, annak a politikai konjunktúrának volt a művészi megfelelője, mely úgyszólván máról-holnapra a nemzeti élet előterébe juttatta a radikális jelszavakat s két élesen szembeálló ellenséges táborra osztotta egész társadalmunkat; a régi állapotok fentartására törekvőket s azokat, akik a mai Magyarország politikai és társadalmi erőviszonyainak felforgatásából akarták felidézni az új Magyarországot. Innen magyarázható az a nálunk irodalmi dolgokban példátlan ostrom, mely Ady költészete ellen indult, irodalmi jelszavakkal politikai cézatokat takarva s amelynek legfőbb, csaknem egyedüli eredménye az lett, hogy Adynak csak annál jobban megnövekedett a súlya s csak annál jobban felélénkült az iránta való érdeklődés.

Lélektanilag Ady egész forradalmisága, egyáltalán egyéniségének minden nyilvánulása egy forrásból fakad: a korlátokat nem tűrő, az egész lelket gyökerében megrázó sóvárgásból az élet teljessége felé. Minden poharat fenéig kiinni, minden gyönyört, minden ragyogást kiélvezni, minden lehetőségét az életnek kimeríteni: ez az epekedés hajtja és tartja feszültségben egész lényét, ez nem engedi megpihenni sehol, ez kergeti mindenütt a szertelen végletek felé. A szerelem minden kényét és kínját, a gazdagság minden káprázatát kívánja, minden, ami ebben akadályozza, tűrhetetlen nyűg és bilincs. Az emberi élet egyik fő rugóját, az aranyat azért kívánja a szegénység, az anyagi korlátozottság elkeseredésével. Azért hirdet forradalmat, mert teljes, gyökeres változást kíván, amely lehetségessé tegye a ma lehetetlent, mert az új, a változás hordja magában minden teljesülés illúzióit. S későbbi korának a misztikushoz közeledő elborongása, harangkongásra emlékeztető esenkedése Isten, a vallásban való megbékélés, a halál szükségszerűségébe való belenyugvás után, velejében ennek az életvágynak a reakciója. És ugyanilyen reakciót jelentenek a pihegő elfáradás bánattal és megbánással telt pillanatai is, amikor a lélek megereszti húrjait, fatalista megadással engedi átzuhogni magán az élet hullámain, mintegy kikapcsolva magát mindenből. A halál rokona, máig is legszebb verseinek egyike s egyáltalán a legszebb magyar versek egyike, érezteti legjobban, hogy itt egy két nagy csata közben aléltan pihenő lélek halk könnyei peregnek.

A zaj, melyet Ady első könyve támasztott, még nagyobb lett a másodiknak, a V é r é s A r a n y -nak megjelenésekor. Ekkor vált Ady Magyarország legtöbbet emlegetett embereinek egyikévé, akivel többet foglalkoztak, mint a legtöbbet szereplő politikussal. Petőfi óta nem volt erre eset Magyarországon s talán Petőfivel sem foglalkoztak annyit, mert neki nem volt számottevő ellenzéke. Alig volt újságolvasó ember, aki állást ne foglalt volna vele szemben, újságok és folyóiratok cikkeinek özöne vitatkozott vele, támadta, védte; irodalmi társaságok ülései visszhangzottak ki nem mondott, de ott érzett nevétől, kávéházi asztaltársaságok, úri szalónok irodalmi viták csatatereivé váltak s aki csak valamennyire exponálta magát mellette, minden lépésével olyanokba botlott, akik állásfoglalását számonkérték tőle. Körülötte valóságos kis felekezett keletkezett híveiből, akiknek kitartását csak fokozta a mindenfelől felhangzó ellenzés. Csupán irodalmi okokból nem is lehetne ezt az izgalmat megmagyarázni, de Ady verseit szeretni és dicsérni többé-kevésbé politikai és társadalmi színvállást is jelentett. Mindenki érezte, öntudatosan vagy öntudatlanul, hogy Ady költészete is egyike az ütközőpontoknak azokban a hadműveletekben, amelyek még ma is folynak s előreláthatóan a mi nemzedékünk egész életét befogják tölteni.

Azokkal az argumentum-fegyverekkel, melyeket ekkor Adyval szemben felhasználtak s amelyeket néha használnak még ma is, kár volna bővebben foglalkozni, csaknem valamennyire rácáfolt a közbeeső néhány évnyi rövid idő. Csak egyre akarok itt közbevetőleg kitérni: a nemzetietlenség vádjára. Ady külföldi hatásoktól elbűvölve, külföldi példaképeket utánozva megbontja a magyar hagyomány folytonosságát, költészete nem a magyar lélekből fakad, idegen talajban gyökeredzik, tehát veszélyezteteti irodalmunk végső célját, mely nem lehet más, mint a magyar faji karakter művészi kifejezésére való törekvés. Körülbelül így lehet megfogalmazni ezt a vádat.

Ami a külföldi hatásokat illeti, bizonyára Adyra sem voltak bizonyos külföldi példák hatás nélkül. De akik benne nem akarnak vagy nem tudnak mást látni, mint Baudelaire vagy Paul Verlaine s általában a modern francia, úgynevezett dekadens költők utánzóját, azok csak azt árulják el, hogy ezeket a költőket nem ismerik eléggé. Paul Verlaine, Baudelaire is, talán egy-két más francia költő is volt Adyra bizonyos hatással; kizsendített lelkében bizonyos csirákat, amelyek öntudatlanul lappangtak benne, felbátorított benne bizonyos olyan elemeket, melyek e nélkül a bátorítás nélkül nem, vagy csak félénkebben, teljesség nélkül mertek volna megszólalni, figyelmeztette olyan dolgokra, amelyek szintén tárgyai lehetnek a művészi megalakításnak, holott az eddigi

magyar tradícióban nem volt rájuk példa, megerősíthette önmagába és mondanivalóiba vetett bizalmát, amelynek volt oka elcsüggedni az itthoni általános, eleinte majdnem egyhangú meg nem értéstől. Magyar költőnek, akit kulturánk viszonylagos kicsinyessége és önállótlanága, a lehetőségek korlátoltsága, a közönség közömbössége, az igazán kongeniális megértők csekély száma mindig nyomaszt, ha újra és nagyra tör, – mindig szüksége van a külföldi példáknak ilyen bátorítására. Ennél több hatásról azonban Adynál nem lehet szólni, s alig hiszem, hogy bármi részletes filológiai vizsgálat is ki tudna ennél többet mutatni.

A jóhiszeműeket itt az ejtette kétségbe, hogy Ady formában és tartalomban annyi újat hozott, hogy csak újságánál fogva is természetszerűen idedegenszerűnek kellett feltűnnie. Csak a közelebbi vizsgálat és bensőbb elmerülés érteti meg, hogy lénye és költészete teljesen a magyar földből, a mai magyar életből nőtt ki. Egész lénye azt a sajátságos, egyedül csak a mai Magyarországon felfedezhető kavargást mutatja, amelyben heves konvulziók között szerves egységbe igyekszik összeállni az ázsiai örökségből magával hozott, eredeti faji elem a nyugat kulturájának legfrissebb és legújabb elemeivel. Mintegy a magyarság ősi alapvonásait foghatjuk meg benne rudimentumaiban: az Ázsia síkjairól hozott duhaj harckeverő kedvet, az életerő heves, nagy felfokozásai és a málázó, hamar kifáradó elbúsongás közti folytonos ide-oda lengést, a szilaj nekibúszulást s a nagy kimerüléseket; a fatalisztikus hangulatokba való ellankadást és a bárminemű fegyelem fékét csak haraggal tűrő fakciózus szellemet. Csak a felületig hatol, aki nem hallja ki például Ady politikai költészetéből az e b u r a f a k ó távoli hangjait.

Egész költészete a magyar föld és a magyar élet képeitől van átitatva. A hepehupás vén Szilágyság, a magyar Alföld és a magyar kisvárosok képei adják meg minden szemléletének gyökereit; ha figyelmesen vizsgáljuk az egyes képei mögött meghúzódó szemléleti emléket – nagyon kevés költőnek képes beszéde áll ennyire tisztán saját szemléleti emlékekből és élményekből, mint az övé – csaknem mindig teljesen eredeti magyar jelenségekre bukkanunk. Ezekben a képekben ütköznek ki leginkább a magyar faluban töltött gyermekkor benyomásai, mint ahogy általában a lelkünk öntudatlan kincstárába alámerült gyermekkori benyomások szoktak egész életük folyamán, élénk lelki élmények alkalmából, magunk se tudjuk hogyan, magunk se tudjuk honnan, felmerülni. Ezt részletesen kimutatni és illusztrálni nem engedi e kísérlet tere és célja, – de elvégre az ehhez szükséges megfigyeléseket minden jóindulatu és vájtabb fülű olvasó megteheti. Még Ady sokat hánytorgatott Páris-imádata, mely néhány

rendkívül szép költeményét inspirálta, – még az is épen magyarságát bizonyítja. Ugy, ahogy Ady belemámorosodott Párisba, semmiféle nemzet fia nem mámorosodhatik bele, csak a Magyarországból – és pedig nem Budapestről, hanem egyenesen Nagyváradról – odavetődött magyar fiú, aki ott megtalálja mindazt, aminek idehaza legnyomasztóbban érezte hiányát: a nagy, beláthatatlanul széles arányokat, a szinte korlátlan lehetőségeket, egy hatalmas kulturának valóságos életté válását, a művészet, fényűzés, a gazdagság káprázatos képeit, azt a teljes szabadságot, melyet az élet kicsiny és nagy dolgaiban egy akkora és ily szabad szellemű város nyújt. Ady Páris-imádatának, mely költészete első korszakának egyik érdekes vonása, mert az egész mai intelligens fiatalság Párisba vágyását juttatja költői kifejezésre, alaphangja tulajdonképpen mindig a magyar szegénység és kicsiség miatti fájdalom. Amit ő Párisban érzett, az hasonlít ahhoz, amit Bessenyei érzett Bécsben.

Leginkább azonban azt bélyegezték idegenszerűnek, ami benne úgynevezett dekadencia. Ennek a magyar tradícióban alig volt előzménye, annyi igaz. A régebbi idők egyszerűbb, patriarchálisabb, raffinaltság nélküli életében nem fejlődhetett ki az a szóval alig kifejezhető nagyon finom árnyalatokba szétfoszló, örök meghasonlás bélyegével bélyegzett, beteges érzékenység kínjaiban fetrengő, örökös nyugtalan izgalomban, a fantázia lidérces játékaival élő neuraszthénias lelkiállapot, amelyet ezzel a szóval szoktak jelölni. De ez is csak történeti fejlemény. Ha eddig nem volt meg, ezután már meglesz, mert a mai generációban jutott a magyar lelki fejlődés addig a pontig, ahol szükségszerűen jelentkeznie kell. Budapest ma tele van rusztikusabb apák olyan fiaival, akiknek lelkében már benne van ez a meghasonlás s ha az apák nem értik meg fiaikat, bizvást gondolhatunk arra, hogy beléjük ütött ezekbe a fiúkba is a kornak ez a szellemi járványa. Ady dekadenciája nem egy a magyar életben nem létező, külföldről mesterségesen beplántált elemet foglal magyar versekbe, hanem megszólaltatja a fiatal magyar lelkek egy részének egy olyan újonfejlődött elemét, amelyről csak hittük, hogy nincs, mert addig senki nem szólaltatta meg.

Különben is Paul Verlainetől sok mindenfélét lehet tanulni, csak épen dekadenciát nem, mert a dekadencia nem valami megtanulható dolog, hanem lelki állapot, amely vagy kifejlődik valakiben, vagy nem, az illető akaratától nincs semmiféle függésben. S hogy mennyire egy generáció közös lelki állapotát fejezte ki Ady, leginkább az mutatja meg, hogy a vele egyidőben vagy közvetlenül ő utána kifejlődött fiatal költők – köztük nem egy kiváló tehetség – mind osztoztak vele a dekadencia s ezzel a külföldieskedés vádjában.

Ezeknek a fiatal költőknek egy része Ady hatása alatt fejlődött, egy-kettő

köztük talán nála nélkül is azzá tudott volna lenni, ami – de valamennyinek ő nyitott kaput s az egész generáció csak azon a résen nyomult ki a nyilvánosságra, amelyet ő vágott a megcsontosodott hagyományokon, a lelkekbe belenevelt elfogultságokon, az ellenfelek ellenállásán és a közönség közömbösségén át. Minden új dolog ellenállással találkozik, kell előbb jönnie egy első, elhatározó ténynek, amely elsőül töri át ezt az ellenállást, megingatja az illető dolog elfogadhatatlanságában való hitet – a többi aztán könnyen megy. Minálunk, ahol csak kicsiny és hivatalosan nem hitelesített súlyú csoport, nem pedig egy nagy és széles társadalmi réteg azoknak a serege, akik az új dolgoknak pilótái szoktak lenni a mozdulatlan nagy tömegekkel szemben, épen a mai időben, mikor minden tényező, amely a közhatalom bármekkora részét is gyakorolja, a konzervatív világnézethez csatlakozik, csak annál erősebb ez az ellenállás az új dolgok ellen. Emellett irodalmi viszonyaink kicsinyessége, az érvényesülésre nyíló tér szűk volta s a nyilvánosság kapuinál őrt állóknak a nagy tömeg izlésétől való bátortalan függése csak még jobban nehezítette a fiatalok érintkezésbe jutását a közönséggel.

Éppen ez az utóbbi körülmény vetette fel szükségét egy olyan folyóirat indításának, amely maga köré gyűjtse a nyilvánosságra törekvő, elfojtott új tehetségeket s szerve legyen az új irodalom s a közönség közti közvetítésnek. Erre a célra indult meg épen az Ady s az új irodalom körüli leghevesebb harcok idején a *N y u g a t*. Nyiltan, mint az új irodalom zászlaját bontották ki s Ady mellett odacsoportosult melléje az ifjúság csaknem minden komolyabb és számottevő tehetsége. Nem volna helyénvaló itt e folyóirat eddigi pályájának kritikai történetét adni, csak egy pontra kell figyelmeztetni, amely elmélkedésembe, mint főfontosságú dolog, belekívánczik. A *N y u g a t* nem megkötött irodalmi program alapján indult, hanem a szabadság és tehetség jelszavával, amennyire én tudom és látom a dolgokat, sohasem bizonyos meghatározott esztétikai tételek vagy dogmák szerint válogatta közleményeit, hanem kész harcteréül kínálkozott minden valóban értékes tehetségnek. A legkülönbözőbb esztétikai programú írók egyesültek benne. S ez volt a szerencséje, épen a szólásszabadságnak ezzel a szellemével vált egy szellemi felszabadulásnak eszközévé, amelynek értékét nem szabad alábecsülni. Általa jutott nyilvánosságra egy sereg kiváló tehetség, amely az akkori viszonyok nyomása alatt csak sokkal nehezebben, sokára, talán későn is jutott volna a nyilvánosság elé. Nálunk az író csakis a lapok hasábjain keresztül juthat a nyilvánosság elé s mindenki tudja, mily ritkaság, hogy figyelmet tudjon kelteni egy könyv, melynek szerzője nem vált előbb a lapok útján ismeretessé. A lapok pedig, melyeket csak a legritkábban irányítanak tisztán irodalmi szempontok, a

fiatal tehetségek java része előtt el voltak zárva vagy a legjobb esetben is csak kelletlenül és veszedelmes engedmények és megalkuvások árán nyíltak ki. A hírlap természeténél fogva fél az újszerű dolgokkal való kísérletezéstől s csak olyan új dolgokat fogad el, melyeknek a nagyközönségre való hatása már előbb ki volt próbálva. A *N y u g a t* megnyílt mindenki számára, akiben tehetséget látott. Még olyan, a nagy nyilvánosság előtt már pozícióval bíró egyéniségek is, mint Ady és még néhányan a Nyugat régibb emberei közül, élvezték hasznát a folyóirat e szabad szellemének, mely egyedül csak a művészi színvonal korlátját emelte az író és a nyilvánosság közé.

Az időpont szerencsés volt. Szerkesztőségek homályba vesző asztalai mögül, vidéki középiskolák tanári szobáiból, az egyetemek padjairól csoportosan jöttek figyelemreméltó tehetségek, hogy a *N y u g a t* üsse őket az irodalom lovagjaivá. Néhányan közülük ma már – alig pár év múlva – fiatal irodalmunk büszkeségei, nagy irodalmi sikereknek győztesei.

Mint Ady a lírába, legtöbb új és értékes elemet hozott közülük a regénybe és novellába *M ó r i c z Z s i g m o n d*.

VI.

Nem felel meg célomnak, hogy akár Adynak, akár Móricznak, akár az egész irodalmi mozgalomnak kimerítő kritikai és esztétikai jellemrajzát adjam, csak mai társadalmi mozgalmainkkal való kapcsolataikra, a magyar életbe nyúló gyökereikre akarok e fejtegetésben rámutatni. Móricz Zsigmondra vonatkozólag még ebben a tekintetben is utalhatok róla irt kis tanulmányomra,⁴⁾ amelynek gondolatait talán fölösleges volna itt újra elmondani.

Móricz Zsigmond is abból az országrészből jött, ahonnan Ady, de már oly vidékről, melynek ethnográfiai helyzete teljesen megállapodott, talán egy évezred óta változatlan, amelyben egymás mellett tiszta magyar faluk sorakoznak. Ő is egy társadalmi helyzetében meg nem állapodott, mobilis rétegeből jött a vidéki magyarságnak. Hasonló körülmények között élte át ő is a tanuló évek idejét, szintén kálvinista jellegű levegőben. Némely egyezések mellett azonban másfajta anyag, mint lírikus kortársa. Súlyosabb, energikusabb, kevésbé hajlékony természet, – Ady élénken kidomborodó asszonyos vonásaival szemben a férfi-tipushoz áll közelebb. Képzőművészeti analogiával élve az inkább festői jellegű Adyval szemben plasztikai jellegű egyéniség, egész

természete inkább a formára irányul, mint a színre. Megfigyelő és ítélő, az eleven látás adományával és a morális felháborodásra való hajlammal. Jobban tapad a valósághoz, röghöz kötöttebb s közelebb áll a magyar tradícióhoz. (Ő az egyedüli az új írók közt, akit nem ért a nemzetietlenség vádja.) Egész írói egyénisége realisztikus s az erő irányában koncentrálódik. A lírikus Ady mellett az epikai jellemet testesíti meg.

Mint a magyar népelet irodalmi ábrázolója jelent meg és általában ma is a legtöbben annak látják, holott az ő látóköre nem ér véget a népnél, hanem magába foglalja a vidéki magyarság egész testét. Az Alföld fia, azoké a vidékeké, ahol nem váltak olyan élesen külön az egyes társadalmi osztályok, az intelligencia nagyrészt a megvagyonosodott parasztságból sarjadt ki és még érzeteti életmódjával, világfelfogásával ezeket a gyökereit, a parasztság pedig egész nagy vidékeken sohasem volt tulajdonképeni jobbágyi sorban s csak a vagyon és a tanultság különbsége által érzi magát elválasztottnak az uraktól. A parasztság rétege alatt azonban ott van a falusi proletárság, a zsellérek, a szegény mesteremberek elkeseredett, irigykedő, nyomorgó rétege.

A legnevezetesebb új dolog, amit Móricz Zsigmond a falusi és kisvárosi magyar népelet rajzához hozott, épen az, hogy nála jelenik meg először a falu társadalma a maga egész rétegezettségében. Az ő szemében – ez a legjobban *Sárára ny* regényében látható – a falu egy teljes zárt társadalmi egység, melyben benne vannak a nagy társadalmi szerkezet összes rétegei, a legalsóbb proletárságtól fel a paraszt-arisztokráciáig, – a *Sári bíró* kedélyes cselekvénye mögött pedig ezeknek a rétegeknek a falu közolgai körüli súrlódása terül el komoly háttérül. Félig ehhez a parasztosztályhoz tartozik, féllábbal kinn van belőle, a falu osztálytalanja, a tanító, aki bejáratos a falusi honorácior-osztályba, de együtt mulat a módosabb parasztgazdákkal is és mindenütt ő az utolsó, mert mindenütt a legszegényebb és egyképen függő helyzetben van mindegyik osztálytól. A parasztság és az intelligencia, amely papokból, jegyzőkből és közepes birtokosokból áll, egymástól messze elkülönítve él. Jellemző, hogy a *Sárára ny* regényben a tanító az egyetlen kaputos ember (a grófokat nem számítva, mert azok külön lapra tartoznak), viszont a *Galamb papné* és *Árvalányok* kis regényekben, amelyek a kálvinista papok élete körül forognak, csak egészen mellékesen játszik szerepet paraszt. Ez a kálvinista papság is egészen másképp tűnik fel, mint ahogy megszoktuk az irodalomban látni. Eddigélé Baksay Sándor volt a magyar falusi kálvinista papság legnagyobb hatású rajzolója, de ő nála teljesen idealizálva, optimista szemüvegen nézve jelenik meg a pap, legfeljebb a szerető humor

enyhíti beállításának kenetességét. Móricznál mindnyájunkkal egyforma szenvedélyekkel felruházott, egyforma bűnökben fetrengő, az élet kicsinyes gondjaival küzködő ember a pap is, akinek a papság csak ép olyan munka, olyan routine, mint a hivatalnoknak a hivatal s foglalkozásának természete, amely alapjában véve mindig vallásos érzésekből megszállott lelket kívánna meg, csak modorosságok alakjában nyilatkozik meg rajta.

A falu Móricznál nem a csöndes, idillikus nyugalom tanyája, hanem fülledt, nehéz, fojtó levegőjű, mindenfelől ezer korláttal körüldekkázott börtön, amely nyomasztólag hat minden egyéni nyilvánulásra, amelyben befelé emésztődve évnőnek, elrejtekezve s a válságok pillanataiban annál brutálisabban kitörve az emberi szenvedélyek. Móricz minden regényében, de legtöbb novellájában is sűrű, villamossággal telített a levegő s ez a megsűrűdöttség csak nagy robbanások alakjában tud könnyíteni magán. Milyen más képet kapunk tőle a faluról, mint a gyönyörködő Jókaitól, a mulatságot szerető Mikszáthtól és az idillizáló Gárdonyitól! Neki más a szempontja, a benne élt, gyökereit még ma is benne érző, de szellemileg és erkölcsileg belőle kiemelkedett ember szólal meg, amint a város magasabb kulturájú, szabadabb levegőjű, szélesebb mozgási körű életéből visszatekint az elhagyott faluba, mint egy olyan fázisába az életnek, melynek hatását még érzi magán, de már tulfejlődött rajta. Mennyire tipikusan mai magyar dolog ez!

Móricz falu-rajza több oldalú, teljesebb, a dolgok gyökereit és árnyalatait jobban felmutató, mint akármelyik elődjéé. Neki legerősebb tulajdonsága a szemlélet elevensége, amely mindent egyszerre, egész teljességében tud meglátni és plasztikailag megrajzolni s ez érvényesül a falu rajzában is. A nagy realisták módján, rendkívül objektíven lát s objektivitását csak egy indulai elem színezi meg: a felháborodás, melyben moralista szelleme nyilatkozik. Ez a morális felháborodás legvilágosabban erotikus részleteiben érezhető; az erotikum nála mindig végzetes, tragikus, fekete lánggal lobogó, az embernek a érzékiségével vívott örök harca ég benne. Munkáinak ez az eleme találkozott legtöbb ellenmondással. A magyar irodalom eddig nagyon szemérmetes irodalom volt; a nyílt erotikát félénken kerülte, a paraszterotika brutális őszintesége, durvasága, érintetlensége a kulturától, mely az uraknál a szerelmi ügyeket a pikantéria gáláns fátyolával vonja be, sokakban kényelmetlen érzést támasztott. A magyar intelligencia különösen van a paraszttal: a valóságban nem törődik, rendszerint rossz viszonyban van vele, nem érti, ha lehet, elnyomja, mindenesetre elhanyagolja, az irodalomban aztán idealizálja, megdicsőíti s ebben az idealizálásban valami hazafias dolgot lát. Móricz azonban máskép

bánik vele: cseppet sem idealizálja, összes hibáival, bűneivel mutatja be, de érti, átérzi és törődik vele, megértő szemmel kíséri el élete legkisebb zúgába, az idősebb, jobb és kulturában különb testvér haragjával korbácsolja bűneiben s a testvér együttérző szeretetével öleli magához szenvedéseiben. Ez általában a magyar társadalom minden rétegéhez való viszonya: mindenütt családtagnak érzi magát köztük s érzi a családtagok közösség-érzetét, de érzi azt a jogát is, hogy megmondja nyíltan, brutálisan a maga véleményét.

Minden előtte járt írónknál a paraszt mint egyszerű, néhány elemien tipikus vonásból összetevődött, kevés komplikációjú lény jelenik meg. Móricz megmutatja, hogy a paraszt is ép olyan sokrétű, komplikált, az érzés, az indulat, a szenvedély, az érdek végtelen sokféle árnyalatából összetevődő lény, mint minden ember s ép oly hullámzó, viharos, válságoktól gyötört, hevülésektől felmagasztalt belső életet él. Egész irodalmunkban, Kemény Zsigmond óta, alig találunk olyan komplikált, annyi sokféle szálra felbontható regény-alakot, mint a S á r a r a n y T ú r i Danija. A lelki komplikációknak, az ember belső életének ez a gazdagabb rajza az, ami Móriczot az irodalom modern áramlatához köti. Az emberrajz nála is, mint minden modernnek nevezett írónál, a pszichológiai komplikációk rajza.

A másik vonás, ami legközvetlenebbül köti a magyar irodalom legifjabb nemzedékéhez: az elégedetlenség szelleme, amely tisztán láttatja vele a magyar élet minden baját, elmaradottságát, bűnét. Innen a dacos vonás benne, a haragos igazmondás, az öklével az asztalra csapó felháborodás. Minden nagyobb munkája egy-egy indulatos tiltakozás a magyar élet valami jelensége ellen. A maga módja szerint ő is forradalmi szellem – nem politikai forradalmár, mint Ady, inkább morális forradalmárnak lehetne mondani. Minden írónk közt ő mondja a leglesújtóbb kritikát a mai magyar társadalomra, ő mutatja fel legvérzőbb sebeinket, még pedig éppen azokon a társadalmi rétegeken, melyeket eddig az egészség, az érintetlen épség illúzióival vettünk körül.

V.

Nem mi vetjük fel itt először a kérdést: mi az, ami mint közös vonás összeköti és egységbe foglalja az egész új irodalmi nemzedéket. Nem vagyok barátja a szellemi élet mozgalmaiban a jelenségek túlságos egy pontra centralizálásának, de annyit meg kell engedni, hogy bizonyos közös vonásokat

már csak az egyazon generációból valóság is megállapít. Esztétikai egységbe szorítani annyi és oly különböző egyéniséget, akiknek mindegyike önálló művészi jelenség, bizonyára hiábavaló kísérletezés volna, csak szaporítanók vele azoknak a túl-elasztikus fogalmaknak a számát, amelyek csak a dolgok tisztázódásának megnehezítésére valók. A lelki motívumoknak bizonyos közössége azonban meg szokott lenni az egy ivadékból való szellemekben.

Ez a közös vonás a mi legfiatalabb irodalmunkban: az intellektuális nyugtalanság szelleme, amely míg egyfelől a lelki motívumok kimélyítésére, erősebb és hevesebb átélésre sarkal, másfelől fokozza a lelki érzékenységet, az egész lelki életet árnyalatokban gazdagabbá, erősebb hullámmásává teszi. Ebből származik az elégedetlenség szelleme is, amely az embereket eltölti, a tiltakozás a meglevő és megvolt ellen, amely az újnak, az eddig még nem próbáltak keresésére vezet. Olyan világézetet teremt ez a lelki állapot, amelyben nem maradnak helyükön az eddigi értékek, új értékek alakulnak és régiak szűnnek meg. A formákban is innen az újnak keresése, a kísérletezés szelleme, amely legtipikusabban e nemzedéknek Ady és Móricz mellett legkiválóbb tehetségén, Babits Mihályon figyelhető meg. S ez fűzi az egész irodalmi mozgalmat legszorosabban a mai politikai progresszív mozgalmakhoz: ennek is, annak is az a törekvése, hogy megküzdjön a régivel, a tradíciókban megcsontosodottal, hogy megteremthesse az újat. Mindegyik mozgalom a maga külön területén dolgozik, de kiegészíti egymást, az egyiknek terjedése a másiknak is siettető diadalát. Mind a kettő a magyar lelkeknek egyazon pszichológiai állapotából fakad s egy törő metszettségük, ha néha a területek egymástól távoleső volta miatt elhomályosodik is, a legfontosabb pontokon mindig nyilvánvaló annak számára, aki a dolgokat figyelmesen és magasabb szempontokból szemléli.

(1912.)

GYULAI PÁL POSTHUMUS KÖNYVE

Az a Gyulai Pál, akit mi ismertünk, a kilencvenes évek Gyulaija, egy bájos, peckes öreg úr, aki mint egy darab történelem járt közöttünk, történelmi nagy idők szemtanuja és részese, történelmi emberek barátja s küzdőtársa, egy hátrahagyott emléke a multnak, amely nagy volt, szép volt, dicső volt és – mult volt. Ami eszmét nem nagyon gazdag, de erőteljes agya termett, az már nem volt új számunkra, az előttünk járt nemzedék köztudatként hagyta ránk; amiért valaha küzdött, az már ki volt küzdve és nemcsak Gyulaié volt, hanem az egész nemzeté, mindenkié. Már a gimnáziumból úgy jöttünk, hogy tudtuk mindazt, ami Gyulai tudásában lényeges volt, persze mi úgy tudtuk, hogy tankönyveink, tanáraink készen adták át nekünk, ő pedig úgy tudta, hogy egy életen át verekedett érte. Az egyetemen, az Akadémiában, a Kisfaludy-társaságban, ha előadást tartott, vagy jobban mondva felolvasott, akár előre tudhattuk, mit fog mondani s vajmi ritkán is mondott már olyat, amit valamelyik régi munkájában megírva ne találtunk volna. Nekünk ő már történeti alak volt, csak testileg a jelenhez tartozó, lelkileg egy régebbi generáció maradéka, akinek a jelennel vajmi kevés kapcsolata van. Az új idők új nemzedékét nem értette, nem is igen akarta érteni, nem volt épen ellensége, csak kívülről, kissé csodálkozva, kissé bosszankodva nézte, lelkileg egészen idegen volt tőle. Szellemileg, akkor még, nem volt megcsökkenve, az értékeset még az új dolgokon is meg tudta látni, de fejlődésében már régen megállott, különben sem elasztikus gondolkodása már nemcsak átalakulni, de bővülni sem tudott. Az ő gondolatainak világa, egész gondolkodásának köre és jelleme már kész volt a hatvanas években, azóta nem termett benne semmi új s a haladó életkor csak egyre kiszélesítette az úrt, amely közte és a felnövekvő új generációk között meredezett. Negyven évvel élte túl az utolsó alakító benyomást, melyet az élettől, az irodalomtól és a tudománytól kapott, negyven éven át csak állott az idő sodrában, engedte magán keresztülfolyni hullámain. Hatással nem voltak rá, mint ahogy nincsenek hatással az ablaküvegre, melyen átömlenek, az egymásután kelő napok sugarai. Aközött a Gyulai között, aki a Vörösmarty életrajzát írta és aközött a Gyulai között, akivel a millennium ideje táján az egyetemen vitatkoztunk, nincs semmi különbség, legfeljebb némi quantitativ különbség, amely az öregségből magából

folyt.

Példátlanul egységes lélek volt, hullámvás, átalakulások, belső válságok és ellenmondások nélküli ember. A tizenkilencedik századi ember széksziséből nem volt benne egy szikra sem, nem volt tehetsége a kételkedésre, amit egyszer kigondolt és igaznak ismert, az többé nem lehetett előtte vita tárgya. Valamit átgondolni annyit jelentett, mint örökre elintézni, úgy hogy többet ne is kelljen, ne is lehessen róla gondolkodni. Nemcsak a tartalma nem változott nála az egyszer elgondolt gondolatnak, hanem a színe, a formája, a hangulata sem, mert nála a szín, forma és hangulat is szervesen hozzá tartozott a gondolathoz s csak ezzel együtt tudott változni. Ez a szilárd egységesség, amely egyúttal fejlődésre való képtelenséget is jelent, volt az ő lényének alapvonása s ez határozta meg az étellel és az irodalommal szemben való helyzetét is.

Nem tartozott a nagy megértők közé, akik bele tudják magukat élni mindenbe, ami elébük kerül, a dolgokat minden oldalukról és minden vonatkozásukban meg akarják érteni és hozzá tudnak alakulni mindenhez, amit átélnek vagy olvasnak. Mindig ő maga volt, semmihez és senkihez nem hasonuló. A költőkből csak annyit tudott magába fölvenni, amennyi vele vegyileg rokon volt, tulajdonkép csak önmagát olvasta ki mindenből, Vörösmartyból csak annyit látott meg, amennyi ő benne Vörösmartyval rokon volt. Az igazi Vörösmarty tízszerre gazdagabb és sokfélebb, mint az ő Vörösmartyja, ezt most kezdjük csak igazán észrevenni, amikor mindjobban szabadulunk Gyulai rendkívül szuggesztív egyéniségének szuggesztiója alól. Petőfit ő méltatta legelőször értékéhez méltóan, de csak az eszthetikai értékeket tudta benne méltatni, egyéniségét, amely övétől lényegesen különböző volt, soha nem tudta egészen megérteni, sőt igazán rokonszenvezni sem tudott vele. Arany a legjobb barátja volt, az az ember, aki érzelmileg és szellemileg a legnagyobb hatással volt rá, de Arany tépelődése, önmagával való küzködése, kételyektől és a belső válságoktól szaggatott lelke legfeljebb baráti szánalmat keltett benne; hogy Arany lényének ez volt a lényege, költői alkotásának igazi meghatározója, az talán az eszébe sem jutott.

Sajátságosan egocentrikus lélek volt, aki sohasem tudott kihelyezkedni magából, semmit tudott a saját szempontjából nézni, hanem mindent csak a maga egyéni szempontjából. A világ örökös, hullámvó változásaiban egyetlen fix pontja volt: önmaga, minden más a világon csak ehhez a fix ponthoz viszonyítva létezett.

Mindezt az ő egész gondolkodásában és kivált kritikájában nem a

megértésen van a hangsúly, hanem az értékelésen. Megállapított magában bizonyos erkölcsi és esztetikai értékeket, amelyek tulajdonképpen az ő emberi jellemének és írói gyakorlatának érték-fogalmakká való átfogalmazásai voltak s ezekhez mért mindent. Ami ezeknek megfelelt, azt elfogadta, ami velük ellentétben állott, azt elvetette. Értékei tehát teljesen egyéni értékek voltak, de mivel egy jelentékeny, erős és hatalmas egyéniség fejeződött ki bennük, megvolt az általános érvényük is. Komolyság, emelkedett erkölcs, szilárd lelki és szellemi egyensúly, erős művészi ösztön, föltétlen emberi és művészi becsületesség, bizonyos merev, de nem inhumánus puritánság, eleven szimmetria-érzék, szinte csálhatatlan stílus-érzék, jóra való polgári realitás, ezek voltak az ő fő kvalitásai s ezeket kereste másokban is. Ami ezeken belül esett, azt meg tudta érteni és szeretni tudta. Ezek velejükben klasszikai, még pontosabban római kvalitások s az ő kritikai felfogása alapján véve egy sajátos, magyar talajba oltott klasszicizmus, a római kultúra emlőin nevelkedett generációk izlésének leszűrődése. Ami a költészetben a klasszicizmussal ellentétben álló: a misztikus elmélyedés, a fantasztikus szertelenség, a vergődő meghasonlottság, kínzó kételkedés, az aszimmetria szépségei, a forradalmi szellem, a szabálytalanság heves lendületű tobzódása, az Gyulaitól annyira idegen volt, mintha egy más glóbuszról való volna. Heinét szerette, élvezte, lírájára – miután hamar levetkezte Petőfi hatását – Heine volt a legnagyobb hatással, de csak elmésségét, metszően éles elméjét, mély hangulatait értette és érezte át, meghasonlása, iróniája, önkínzása előtt idegenül állott. Ugyanígy állott Vörösmartyval és Petőfivel szemben s általában minden költővel szemben.

Azért tudta annyira megőrizni mindenkivel szemben a maga önállóságát. Nem is tud nem önálló lenni az olyan ember, mint ő, az olyan kerek, mindenfelől erős korlátokkal körülhatárolt egyéniség, mert nem tud semmi másba átolvadni, nem tud semmi máshoz hozzá hasonlítani, minden centrifugális erőt kiközönböcsít magából, csak a centripetális erőket engedi hatni magára. Ez az önállósága idővel az elszigeteltség egy nemévé alakult, élete utolsó szakában úgyszólván egymaga képviselte az ellenzéket az egész új irodalmi fejlődéssel, az izlések, a tendenciák és a művészi formák egész átalakult világával szemben. Hogy ez elszigeteltségében is rendkívüli hatása volt, az nem mindig azt jelenti, hogy igaza volt, hanem sok esetben abból magyarázható, hogy vele szemben nem állott a másik, többségben levő párton egyetlen hozzá fogható nagyobb szabású egyéniség, a fejlődés ügye többnyire gyenge kezekbe volt letéve s az az új ízlés, amely őt ellenmondásra sarkalta, nem tudott olyan remekművekben nyilvánulni, amelyeket cáfolatára lehetett volna felmutatni.

Méltó ellenfele csak az egy Jókai volt. Egész kritikai pályáján, melynek első felét közhelyeslés kísérte, mert ismert vagy legalább sejtett nemzeti értékeket mutatott fel – Petőfit, Vörösmartyt, Katonát stb. – a legnagyobb ellentmondást Jókaira alkalmazott kritikája támasztotta. Jókairól való ítéletét együtt kapjuk 1861 és 1903 közt írt bírálatainak most megjelent gyűjteményében.⁵⁾ Három cikk szól itt Jókairól, az 1869, 1873. és 1875. évekből s még egy-két más cikkben is vannak rá hivatkozások vagy alluziók. Könnyű volna belőlük egy kis Jókai-essayt, a nagy regényíró összefoglaló képét összeállítani, úgy ahogy ez a kép Gyulaiban tükröződött. S amit ez az essay mondana, annak tartalmával többnyire egyetértenénk mi is, akiket már nem téveszt meg a kortársi viszony, akik a mult perspektívájában látjuk Jókait. És mégis, az a Jókai, aki bennünk ma él, más, mint akit Gyulai megrajzolt. Ha még annyira igaz is ennek a rajznak minden vonása, az egész kép lényegesen másképp alakul, mert az egyik vonáson túlerős, a másikon túlgöngye a hangsúly. Gyulai kitűnően meglátta Jókainak fogyatkozásait és erényeit egyaránt, de nem tudta megérteni Jókai egyéniségét. Másfajta volt, mint ő, tehát tőle idegen. Még rokonszenvezni sem tudott vele, kritikáján mindig keresztülérzik valami akaratlan ingerültség, amelyet a kritikusi tárgyilagosság csak elleplezni tud, elhallgattatni nem.

Jókai a modern író típusának első kifejezett jelentkezése irodalmunkban. Regényíró, akinek munkássága átvette a magyar irodalmi termés súlypontját a versről a prózai elbeszélésre. Az irodalom nemcsak művészete, áhítatos áldozásának tárgya, hanem kenyéradója is, ebből s csak ebből akar élni, sőt jól akar belőle élni. Ez magával hozza a közönséggel való kontaktus keresését, a népszerűség fontosságát, a tömeges, tehát gyors és kevésbé megfontolt termelést, munkája sikerének azokra a tulajdonságokra való támaszkodását, amelyek könnyen, bármikor a kezeügyében vannak s elhanyagolását oly posztulátumoknak, amelyek a könnyű, gyors és népszerű munkának akadályára szolgálnak. Főgondja az olvasó szórakoztatása s ezért nincs szüksége elmélyedésre, sem a szerkesztés zárt, mindenfelől teljes harmóniával ható művészetére, elég neki a kellemes, hol vidám, hol megható előadás, az olvasó fantáziájának lángra gyújtása s azok a fogások, amelyek a könnyen szuggereálható tömegben hamar felkeltik az illúziókat. Amit adni akar, az alig több az úgynevezett „unterhaltungslektür“-nél s valóban Jókai ennek a sokat becsmért, de nélkülözhetetlen és soha ki nem irható irodalmi fajtának egyik legkiválóbb képviselője a tizenkilencedik század egész irodalmában. A világfelfogás színvonala dolgában nem több, nem is akar több lenni átlagos olvasójánál, csak írói tehetségével emelkedik ki belőle.

Gyulaiban az írónak egészen más ideálja élt. Már maga az is, hogy valaki anyagi eisztenciáját teljesen az irodalomra alapítja, visszaszámolt neki. Ő olyasforma világi pályát tartott méltónak az íróhoz, amilyen az övé vagy az Arany Jánosé: egy, ha nem is fényes, de tisztességes megélhetést nyújtó közhivatal, mely bizonyos társadalmi dekórumot is ad s amely mellett mintegy az áhítat óráiban, a közönség kegyétől függetlenül, legfeljebb a kevés kiválasztottak helyeslésére támaszkodva lehet dolgozni az irodalomért. Az ő erősen kifejtett morális hajlama valami immoralitást látott abban, hogy az író anyagilag és társadalmilag is függővé tegye magát az olvasók tömegeitől. Álláspontjában volt valami abból a régi felfogásból, amely a költőben valami az emberi gyarlóságoktól menteset, erkölcsileg is példaadót, igazi vatest akar látni. Az írók társadalmának mintegy kötelességeül érezte, hogy olyasféle társadalmi disztinkcióra törekedjék, mint amilyent a köztudat a bírúk vagy a papok magasabb tesületeinek tulajdonít. Valahogy az írói gentlemanlikebe ütközőnek érezte a szabad író helyzetét, aki függ a kiadótól, az olvasóktól, a közízléstől s nagyon kevés dolgot tudott kevésbé megérteni, mint a bohémiséget. Polgári józansága előtt érthetetlen volt, hogy valaki, aki egy egész ország közfigyelmének tárgya, ne úgy rendezze be életét, hogy annak minden részlete köztisztéletet kelthessen. Bizonyos, hogyha a magyar író típusa a fejlődés során a Gyulai ideálja szerint alakul, az írók társadalmi kasztja ma sokkal előkelőbb, tiszteltebb és dekórumban gazdagabb sorban állna társadalmunk hierarchiájában, csak az a baj, hogy a Gyulai ideálja ellenkezik az író pszichológiai típusával és azzal a szereppel, melyet az író a társadalmi fejlődés rendje szerint mindenütt a világon betölt. S ha az írók társadalmi megbecsülésének talán nem használt, az irodalomnak mindenesetre használt az író típusának az a modern kifejlődése, melyet Gyulaival szemben Jókai képviselt, mert jelentékenyen kitágította az irodalmi alkotás lehetőségeinek körét, nem szorította az írókat egy bizonyos magasabb társadalmi osztályba, hogy éppen csak annak világnézetét és ízlését fejezzék ki, hanem kívül emelte az összes társadalmi osztályokon s ezzel lehetővé tette, hogy az egész társadalom tükröződjék bennük, minden osztályával és minden árnyalatával.

Jókai zsurnaliszta is volt és pedig született zsurnaliszta-temperamentum, akiben elsőül jelentkezik kifejezetten az irodalomnak a zsurnalizmussal való kapcsolata, sőt bizonyos tekintetben tőle való függése. Gyulai világnézetéből kifolyólag ellensége volt a zsurnalizmus modern formájának. Ő a hírlapíró foglalkozást is irodalmi mértékekkel mérte – abból a nemzedékből való volt, melyben a lapok újdondásza is irodalmi ambícióval írta a híreket. Egész életében harcban állott a sajtóval – soha nem tudta megérteni a szemeláttára

kifejlődő modern hirlapírást, amely az értesülés gyorsaságára, a percipiális friss impulzivitására, a közönség pillanatnyi szükségleteinek kielégítésére van alapítva s ezeknek érdekében háttérbe juttatja a tájékozódás alaposságát, az ítélet megfontoltságát, a közönség pedagógikus kezelését. Jókai impulzív, kissé könnyelmű és hangulatoknak készségesen engedő szelleme kiélezetten mutatta Gyulainak a modern zszurnaliszta fogyatékoságait, sőt megmutatta ezeknek az irodalmi termelés területébe való behatolását is – ez is nyomós ok volt, amiért túlélesen látta és fejtette ki Jókai hibáit s nem bírta eléggé méltányolni nagyszerű művészi tulajdonságait. Féltette hatásától az irodalmat, ellenszenvvel nézte benne a zszurnaliszta-szellemnek irodalmi térfoglalását, mely csakugyan, ha bizonyos hasznokkal járt is, sokkal többet ártott s mely alól csak ma kezdi nagy nehezen függetleníteni magát az irodalom, – amely azonban az irodalmi fejlődésnek szükségszerű, kimaradhatatlan következménye volt.

Gyulai nem szerette a genialitást, már t. i. abban az értelemben, ahogy ő ezt a szót használni szokta. Nagy tehetség szertelenséggel, egyenetlenséggel párosulva, a geniének bizonyos középszerűségekkel való elegyedése, a fellobbanások és ellankadások közti váltakozás, egészben véve tökéletlen művek, melyek egyes vonásaikban vagy részleteikben nagyszerűek, másokban viszont eltörpülők – ezt nevezte ő genialitásnak. Ő a részletek szépségét csak a szép egészben tudta igazán élvezni, sohasem nézte a dolgokat részleteikben, csak egészükben. Jókaiiban pedig óriási tökéletességek, nagy, gyakran szinte naiv tökéletlenségekkel járnak együtt s Gyulai, aki egyáltalán nem volt az esztetikai megbocsátások embere, nem tudta úgy élvezni Jókai regényeinek szépségeit, hogy tökéletlenségeik ne lettek volna folyton a tudatában.

Jókai lelke a magyar közvéleménynek érzékeny manométere volt, a közönség hangulataitól irányított finom készülék, amely reagál a közönség köréből jövő nyomás minden változására. Neki életeleme volt a népszerűség, ettől kapott minden impulzust munkájához. Gyulai ebben valami jellembeli fogyatkozást érzett, férfiatlan hajhászását a népszerűségnek – ő a férfi és különösen az író elsőrendű kötelességének tartotta, hogy *justus ac tenax* legyen, tudjon szembeszállni a közvéleménnyel az igazságért, amelynek az ő szemében csak egy arca volt. Szemmellátható, hogy esztetikai ellenvéleményein kívül Jókaiival szemben őt bizonyos erkölcsi antagonizmus is tüzelte. A népszerűség különben is mindig gyanús volt neki, szatírárt is írt ellene. Disputáló, ellentmondani szerető ember volt, akit sokszor ellentmondásra csábított már az is, hogy valami népszerű, a tömegek tetszésének megfelelő s aki gyönyörködni tudott a maga népszerűtlenségében. Amit mi már csak mint

öreguras zsörtölődést láttunk benne, az java erejében kemény, harcias szellem volt. Ezért Jókai népszerűsége már magában is bántotta és arra vezette, hogy ellentmondjon neki.

Sokféle emberi, eszthetikai és társadalmi incompatibilitás magyarázza meg Jókaival szemben elfoglalt álláspontját, de egyúttal figyelmeztet arra is, hogy az a kép, melyet Jókairól rajzol, ha nagy részben megfelel is a valóságnak, sok tekintetben korrektúrára szorul s irodalmunk legnagyobb igazságtalanságainak egyike volna, ha legnagyobb regényírónk képe teljesen úgy menne át a hagyományba, ahogy Gyulai megrajzolta.

Gyulai nem tartozott a sok szempontú írók közé. Azok a szempontok, amelyekből Jókaival szemben való állásfoglalását igyekeztem megmagyarázni, magyarázatát adják egyúttal más írókkal és irodalmi jelenségekkel szemben elfoglalt állásának is. Kritikaiból, de még inkább a Budapesti Szemle szelleméből, míg e folyóiratot ő szerkesztette, tudjuk, hogy egyáltalán ellenzéki állásban volt az egész körülötte folyó és fejlődő irodalommal. Vajda Jánosra nem volt egyetlen elismerő szava, Rákosi Jenővel, Dóczy Lajossal folytonos harcban állott, Kiss József ellen munkatársai kíméletlen polémiát folytattak, Mikszáthról egyetlen egyszer írt, akkor is egyik legkevésbé jelentékeny művéről, melyet azonban alkalmasnak talált arra, hogy bizonyos fogyatkozásait – melyek mintegy Jókai hasonló fogyatkozásainak továbbfejlesztései – pellengérre állítsa. Az ő kritikáinak gyűjteménye számra is nagyon kevés – negyvenkét évi időközben harminckilenc cikk s ezek között is néhány teljesen jelentéktelen felszólalás jelentéktelen ügyben és lexicon-cikkszerű vázlatos életrajza Arany Jánosnak – s egyáltalán nem adja semmiféle képét irodalmunk 1861–1903 közé eső fejlődésének. A kor legnevezetesebb jelenségeiről sohasem írt, aki jelentékenyebb írókat megkritizált, rendszerint kevésbé fontos és jellemző műveikkel foglalkozott. Hogy az akkori irodalmi közvéleményre mégis nagy hatása volt, az elsősorban személyiségének hatásából magyarázható: nézetei – mert azért mindig figyelte az irodalmi jelenségeket s egész élete végső szakáig tájékozva volt mindenről – megíratlanul is elterjedtek mintegy szájhagyomány útján s ha nem hatottak is alakítólag az irodalmi termelésre, ha az írók úgy írtak az ő dacára is, ahogy írniok adatott, az irodalomról való közvélemény alakulására mindig nagy hatással volt. Kritikánk nagy részben az ő szempontjai szerint igazodott, az akadémiai kritika voltaképpen csak az ő kritikájának visszhangja volt, a középiskola, az egyetemről a tanári székekbe került tanítványai révén úgyszólván a maga egészében vette át az ő érték-ítéleteit irodalmunkra vonatkozóan.

Az a kritika, melyet ő űzött, lényegében véve ellenőrző, polemikus kritika volt, nem az értékek felkutatása, megmagyarázása és elfogadtatása, hanem a hibák, fogyatkozások, az irodalomra esetleg ártalmas tulajdonságok kimutatása. A valóságos értéket fel tudta ismerni még a lényével ellentétes írókban is, de kritikájában mindig túlnyomó helyet foglal el a nyesegető munka, az íróval való vitatkozás olyan dolgokról, melyeket a műben helytelennek tartott.

Mint a fajtájabeli erős, zárt karakterű emberek, mindvégig megmaradt a maga nemzedéke s a maga írói köre ideáljai mellett s ezért nem tudott az előtte felnövekvő új nemzedékek új törekvéseiért fölmelegedni. Egyes jelenségeket, egyes írókat, egyes műveket tudott méltányolni, de az egész fiatal irodalmi élet, amely lábánál felzendült, mindig kissé idegenszerű maradt előtte. Fiatalkorából nagy szellemekkel, Petőfivel, Vörösmartyval, Arannyal, Kemény Zsigmonddal, Eötvössel való társalkodás emlékeit hozta magával, lelke a fiatalabb kortárs tiszteletével vagy az egykorú jóbarát s azonos világszemléletű pályatárs benső érzéseivel fűződött hozzájuk. Értük tudott lelkesedni, róluk szeretettel, melegséggel, bámulattal tudott szólni. Az utána jövő nemzedékek nem vezettek elé hasonló nagyságokat s ezért a valóságnál is törpébbeknek tűnhettek fel szemében, másféle ideáljaik, másféle törekvéseik, másféle izlésük idegenek voltak a számára. Ami jót elismert bennük, azt megdicsérte, de alapjában véve mindig a zsörtölődő, öregségére pedánsná vált öreg úr attitudejében állott előttük. A lelki kontaktust mindinkább elvesztette velük. Hatása, mely egykor közvetlen és eleven volt, mind közvetettebbé vált s az az irodalom, amely a század fordulója táján zsendült fel, már nem is az ő ellenére, hanem ő nélküle fejlődött ki.

(1913.)

VAJDA JÁNOS

Vajda Jánossal egyetlen egyszer találkoztam életemben. 1894 őszén, mint akkoriban Budapestre került egyetemi hallgató, véletlenül ismeretségbe jutottam Nagy Miklóssal, a Vasárnapi Ujság akkori szerkesztőjével, akinek lapjában még vidéki diákkoromban néhány apró munkám jelent meg. Ő meghítt magához s mikor sok, hosszas habozás után elszántam magamat és meglátogattam, egy erősen ősz, császárszakállas, szikár, csontos férfival találtam a szobájában. Vajda János volt.

Akkor állott oly gyöngén sikerült jubileuma előtt s a jubileumra készülő öreg írók rendszerint igen udvariasak szoktak lenni a fiatal írók iránt. Vajda is tőle telhetőleg kedves igyekezett lenni. Rám mosolygott – a mosolygásában volt valami a bulldogg viczorításából. Mondott néhány udvarias szót s én éreztem, hogy nem is gondol arra, amit mond. Ezzel alaposan zavarba hozott, könnyen zavarba jövő, mértéktelenül félénk fiatalembert. Még aznap este találkoztam vele az utcán s a módból, ahogy köszöntésemet fogadta, láttam, hogy nem ismer meg. Sok mindenféle anekdotát hallottam morcosságáról, hát nem is köszöntem neki többet, pedig még három évig, amíg élt, igen gyakran láttam az utcán sétálni, mindig morózus arccal, mindig kemény, feszes lépésekkel és mindig egyedül.

Legjobban a tekintetére emlékszem. Ugy nézett rám, mintha üvegből volnék, mintha keresztülnézne rajtam, valami messze, mögöttem levő dologra. A befelé fordult tekintet ez: olyan embernek a nézése, aki egész életében nem látott az emberekből, a világból semmit – a látási benyomás nem hatolt bele a lelkébe. Munkáinak olvasása, régi embereknek róla való beszéde alapján ez a magába forduló nézése egész lényének, pályájának, alkotása módjának szimbólumává lett gondolatomban.

Az ember a megfigyelése által jut leginkább bizonyos viszonyba a világgal. A megfigyelt dolgok sok millió részletéből részben öntudatlanul, részben tudatosan alkotom meg magamnak a világ képét, értékelem a magam haszna vagy kára szempontjából az élet jelenségeit s meghatározom a magam álláspontját mindezekkel szemben. A megfigyelés segítségével értem meg az engem körülvevő dolgok mindenféle kapcsolatait, a nyilvánosakat és a

rejtetteket egyaránt. S a megfigyelés vezet rá leginkább a minden ismeretek leghasznosabbikára: az emberismeretre s az emberekkel való bántni tudásra. A nagy karriercsinálók, a szerencsések rendszerint kitűnő megfigyelők. Ők azok, akik fel tudják találni magukat az élet minden helyzetében s ösztönné vált érzéssel tudnak megragadni minden alkalmat, amely kedvez nekik.

Vajda nem tartozott ezek közé a szerencsések közé. Ő sohasem tudta magát beletalálni semmiféle helyzetbe, még hetven éves korában sem értett meg semmit a körülötte zajló életből; a külső világ képeiből csak az általánosságok ragadtak meg a figyelmében, nem értette meg az embereket – köztük legkevésbé önmagát. Azt mondják, akik érintkeztek vele, hogy öreg korában is úgy gondolkozott a világ dolgairól, mint egy gyermek. Korlátoltnak, félszegnek, sőt együgyűnek tűnt fel ő, a kultureszmékért lelkesedő, nyelveket tudó, olvasott, művelt ember. A műveltség nála merő nyersanyag maradt, csupa absztrakció, mert megfigyelés híján nem tudott annyi élettapasztalatra szert tenni, hogy ismereteit életbenyomásaival világnézetté forrassa össze. Erre vallanak kísérletei a politika terén: ifjabbkori politikai röpirataival mindig az ellenkezőjét mondotta annak, amit abban a pillanatban a politikai okosság tanácsolt – akkor hangoztatta a kiegyezés szükségességét, mikor ez a nemzet hangulata szerint hazaárulás számba ment és akkor támadt ellene a kiegyezésnek, mikor az egész ország a kiegyezés örömmámorában úszott. Mind a két esetben pórul járt, mert nem tudott számolni azzal, hogy minden politizálásnak a pillanatnyilag adott helyzetekből és hangulatokból kell kiindulni. Nem volt világos tudata arról, hogy mi megy végbe körülötte a világban, nem megfigyelt, tapasztalati tényeken alapuló meggondolások vezették, hanem teljesen magában, absztrakt módon elgondolt, merőben önkényes szempontok. A megfigyelés csaknem teljes hiánya látszik meg elbeszélő versein, amelyekben irreális emberek irreális viszonyokba kerülnek egymással és irreális dolgokat cselekszenek. Lírájából sem alakul ki a világnak semmiféle határozott képe, alaktalan általánosságok közt zajlanak belső viharai, nincs egy kép, egy mozdulat, amely átvezető kapocs volna a valósághoz, alig van szál, amely érzéseit hozzáfűzné a többi emberek érzéseihez, az emberiség érzéseinek egyeteméhez. Egy kopár és lakatlan szigeten élő ember gondolkodása és költészete ez, nem egy társadalomban, emberek közt élő emberé.

Ilyen lelki alkat mellett természetes, hogy Vajda sohasem tudta megérteni az embereket. A maga tapasztalatlanságával nem tudta elsajátítani még azokat a mindennapos társadalmi formákat sem, amelyek az emberekkel való érintkezés elengedhetetlen feltételei. Csak kétféle modort ismert: vagy érdesen visszautasító volt vagy édeskésen alázatos. Leginkább azért is idegenedett el az

emberektől, mert nem tudta a velük való érintkezés módját, nem tudta magát megértetni velük s állandóan félreértette őket. Csekély, sokszor igazán semmi okokból összeveszett legjobb jóakaróival, kész volt gyanúval kísérni legjobb indulatú tényeiket, de viszont kész prédája volt a hízélgésnek. Így aztán korán elvadult az emberektől, de nem a maga akarata szerint, hanem kényszerűségből, átoknak, a gonoszság üldözésének érezve egyedülvalóságát s folyton kikíváncozva belőle az emberek közé, a világba, mely – úgy érezte – adósa neki s amelytől joga volna behajtani az adósságát. Sokat emlegetett embergyűlölete tulajdonképpen nem egyéb, mint az embereket nem ismerő, a világi dolgokban járatlan, félszeg embernek mindenben sérelmet kereső résenállása. Olyasfélekép járt az emberek közt, mint az ügyetlen, szögletes modorú szegény diák, aki hirtelen fényes társaságba csöppen s úgy érzi, mintha itt mindenki rosszindulattal volna iránta s mindenki csak őt nevetné ki. Az élet legcsekélyebb apró kényelmetlenségeit vagy kellemetlenségeit személyes sérelemnek tekintette és mértéktelen haraggal viszonzta. Képes volt valakit gazembernek tartani egy szóért, amely rosszul esett neki. Egyáltalán csak kétféle embert ismert: feneketlen sötétlelkű gazembert és angyalt. Az utóbbiak persze nagyon kevesen voltak s csak ideig-óráig voltak azok. Az emberek aztán nem tudták, hogy bánjanak vele s mivel akárhogy bántak vele, mindig csak keserűség lett a vége – csakhamar visszahúzódtak tőle vagy nem is mertek közeledni hozzá. Magányossága ily módon kettős kényszerűségből fakadt s természetesen annál rosszabbul esett neki, annál jobban haragudott az emberekre, mennél jobban elriasztotta őket magától.

Hogy állítólagos embergyűlölete mennyire nem volt belső meggyőződés, hanem külső kényszerűség, saját megférhetetlen természetének folyamánya, arra több illusztráló példát találunk a róla szóló följegyzésekben. Endrődi Sándor idézi egy szavát, amelyet akkor mondott előtte, midőn jubileumakor átadta neki az írók üdvözlését tartalmazó iratot:

– Egy vallomással tartozom neked, édes barátom. Én körülbelül harminc év óta azzal a gondolattal járok föl-alá a világon, hogy itt mindenki gazember. Nem volt igazam...

Lehet-e igazi embergyűlölő az, akit kiforgat harminc évig táplált embergyűlöletéből egy olyan semmiség, egy rosszul sikerült jubileum roncsa? Akkor, amikor még az aktualitás élénksége volt emlékezetben Jókai jubileumának világgraszoló fényessége és Gyulai jubileumának meleg bensősége, az ő jubileuma mindössze egy néhány száz ember által aláírt üdvözlő iratban fejeződött ki. És az ünneplésnek ily kicsiny, semmis jele is könnyekig és a

megengesztelődésig fel tudta olvasztani embergyűlöletét. Nem volt ő embergyűlölő, csak nem értette, vakon nézte az embereket, szeretne volna magához édesgetni őket, de nem tudta a módját. Ezen elkeseredve, az embereken kereste az önmagával való számadását. E miatti keserősége tört ki szeszélyességeiben, melyekből ugyan nem hitte volna senki, hogy egy nevezetes költővel állt szemben.

Mindent és mindenkit végletekben látott. Az apjában, a szegény jobbágyból lett erdészben egy Napoleon nagyráhatottságát látta, Petőfi annyira elkápráztatta, hogy emiatt nem tudott vele közelebbi viszonyba jutni. Viszont – ami hallatlan dolog a világon – az anyjában sohasem látott egyebet, csak a tudatlan, faragatlan parasztasszonyt. Kortársai legnagyobb részét megvetésre méltó hitványnak tartotta. Ember- és világismeret híján csupa elfogultságon keresztül látott mindent s elfogultságait a teljesen indokolatlan rokonszenv vagy ellenszenv színezte fényesre vagy pokoli sötétre.

Az évek folyamán aztán mind jobban és jobban elidegenedett az emberektől, az egész élettől, mind jobban behúzódott önmagába, saját keserű, tehetetlen gondolataiba. Így lett ő, aki sokféle jel tanúbizonysága szerint társaságos, vidám életre érezte magát születettnek, a nagyváros remetéje, aki évtizedeken át élte eseménytelen, üres életét egy kis, szegényes földszintes udvari lakásban, amely egész világa volt. Korával együtt fejlődött betegsége, amely úgylátszik alapján véve neuraszthénikus hypochondria volt s ez is fokozta kedélyének elkeseredettségét. Ha aztán véletlen, vagy kényszerűség mégis kivitte az emberek közé, folyton résen álló apprehenzivitásával csak újabb sérelmeket hozott haza. Nehéz természetű, tüskés különcödő lett az élet minden java, jólét, társaság, úri mód, népszerűség, hírnév után áhítozó emberből, kiből a magány, a folytonos önmagával foglalkozás, a kapcsolatok és érdekek nélküli, napról-napra való élet mind jobban elhomályosította azt a kevés alkalmazkodó képességet is, ami eredetileg volt benne.

A dolgok reális megfigyelésére való képtelenség és a beteges érzékenység az a két határpont, amellyel pszichológiai képét meg lehet jelölni. A központban aztán a tehetetlenség, az erős, elszánt akaratra, céltudatos cselekvésre való képtelenség áll, amely ama két tényezővel szorosan kapcsolatos. Soha életében nem tudta magát következetes, valami meghatározott cél felé törekvő cselekedetre elszánni, mindig passzív maradt, hagyta az eseményeket lefolyni kedvük szerint, mintha rá nem is tartoznának, mintha csak kívülről nézné őket. Ebből az akaratlanságból származik szkepszise. Nem volt benne igazi hit. Már egész fiatal korában is ilyen passzív szkeptikus volt. A forró márciusi napokban,

a Pillwaxban, mikor az egész ifjúság lángban volt, heves gesztusokkal, lelkes szónoklatokkal volt tele a kávéház s a forradalom illúziója részegített meg mindenkit: a fiatal Vajda vállát vonogatva billiárdozott, míg a többiek lelkesedve szónokoltak az asztalok tetején. A szabadságharcban honvéd volt, de hit és lelkesedés nélkül, – maga mondja – csak azért, mert mit szólnának a többiek, ha ő otthon maradna? Egész életében ilyen volt: kételkedve nézte a fejleményeket, az élet lehetőségeit, soha nem nyúlt feléjük. Ez a szkpszise volt az oka, hogy mindig kívül állott az időn, sohasem volt kontaktusban vele, mintha más korból, sőt egész más világrészből csöppent volna bele. Volt érzéke az aktualitás iránt, megvolt benne a jó újságíró néhány igen fontos tulajdonsága, kellő vezetés mellett igen jóra való újságírómunkát is tudott végezni. De lélekkel belemerülni a világ sodrába nem tudott s ezért mindig kimaradt mindenből. A béna akaratú szkeptikus mindig akkor szólalt meg benne, mikor ösztönszerű, önfeledt cselekvésre lett volna szükség. Amit aztán tett is, ferdén tette, nem a maga idejében és nem a maga módján.

Helyzetét az irodalmi életben is ez határozta meg. Nem lehet mondani, hogy pályája kezdete ne lett volna biztató. A forradalom előtt mindjárt abba a társaságba – a Petőfi körébe – jutott bele, amely az akkori irodalomban hangadó volt s amelynek kezében volt a jövő minden ígérete. Az ötvenes évek zajos, de szegényes vásárjában rögtön feltűnt a Petőfieskedőknél komolyabb törekvésével, nagyobb ambíciójával és szélesebb lendületével. De mert lelkével nem élt benne korának sodrában, nem bírt az akkori irodalmi és ízlésirányzatok egyikével sem összekapcsolódni. Akkor vívta meg a maga diadalmas harcát az Arany-Gyulai iskola s ő nem tudott sem az iskolához csatlakozni, sem vele szemben pártot ütni. Hozzá vonzotta volna magasabb irodalmi kulturára s nemesebb művészi célokra törő irányja, de elidegenítette tőle egész szelleme, amely semmitől, sem állott távolabb, mint Aranyéknak a népiest tovább fejlesztő tősgyökerességétől. Maga is érezte, a benne, ha fejletlenül is, meglevő aktualitás-érzéssel, hogy a kor divatja, a siker ezen az oldalon van, meg is próbált úszni az árral, de efféle kísérletei bizonyítják legjobban, mennyire idegen a lelkétől az a hang, melyen szólni próbál. Néhány Petőfi modorában játszinak, egyszerűnek, naivnak lenni akaró lírai verse csak a hozzá nem illő pózban való esetlenségét mutatja, az Ábel és Aranká-ban és többi verses meséjében, melyek a János vitéz-zel és talán a Toldi-val is versenyre akartak volna kelni, nyomról-nyomra elárulja, hogy valójától idegen területen kísérletez. Hasztalan próbálta magát hozzákapcsolni Petőfihez, ő a Vörösmarty romantikájának volt az utódja, olyan korban, mely szintén romantikát akart, de egészen másfélét. Az ő korának ízlése a romantikának a realisztikus felé való elhajlása s ő épen a realisztikussal

ellenkező irányba, az absztrakt és a szimbolisztikus irányába fejlesztette a Vörösmarty romantikáját. Mint Ignotus találóan mondja róla, az utolsó romantikus és az első modern. Ez annyit jelent, hogy máshova tartozott, mint ahol élt, félig a múlthoz tartozott, félig a jövőhöz és egyáltalában nem a jelenhez. Ez volt főoka a népszerűtlenségének, mert népszerűvé az irodalomban csak az válhatik, ami a maga korának, a jelennek levegőjéből való, azoknak a szellemi és erkölcsi tényezőknek valamelyikéből ered, melyek a jelen szellemét és izlését meghatározzák. Abban a korban, mikor a nemzet tömegeire, egész egyetemére való hatás volt mindenben az uralkodó jelszó, ő a tömegtől való elzárkózás arisztokratikus hangját szóltatja meg s beleburkolózik a zord fenség palástjába. Nála sokkal nagyobb szellem sem tudta volna ily módon a hatást kierőszakolni, – ő a maga egyenetlenségével, nagy tulajdonságok mellett is kirívó tökéletlenségeivel egészen idegen maradt a maga korában. Nem volt az irodalmi fejlődés tényezője, tagja a közös középpont körül keringő s egymással folytonos vonzásban levő csillagok egy rendszerének, hanem – hogy egy versének allegóriáját idézzem – egyenes pályán, egyedül végighaladó üstökös volt, amely ismeretlen messzeségekből jött és ismeretlen messzeségekben tűnt el.

Ilyen lelki dispoziciókból, a világban és az irodalomban elfoglalt ilyen helyzetből miféle költészet keletkezik?

Első sorban nyilvánvaló hogy csakis líra keletkezik. Az olyan állandó ingerültségben élő, szüntelen izgatottsággal fűtött lélek, mint a Vajdáé volt, teljesen képtelen önmagának objektív formákban való kialakítására s ezt mutatják Vajdának elbeszélői kísérletei is. Valamennyi mélyen alatta áll költészete általános színvonalának. Az Ábel és Aranka, mint már mondtuk, nem különben a Béla királyfi és a Törzsök Jankó középszerűen sikerült utánzatok, melyeknek utánzat volta annál kirívóbb, mert szerzője nem tudja a maga igazi mivoltát eléggé elrejteni, a naivnak látszani akaró hangba minduntalan belevegyül a maga minden naivitástól mérföldre messze eső igazi hangjával. A Találkozások annak a sikernek a visszhangja, melyet az Anyégin keltett nálunk a Bérczy-féle fordításban, csak épen a Puskin világfiassága és mindenekfelett elragadó szeretetreméltósága hiányzik belőle. Az önkritika s az önismeret csodálatra méltó hiányára vall, hogy Vajda épen Puskinnal próbált versenyre kelni. Itt is az ő élnetlensége nyilvánul. Észrevette, hogy most (1877-ben) sikert lehetne aratni egy Anyégin-stílusú verses novellával, de annyi öntudatosság már nem volt benne, hogy felismerje, mennyire alkalmatlan épen ő arra, hogy ezt a sikert learathassa. Nem is egyéb az ő elbeszélése, mint egy külső és belső valószínűtlenségekkel terhelt,

nehézkesen és erőltetetten elméskedő történet, ép oly nyomós bizonyítéka szerzője járatlanságának a világ dolgaiban, mint az önmaga határai felől való tájékozatlanságának. Legjelentékenyebb még az *Alfréd regénye*. Ez is Byron és Hugo Viktor utánzat, tele színfalhasogató, szertelen romantikával, de itt a hang, az egész stílus jobban talál a költő egyéniségéhez és valami heves, izgatott líra vibrál a hangos bombasztok mögött, amely elárulja, hogy a költemény mégis csak valami átélés eredménye. Érezzük, hogy nem csupán az írói becsvágy szüleménye, hanem ott áll mögötte a költő maga is a maga zaklatott, szertelen, önmagában szétszaggató lelkevel. A Gina iránti szerelem egész életre szóló, tátongó sebe vonaglik a költemény páthosza mögött.

Vajda írja, – hogy az ő szótárából vett szavakkal fejezzem ki magamat – cikázó villámokkal terhes, sötét felhőktől övezett havas hegycsúcs, melyen sívár szenvedélyek süvöltő fürgetegei szágúldoznak, amelyen virág nem nő, csak kopár sziklák, tátongó hasadékok ásítoznak. A felhőkben fekete fényben villan meg néha-néha a villám, a vakító hómezők el-elborulnak, sötét árnyékokban. Minduntalan attól kell tartanunk, elveszítjük az utat, amely elérhetetlen csúcsok felé vezet. Néha kigyúl fölötte a napfény és ilyenkor csodálatos, kápráztató hideg ragyogású színek tűnnek fel, hogy mindjárt beleolvadjanak az általános zord hangulatba.

Normális nyelven szólva: Vajdánál a líra alapja mindig valami igen heves, túlfeszített, folyton elpattanással fenyegető és épen túlfeszítettségénél fogva tehetetlen indulat. Könnyed, futó hangulat, hirtelen fellobbanó, forró szenvedély, lágy elborulás, az élettől és a saját lelkével való művészkedő játék, a líra annyi más szelidebb eleme nála ismeretlen. A feloldódást nem találó nagy diszharmóniák költészete ez; folytonos díszharmóniája az anyagnak és a formáknak. Sehol a megnyugvás, az ellágyulás egy pillanata, a folyton háborgó indulat felett sohasem száll olajágot vivő galamb. Békétlenül évődő, nyugtalan, önmagát véresre hasogató költészet ez: egy nagy, gyógyulásra képtelen meghasonlás égő szenvedése szólal meg benne. És megvan benne a legszörnyűbb emberi kínlódás; a szavakban való kifejeződésért vívódó némaság vergődése. Mintha a költőben roppant nagy, kimondhatatlan dolgok fornának, melyek épen kimondhatatlanságukkal kinozzák legjobban, hogy tépje, korbácsolja, facsarja magamagát, amíg ki tudja mondani, ami benne dül.

Vigasztalan, sívár költészet ez, örömtelen és zord, amily örömtelen és zord volt az élet, amelyből fakadt. Jellemző, hogy a leggyakrabban előforduló két szó Vajda szókincsében: átok és kárhozat. Egy elátkozott világ az ő költészetének világa, amelyen át egyetlen kietlen, még oly csekély enyhülést sem nyújtó út

vezet át. Nincsenek derült völgyek, szélesen elterülő, szabad kilátást nyújtó síkságok, az út egyetlen folytonos szakadékon vezet keresztül, mely fölött szédelő fejjel, minduntalan botló lábbal halad a költő. Egyhangú vidék, amelynek egyhangúságában szinte körvonal nélküli összeolvadásban sötétlenek a képek és bizonytalanokká válnak a formák. Mindenfelől érthetetlen rejtelmek meredeznek fel, amelyeknek megfejtését tehetetlenül vívódva keresi a költő és tompa elfásulással jut el mindig újra megfejthetetlenségük tudatáig.

Az ilyen vidék nagyon kevés változatosságot nyújt. Vajda lírájában rendkívül kevés a változatosság: egész költészete visszavezethető néhány motívumra s a formák és a nyelv tompasága még hangsúlyozza ezt az egyhangúságot. A hang pedig – leszámítva a költő gyakran megújuló kísérleteit fölvet, hozzá nem illő hangokkal – mindig változatlanul egyetlen erősen megfeszített húrra van hangolva, átmenet nélkül és modulációk nélkül. Néha halkabban szól, néha hangosabban, néha rekedten, néha tisztábban csendül, – de mindig egy és az a hang.

A *virrasztók* sötét allegóriája nyitja meg Vajda líráját. Amit addig írt, inkább fiatalos próbálkozás, önmagának keresése, – ebben a költeményben szólal meg először a maga egyénisége szerint. Ez is a legismeretesebb verse, belekerült majd minden irodalmi olvasó könyvbe és anthológiába. Annak a forradalom utáni hangulatnak a szülötte (1855-ből van keltezve), amely egész kis hazafias allegóriaköltészetet fejlesztett ki s amely Tompa néhány allegóriájában jutott legnagyobb hatású kifejeződésre. Vajda verse joggal állítható a Tompáéi mellé. Már az első szavaival megfogja az embert, megadja az egésznek sötét alaphangulatát, a tompa, reménytelen kétségbeesést, amely fásult elfáradással néz ki a csillagtalán, tenger éjszakába s csak az a rettegő gondolat tartja benne a lelket, hogy a halott, aki körül virrasztanak, „hátha meg nem volna halva s lehetne még valami“. Az egész hangulatban van valami halkán, titokzatos lépésekkel járó sejtelmesség, melyhez jól illik a beszéd fojtott, suttogó, minduntalan homályosságba bujkáló hangja. Teljesen előttünk áll a ravatal, egy falusi, nagy, sötét szobában, gyéren világító gyertyák közt, amelynek reszkető lángja csak a homályt növeli, elmosódóvá teszi a formákat. A halott körül, a szobában, nesztelenül járó, árnyaszerű, félig felismerhető alakok mozognak. Az egész kép valami félelmetes, ijesztő érzést kelt, melynek félelmetességébe ideges ingerültségek siklanak bele. Ily teljes hangulatú, a képet vasegységgel összefogó, első szavától az utolsóig mindig célbataláló verse Vajdának csak kevés van. Még a ritmusnak ólmossága és a rímeknek tompa csengése is mintha hozzátartozna a hangulathoz és belőle folya. Tompa hasonló

allegoriái a maguk fájdalmas páthoszával egyszerűbbek és ép ezért közvetlenebb hatásúak, a Vajda verse komplikáltabb, a hangulat több ágból összefonó és mélyebb, tónusban gazdagabb képet nyújtó. Tompa allegoriáiban egy nagy fájdalom nyilvánul, a Vajdáéban egy mély, a lelket gyökeréig fölrázó megrendülés. De valami sivárság settenkedik a sorai közt, könnytelen, konok fájdalomában, amely megrendít és egyúttal vissza is ijeszt. Nagyon erősen a hatása alá lehet kerülni, nehéz tőle megszabadulni, de hatása úgy marad a lelkünkben, mint valami lidércnyomás emléke.

Ime, már fiatal korában megvan és még a hazafias fájdalom allegorikusan átvitt értelmű ábrázolásában is nyilvánul Vajdának az a tulajdonsága, amely végigvonul egész költészetén és egész emberi valójában: a sívár, a szeretet ellágyulásait, a megértés kiegyenlítődéseit nem ismerő, semmivel lelkileg összeforrt nem tudó kiábrándultság. Neki nem voltak illúziói, csak előítéletei, nem voltak megindulásai, csak indulatai, nem volt szeretete, csak elfogultsága, nem volt gyűlölete, csak dühe. Vágyott mindenre, ami nem volt és nem tudott egészen emberi lenni: mintha teremtések bizonyos emberi tényezők kimaradtak volna szervezetéből. A teljes emberi életre való vágyódás elérhetetlensége az ő folyton vérző belső tragédiája. Lényének ez a tökéletlen alkata adja a kulcsot egész egyéniségének, pályájának és költészetének megértéséhez. Ezért nem tudott teljessé válni sem mint ember, sem mint költő, ezért nem tudta elérni a maga egyéniségének teljes kifejezését a költészetben, ezért nem tudta kiélni a maga életének lehetőségeit. Szertelensége a teljesség felé viaskodó erőfeszítés, egyenetlensége heves erőfeszítések és csüggesztő ellankadások folytonos váltakozása, fájdalma a kötelét tépdeső bika bőszült elkeseredettsége, amely öntudatlanul, elvakultan, irányt, tájékozást elvesztve, leszegelt fejjel feszíti rohamra izmait, hogy a következő pillanatban a kötelek erejétől hátrarántva visszaroskadjon önmagába.

Azt a teljes kihangzást, amely A virrasztók-at kora lghatalmasabb versei közé emeli, nem találjuk többé Vajda hazafias költészetében. Akkor egy egyetemes fájdalom, az egész magyarság lelki állapotával való kapcsolat s egy nagy belső rázkódásnak még idegeiben remegő emléke adott hangjának biztonságot. Későbbi hazafias költészete politikai költészet, még pedig a politikát ferde szemmel néző, a világot megérteni nem tudó, elsötétült kedélyhangulatú ember verses politizálása. Az egykor sokat emlegetett *Luzitán dal* és néhány politikai szatírája inkább egy sötétben látó, megértés és világismeret nélküli ember haragos kifakadásai, mint igazi költői művek. A *Luzitán dal* retorikájában itt-ott érzik még valami lendület, a szatírákból

teljesen hiányzik a szatirikusnak az a fölénye, mely a gúnynak egyedüli jogcíme. Vajda soha sem tudott fölébe emelkedni a maga mondanivalójának, mindig benne van egész testtel s ez sehol sem olyan kirívó, mint szatirikus verseiben.

A köztudatban, jobban mondva, közemlegetésben (mert költészetét sokkal kevésbé ismerik, semhogy köztudatról lehetne szó) Vajda leginkább mint szerelmi költő, mint a Gina-dalok költője él. Életében egyetlen egy, egész életére szóló szerelme volt: Gina. Ez a nő, tudjuk, egy akkor még nálunk meglehetősen ritka női típus karakterben és sorsban egészen tipikus megszemélyesítője, akinek élete is olyan, mint egy erkölcsös ponyva-regény kliséje. Egyszerű polgári családból való, igen szép, jólétre, fényűzésre sóvárgó leány, aki a szerény és különben sem valami megnyerő természetű költő szerelme helyett inkább egy nagystílű demimonde életpályáját választotta; szeretője lett egy Bécsben lakó nagy úrnak, vagyont szerzett, vagyonát kalandos vállalkozásokban elpusztította, elszegényedett, elzüllött s nyomorútan, kórházban halt meg. Ezt mind a kortársak előadásából tudjuk, mert Vajda verseiből néhány általánosságon kívül alig tudunk meg Gináról valamit. Egyetlen versben van valami életrajzi adat: az *A kárhozat helyén* címűben, amely egy Ginánál, már mint nagyúri maitressenél tett látogatás emléke s végletes szavakban fejezi ki a költőnek szerelmese elcsábíttatása miatt érzett dühös, átkozódó fájdalomát s olyan hangon szól erről a mindennapi, de őt egész életére megmérgező eseményről, mintha a világtörténelem legnagyobb gázsa lett volna.

Vajda János egyenesen rászületett a boldogtalan szerelemre. Bizonyosnak vehető, hogy soha életében nem tudott egyetlen nőben sem olyan érzést kelteni, amely csak hasonlít is a szerelemhez. Egyetlen egy sem volt meg benne azokból a tulajdonságokból, amelyek a nőkre hatnak. Első pillantásra elég szép férfi volt, minden különösebb, feltűnőbb egyéni vonás nélkül. Öreg korában bízvást nyugalmazott katonatisztnek lehetett volna nézni, fiatal korában sem lehetett másféle, mert a kor csak megöregítette, de nem változtatta meg külsejét. Szeretetreméltó sem volt, nem tudott simulni, alkalmazkodni, még kedveskedése is olyan lehetett, mint egy komondor acsarkodása, hajlékonyság, figyelmesség, szolgálatkészség nem volt a természetében, tartózkodó, szögletes, morózus és zsörtölődő volt. Erős érzékiség élt benne, amely verseiből is néha forró gőzzel csap ki, de nem szerette a nőket szeretettel, nem becsülte őket semmire és nem volt az az emberismerete, hogy bánni tudjon velük. Hozzá még a szegénység visszariasztó bélyege is elidegenítette tőle a nőket. Tragikus véletlen volt, hogy vére fiatal pezsgése idején éppen egy olyan nőt vetett elébe a sors, akiben minden nők között a legkevésbé lehetett meg a képesség, hogy mindezen

túltegye magát.

Vajda nem tudott női ideált alkotni magának. Az ő szerelmi lírája nem trubadúr-líra, amely az ideál oltárára emeli a szeretett nőt, telerakja a szépség és jószág minden ékszerével és vakon, az imádat odaadásával hódol neki. Ő nem tudta odaadni magát a nőnek, nem tudott kilépni önmagából, hogy összeolvadjon vele. Megmarad önmagában és illúziók nélkül nézi a nőt: csak szépsége vonzza, amely felgyújtja érzékeit és vad sóvárgásban emészti egész valóját. Dühös kíváncsisággal veti magát feléje, faggatja, nagyítóval vizsgálná, darabokra vagdálná és tehetetlen dühvel vicsorog, hogy nem bírja megérteni. Önmagában is kínlódva vájkál, keresi saját lelki állapotának értelmét és egyetlen kérdésre sem tud feleletet kapni, egyetlen pillanat sem hoz számára kielégülést. Az ő szerelme folytonos zsörtölődés és marakodás a nővel. Érzékeinek tüze csak izzik, de nem tud lángot vetni. A nő nem párja neki, hanem ellenfele, akit le kell igázni, maga alá gyűrni s ez a viaskodás tulajdonképpen a szerelem lényege. Szadisztikus szerelem, amely nem jut a maga természetének öntudatára s a versekben is csak tökéletlenül nyilvánul; inkább visszakövetkeztetésből, a verseknek hangjából tudjuk a lényegét megfogni, semmint szavaikból.

Merőben érzéki szerelem ez, melyre nem hat semmi más, mint Gina szépsége; sóvárogva festi ki magának azokat a gyönyöröket, melyeket ez a szépség ígér s nincs egyéb vágya, gondolata, mint Ginát ölelni. A vér előnti agyát, ha Ginára gondol, vad, fantasztikus képek tolulnak szeme elé, lihegve tör ki ajkán a szó. Erdő-égéshez hasonlítja szerelmét, melyet a lány szerelme gyújtott meg: kérlelhetetlen mérgű tűzláng legel a gyepen ropogva, nem marad az erdőnek egy zöld ága, hol egy madár eldalolja: Átkozott a nap sugára!! Átkozott a romboló láng, mely nem úgy hervaszt el kéjben, együtt élve, ott elhalva virágaid mézkelyhében.

Gina szépsége végzetes, mindenható, ellenséges hatalom, a költő haragos daccal küzd ellene s mindig visszaesik rabságába. Valami sötét elégtétellel gondol ismételten a szépség mulandóságára, arra az időre, amely elrútítja Gina arcát, testét s amíg maga elébe festi azt az időt, mikor

Hódító szépséged csodája
Még rajtad, élőn elenyész,
Arcod tündöklő színpompája
Végkép örökre odavész,
Hóhér idő, ádáz kezével
Letörli ajkad bíborát,
Bepókhálózza csúf redővel
Férgőssé arcod himnuszát

egyben fellázad ennyi szépség pusztulása ellen.

Mindig s mindenütt csak ez a szépség foglalkoztatja. Tisztában van Gina fejének, szívének ürességével, tudja, hogy nem való egyébre, mint hogy felgyújtsa az érzékeket, de ez mintha csak annál jobban magához vonzaná, mintha csak annál jobban fölhevítené érzékiségét. Még arra sem tartja képesnek, hogy szeretni tudjon, hidegnek, érzéketlennek képzei és arra gondol, hogy majd egykor, ha az idő eljár Gina fölött, ha egyedül marad és elhagyatott, mint hazajáró halott emelkedik fel előtte a múlt és ekkor meg fogja bánni hidegségét. Ha erről a jövőről beszél, vésztiósló páthosz van a hangjában, amelybe beleolvad keserúsége és tragikus színnel tölti el.

Vajda szerelmének mindig tragikái a hangja s mély, sötét háttereket nyit, mintha a költő érezné, hogy itt valami nagy emberi tragédia folyik le, ami kapcsolatban van az emberiség egész sorsával, mert a legnagyobb és legemberibb dolog: a férfinak a nőhöz való viszonya nyilvánul benne. A régi fajta trubadúr-szerelem költőinél a szerelem egy megható, szimpatikus magánügy, egy embernek vágya egy nő után, boldogsága vagy boldogtalansága. Vajdában az a sejtelem dolgozik, hogy az ő szerelmében van valami egyetemes vonás, mintha az egész férfinem szenvedése, rabsága, az érzékiség láncában való vergődése tükröződnék az ő fájdalmaiban. Ezért hangja mindig páthosszal teli s ez a páthosz még ott is kiütözik, a költő akarata ellenére, ahol enyelgő, könnyed hangon próbál szólni. Nem egyszer egyetemes eszmék szövődnek bele a szerelmi versekbe, a mulandóságról, a halálról, a megtörtént dolgok eltörölhetetlenségéről, az elmulasztott dolgok visszaidézhetetlenségéről való gondolatok. A szerelmen keresztül a költő filozófiai perspektívákba tekint.

Egy nagy szenvedés fejeződik ki Vajda szerelmi lírájában, nagyobb a visszautasított, kielégületlen szerelem minden kínjánál. A költőileg legritkábban megalakított érzések egyike: a szenvedélyes féltékenység. Már Gina iránti szerelme első fázisában, a lány bűnbeesése előtt is ott settenkedik az égő vallomások mögött a gyanú, amelyet Gina érzéketlensége, hiúsága, a sok hódolat, amelyet kelt, csak mindjobban táplál. Mikor pedig Gina bűnbe esik, ádáz, toporzékoló féltékenység fogja el a költőt. Elviselhetetlen, irtóztató neki a gondolat, hogy Ginát más öleli, szavai a szó szoros értelmében testi kintől vonaglanak, önmagából kikelt dühvel jajgat, gúnyolódva marja önmagát, a győzelmes vetélytársat és egy világkatasztrófa rettentő összeomlásaként érzi, hogy ami után ő az elérhetetlenség belenyugvást nem ismerő szenvedésével

áhítozott, azt más könnyen, játszva megnyeri a pénzével. Őrjöngő fájdalmában, rekedt gúnyba csuklik a szava: egyetlen elképesztő és önmagába visszaroskadó átkozódás.

Gina emléke sohasem hagyta el Vajdát. Több szerelme nem volt életének. Versein utóbb még átsuhan pillanatokra két-három más nő árnyéka – csak futó árnyékok, amelyek el is tűnnek nyomtalanul, mint a fecske a nagy viharok után elcsöndesült tó fölött. Ginához szinte periodikusan visszatér. És a visszaemlékezésben mintha valahára, legalább pillanatokra harmóniába jutna önmagával ez a disszonanciákkal teljes szerelem. Az Utolsó dal Ginához című versbe még minduntalan belevillannak az alig elült belső harcok villámai, mintha a terhétől megkönnyebült felhő távozóban a láthatár szélén meg-megvonaglana. A Húsz év múlva már teljes kiegyensúlyozottságában mutatja érzését. Szíve elcsöndesült, nem bántja újabb szenvedély, de Gina emlékeitől szabadulni nem tud:

De néha csöndes éjszakán,
Elálmodozva egyedül,
Mult ifjuság tündértaván
Hattyúi képed fölmerül.
És ekkor még szívem kigyúl,
Mint hosszú téli éjjelen
Montblanc örök hava, ha túl
A fölkelő nap megjelen.

Ez a költemény nemcsak Vajda két-három legszebb versének egyike, hanem a legszebb, legteljesebben hangzó és legmélyebb perspektívájú versek közé tartozik az egész magyar irodalomban. A szenvedélyt és szenvedést túlélte lélek erővel teljes nyugalma és biztonsága van benne, amikor az összeomlott világ romjaiból már felépítette magának az emlékezés kunyhóját és benne él. A fájdalom már le van győzve: él még, de nem mardos többé, a sebeknek behegedtek az ajkai, sajognak, de nem véreznek többé. Az elcsöndesedett fájdalom hangjába valami titokzatos gyönyör vegyül, amely eltölti a legnagyobb fájdalmainkra való visszaemlékezést is, ha már messze túl vagyunk rajtuk. A lázongó vad keservből szomorúság lett, mert kihalt a vágy, elcsitultak az érzékek, kihamvadt a hajdani tűz, csak a fénye maradt meg. Így szépül meg minden az emlékezetben, mikor az élet párolgó vérnyomait már behavazta az idő.

Formában is oly teljes, tiszta, egyenletes ez a vers, amelyet alig találunk

Vajda egész költészetében. Nyelvének van valami különös merevsége, amely Vajda minden versében megvan, de itt nem zavar, sőt még erősebbé teszi a hatást, mert teljesen megfelel azoknak a képzeteknek, melyeket az egész költemény fölidéz, összevág a vers hangulatával. Befejező és záróképe a Montblanc csúcsáról oly jellemző, annyira megérezteteti a költő lelki állapotát s annyira közel hozza képzeletünkhöz, hogy a maga teljes valóságában vésődik tudatunkba a költő érzése: az érzékekből az emlékezetbe szívódott szerelem hideg ragyogása. Ez a két sor pedig:

Mult ifjúság tündértaván
Hattyúi képed fölmerül –

a legszebb, amit Vajda valaha leírt. Úgy hat, mint valami csodaszép zene zengése. Ebben a versben sikerült Vajdának teljesen kifejezni magát.

Még egyszer fölmerül Gina képe a költőben: Harminc év után. Egy késői fájdalmas találkozás hozta össze a már a lejtő aljára siklott nőt s az öregedő költőt. A testi látás erősebben felidézi a mult fájdalmát, amely még egyszer átvonaglik a szíven, de már nem tud erőt venni rajta és megadó szomorúságban oldódik fel. Még egy utolsó, szép, férfias bánatú költemény és Gina eltűnik örökre Vajda költészetéből s eltűnik vele az ifjúi vér lobogása, a szerelem.

Vajda szerelmi lírája – jobb szó híján ezt kell használnom – a modern szerelem első nyilvánulása a magyar irodalomban. A magyar szerelmi líra Balassától Petőfiig a nőimádó lovagi szerelem nyilvánulása, amely naivul, káprázó szemmel közeledik a nőhöz, megmámorosodik tőle és teljesen, fentartás és kritika nélkül adja oda magát neki. A nővel vívódó, benne ellenfelet látó, lényének megértésére és lenyűgözésére vágyó szerelem, melyben az érzékiség intellektuális momentumokkal elegyedik, a XIX. század közepe táján jelenik meg a költészetben tipikusan, nálunk először s a legújabb időkig egyedül Vajdánál. Ma nekünk ez teszi költészetét pszichológiailag érdekessé, a maga idejében ez is egyik akadálya volt annak, hogy megértsék. A hang s az érzés egyaránt idegen volt az akkori magyar lélek előtt, amely akkor még teljesen benne élt a régi egyszerűbb formákban, kevesebb komplikációt mutató érzések körében. A nőről és a férfinak a nőhöz való viszonyáról akkor egészen más fogalmak éltek az emberek tudatában s az egész magyar lírai tradíció egyhangúlag ezeket a fogalmakat támogatta. Akik Petőfi bájos, fiatalosan lobbanékony, a dal pillanatában kelő s vele eltűnő szerelmeinek élvezetében

nevelkedtek, azok visszariadtak a Vajda bonyolultabb, viharfelhővel és végzetességgel teli, megdöbbenő lelki szakadékokat nyitó szerelmi lírájától. Talán visszásnak találták, talán érthetetlennek és mindenesetre nyomasztónak. Vajda lírája tömegnépszerűsége úgy sem alkalmas, a maga idejében még kevésbé volt az. A Gina-dalok hatástalanul hangzottak el és még a költői dicsőség és népszerűség oly forrón epedett vígasztalását sem hozták meg a költőnek.

Vajda egész költészete csupa emésztő, fájdalmas kérdés, amelyre nem bir választ kapni. A nő mint rejtelmes, megfejthetetlen kérdőjel áll előtte s a természettel, a világgal és a léttel szemben is mint szenvedélyes, nyugtalan, semmi feleletben megnyugodni nem tudó kérdező áll. A természetben nevelkedett költő – gyermekkorát apja erdőszlakában töltötte, egész öreg koráig passzionátus vadász volt s vadászkönyvet is írt Cserszilvási Ákos álnéven – ép oly absztrakt nézéssel szemlélte a természet képét mint a nőt, ki szerelemre lobbantotta. Gyakran fordul a természethez képekért és színekért, de ezek a képek és színek is inkább gondolatiak, mint szemléletiek, ami bennük természeti eredetű, az bizonytalan általánosságokba vész. Csak azt látja a természetből, ami a legfelületebb szemléletre is szembetűnik, sehol semmi nyoma a gyöngédebb, bensőbb megfigyelésnek, a természettel való szorosabb kapcsolatnak. Jellemző rá, hogy ép oly gyakran fordulnak elő nála olyan természeti képek, melyeket csak elképzelésből vagy olvasmányból ismerhetett, látni sohasem volt módjában, – pl. trópusi motívumok – mint abból a környezetből valók, melyben élete nagy részét töltötte. Verseiből a legagyafurtabb filológus sem tudná megállapítani, hegyes, dombos vagy sík vidéki ember volt-e – a természet nem töltötte be lelkét látási emlékekkel s képei elárulják, hogy soha nem is látta igazában a természetet. Így van ez azokban a verseiben is, amelyekben a természet, a tájképhanulat a tulajdonképeni tárgy. Néhány ilyen verse mégis valami igen erős természeti hangulatot éreztet, mintha a természet nem a szeme, füle révén hatolna beléje, hanem valahogy a pórusain vagy lélekzetvételével szívódna bele. Példa erre *N á d a s t a v o n* című igen szép verse, amelyben nincs egyetlen szó, amely saját egyéni szemléletet árulna el és mégis oly erős a természeti hangulat, mintha a költő a természetnek egy szerve volna, akibe önmagától, természetes vezető utakon áramlik át a természet minden rezzenése. A költő lelke itt egyesült a természettel. Legtöbbször azonban csak szimbólum számára a természet, elvont filozófiai eszmék sorát megindító kiinduló pont. A bölcselkedés beleelegyedik a természethez legközelebb jutó verseibe – pl. az említett *N á d a s t a v o n*-ba is – a legtöbb esetben pedig megrajzol néhány széles, pontos körvonalakat nem is adó vonással egy tájképet s képzettársítás vagy

hasonlat révén átsiklik filozófiai eszméi feszegetésébe.

Filozófia alatt nála nem szabad valami pontosan körvonalazott, tudományos alapokra épített világnézetet, egy meglévő filozófiai rendszerhez való csatlakozást vagy önálló filozófiai világkép alkotására való törekvést érteni. Amennyiben mégis előfordulnak, sőt nagy szerepet játszanak költészetében filozófiai eszmék, ezek a metafizika elemi kérdései, melyekbe lépten-nyomon beleütközik s amelyekkel ép oly tanácstalanul áll szemben, mint akár a filozófia csecsemőkorának elmélkedői. Egész filozófiai programja benne van *Vég telenség* című versében. Borzasztónak tűnik fel előtte az örökkévalóság gondolata: hogy aki van, az lesz is, nem létezővé nem válhatik soha. Mivé leszünk a halálon túl, mi jogon s mivégre jutottunk akaratumk, megkérdésünk nélkül a világra, holott talán jobb lenne nem születni soha? Vajjon a sír nemcsak fiókja-e a nagy végtelenségnek, pillanatnyi szünete a létnek? Mindezek kérdések, amelyekre nem talál feleletet, legfeljebb ha a hit ősi menedékébe lehet előlük elbújni.

Ragadd kezédbe
A hit koporsókötelét szilárdul
S el ne bocsáds soha.

Ő azonban nem tudja megragadni ezt a koporsókötelet, mert nincs benne hit – az örök kérdések folyton kínozzák, belevegyülnek minden gondolatába és megmérgezik nehezen megszerzett nyugalmát. Alig van verse, kivált későbbi idejében, amelyben ezeknek a kérdéseknek egyike vagy másika ne foglalkoztatná. Különösen a lét illuzórius volta, a mulandóság és állandóság ellentéte foglalkoztatja s az a gondolat, hogy a mindenség

Nem lett se több, se kevesebb
S Isten se dönti azt le végkép,
Mi egyszer itten megesett.

Ezek mintegy vezérmotivumai lírájának, anélkül, hogy egyetlen-egyszer is közelebb tudna férkőzni értelmükhöz s anélkül, hogy bele tudna nyugodni megoldhatatlanságukba. A világ, a lét, mint a folyton forgó malom, zakatolja bele agyába mindig ugyanazokat a gyötrő kérdéseket s ő mindig szenvedélyesen, vergődve, néha eszeveszett dühvel facsarja, tépdesi agyát, beleszédül és nem tud egy tapodtat sem tovább jutni.

Vajda bölcsekedése olyan, mint mikor valaki hirtelen egy sötét üregben találja magát s nem tudja hova került, próbálna előre jutni s minden mozdulatával valami áthághatatlan falba ütközik, mindenfelől érthetetlen, rejtelmes erők zárják el az útját. Szabadúlni akar börtönéből, végsőig megfeszíti szemét s mégse lát, végsőig megfeszíti erejét s mégsem bírja az útját elzáró falat meg se mozdítani. Vakon tapogatódzik, bűsz, tehetetlen dühvel, szenvedélyes kitörésekkel ostromolja a sötétséget s mindhiába. Nem filozofálás ez, hanem a lét elemi erőivel való kínos viaskodás, melyben százszor leteperik és mindig újra támad. Megostromolja az egész mindenséget és mindig csak a saját tehetetlenségének tudatával esik vissza a semmibe.

Vajda ahogy képekben aránylag szegény, gondolatokban sem gazdag. Egész gondolkodása visszavezethető kevés számú hatalmas eszmére s ezekben sincsenek gazdag árnyalatok, a gondolkodás differenciáltságát eláruló, finom átmenetek. Ezért gondolkodása olyasforma, mintha mázsás, faragatlan terméskövekkel dobálózna, melyek minduntalan azzal fenyegetik, hogy visszaesnek rá. Nem bír a gondolattal, nem uralkodik fölötte, inkább a gondolat ragadja magával sötét mélységeibe, melyekben félvakon topog. Vajda nem birt soha életében semmin uralkodni, sem önmagán, sem az élet, sem a gondolat világán, mindenben láncait vad haraggal tépdeshő rab maradt. Indulata ragadja még legelvontabb gondolatai közben is, gondolkodása mindig nagy lelki izgalom eredménye. A művészi nyugalomtól senki sem áll távolabb, mint ő, akinek vizei sohasem csöndesednek le, aki folytonos háborgásban van s akinek örök nyugtalansága nem ismer pihenő pontot. Csak az életből kivezető küszöbön ömlik el rajta a fájdalmas megnyugvás érzése. Két utolsó költeményében, a *Búcsú a naptól* és a *Hosszú éjjel* címűekben (az utóbbit úgyszólván közvetlenül halála előtt írta) – még egyszer visszatekint azokra a kízó kérdésekre, amelyek egész életében gyötörték, még egyszer megforgatja elméjében a lét halhatatlan problémáit, de már nem az egykori indulattal, nem a semmibe belenyugodni nem tudó lélek vívódásával, hanem a változhatatlanban megnyugodott, kitisztult lélekkel, megvilágosodott elmével, az élettől való végleges elszakadás elborongó bánatával. E két költemény teli, tiszta hangjában lebben át lelke a díszharmóniákkal teli életből a halál mindeneket feloldó harmóniájába. S aki csak a legkritkább esetekben tudta megtalálni a kifejezés teljességét, a halál közelségében fölemelkedik a formai művészet magasságára. Két utolsó versében kristályosan, biztosan halad együtt a szó a gondolattal, amelyet a maga teljes valóságában ad át tudatunknak, a hozzátapadó hangulattal együtt.

Vajda János költészete az önmagába süllyedt ember lírája. Aki, mint ő, soha nem tudta megérteni, önmaga előtt tudatossá tenni sem a világot, sem saját magát, aki nem tudott szervesen összeforni semmivel és nem tudott uralmat nyerni sem önmaga, sem az őt körülvevő dolgok felett, – az önmagába menekül és önmagában elmerülve keresi az élet minden megoldását. Minden, ami van a világon, alaktalanul, ködszerűen gomolyog körülötte, az egyedüli pozitív, megfogható valóság egymaga ő. De mivel ez a valóság is körül van véve megoldhatatlan rejtelmekkel, folytonos nyugtalanságok közt, belső viharról belső viharra vergődik és nem tud megállapodásra jutni.

Ezért maradt Vajda egész életére kiforratlan költő. Nem volt világos, körvonalozott tudata semmiről és ezért nem tudott semmit önmagában tisztázni. Egész költészete a felelet nélküli kérdések, az eldöntetlen harcok költészete. Minden verse új csatára hívja lelke katalaunumi kísérteteit és mindegyikből diadal nélkül, végleges vereség nélkül hozza vissza őket, meglapulva új csata jöveteléig.

Ezért nincs benne igazi fejlődés sem: öregkori verseiben ugyanazon a ponton van, mint a fiatalokéiban, sem a kérdéseire való feleletekhez nem jutott közelebb, sem a formák művészi megoldásaihoz. Egész költészete egy helyben topogás, előrejutás nélkül. Egy-egy pillanatban meg tudja közelíteni a művészi teljességet, de öregkorában sem gyakrabban és jobban – igaz, hogy ritkábban és kevésbé sem – mint fiatal éveiben. Verseinek abban a válogatott gyűjteményében, melyet ő maga állított össze élete végén, 1895-ben s melyben meglepő kritikával végzett selejtező munkával gyűjtötte össze mindazt, amit verseiből maradandónak, költői pályája megítélése szempontjából fontosnak tartott, – nem ragaszkodott szorosan az egyes versek időrendjéhez. Magukból a versekből, akár tartalmukból, akár formájukból teljesen lehetetlen volna csak nagyjában is megítélni, melyik való korábbról, melyik későbből, annyira egyhúrról való valamennyi s annyira nem nyert s nem is veszített biztonság dolgában a kéz, amely a húrt pengette. És ha könyvét betéve át akarjuk gondolni verseit, észrevesszük, hogy összeolvadnak emlékezetünkben. Egy-egy hang, egy-egy kép, egy-egy gondolat, néha csak szó felvillan emlékezetünkben, néhány vers is különválik a többitől s önállóan cseng bennünk, – az egész költészet, mint egyetlen alaktalan tömeg gomolyog agyunkban, mint egy végeérhetetlen monológ, amelyben nincsenek szünetek, elválasztó pontok, csak ellankadások és fellendülések, amelyben összefolynak a formák és egymásba olvadnak a valőrök. Az olvasó is olyan lesz ezzel a költészettel szemben, amilyen a költő: tudatosság nélkül való.

Az önmagába roskadó tudatosság-hiány tette, hogy Vajda csak alkotása ritka pillanataiban tud művészi egészet adni. Alig van tíz verse, amely teljes hatással hozza ki mondanivalóját, a többi mind csupa egyenetlenség, csetlés-botlás. Nagyszerű lendületű sorokat prózai ellapulások húznak le, életerős eszmék fennakadnak egy rímen és a legszebb színeket fakulttá teszi egy odafércelt rikító folt. Vajda legtöbb költeményében vannak fordulatok, képek, amelyek csakis egy geniális költő agyából pattanhattak ki és majd mindegyikben akadnak olyan kisiklások, melyeket bármely tucatból való versfaragó játszva eltudna kerülni. Némelyik vers olyan, mintha ketten írták volna: egy zseniális költő és egy esetlen rigmus-gyártó, annyira idegenek egymástól, annyira egyenetlenek az egyes részletek. Néha háromszor-négyszer is nekigyürkőzik ugyanannak a gondolatnak és mindannyiszor tehetetlenül esik vissza. Mint a dadogó, néha tisztán, folyamatosan, sőt szépen, kifejezően tud szólni, aztán egyszerre elbotlik a nyelve és elveszti az uralmat fölötte. Technikája is néha bosszantóan kezdetleges, soha nem tudott eljutni még az átlagos jó verselésig sem, melyet gyakorlattal és kitartással mindenki elsajátíthat.

Megvolt benne a nagy költő néhány igen fontos tulajdonsága, néhány ép oly fontos tulajdonsága azonban teljesen hiányzott belőle. A lángész és a kontár csodálatos, megdöbbenítő keveréke, amilyenek alig találni párját az irodalmakban. Egy hatalmas, nyers márványtömb, melynek egyes részeit nagy művész keze faragta ki csodálatos tökéletességűre, más részei megmaradtak a maguk nyers bárdolatlanságában. A teremtésnek egy érthetetlen töredék-műve, amelyet ott hagyott félbe, ahol a tökéletesség utolsó véső-vonásait kellett volna megtenni rajta.

A magyar irodalmat mindenesetre nagy, új szépségekkel tette gazdagabbá. Legalább tíz olyan költeménye van, amelyek egész líránk leges-legjavából valók. Többi verseiben is egész tömege van olyan szépségeknek, amelyekhez hasonlókat csak nagyon kevés költőnk képzelete tudott létrehozni. Ha verseire visszagondolunk, mintha mindúntalan színes, kápráztató tüzek lobbannának ki a hamuból és bevilágítanák egy-egy pillanatra az egész tájékat. Alig van magyar költő, akiben több volna a lendület a líra nagy stílusához és ha lendületét mindúntalan lehúzzák is belső nagy tökéletlenségei, igen gyakran bámulatos erejű kilendüléseket mutat. Élete és költészete egyike azoknak a cselekménytelen, nagy belső tragédiáknak, melyek mellett nem lehet megrendülés nélkül elhaladni.

(1912.)

EÖTVÖS

(GONDOLATOK EGY TANULMÁNYHOZ)

Nem kell éppen a százévi évforduló naptári alkalma hozzá, báró Eötvös József mindennap aktuális ma is. Akárhova nézünk, a magyar élet akármely területére, még ma is mindig találkozunk vele: majd minden politikai, társadalmi és kulturális intézményünkhöz vagy ő adta az első gondolatokat, vagy ő vetette meg az alapjukat, vagy ő csinálta meg őket, vagy legalább is benne volt a csinálásukban. Amit hetven-nyolcvan év alatt kultúra dolgában csináltunk, azt mind vagy ő gondolta ki, vagy legalább gondolkodott róla, ami megoldatlan problémánk van, annak probléma voltát már ő is felfedezte és próbálta a maga módja szerint keresni megoldása módját. Ahogy az egész modern gondolatvilág embrionálisan benne van Rousseauban, úgy van benne az egész magyar gondolatvilág Eötvösben. Nem hiába indult ki Rousseauból s igézete alatt maradt egész pályáján, – igazán rousseau-i lélek volt, folyton, izgatottan gondolkodó, a gondolatok nyugtalan egymásra halmozódásával túlfűtött világboldogító, aki szüntelenül érzi az egész emberiség és benne minden egyes ember fájdalmait, vágyait és hiányosságait és agyveleje szüntelenül azon dolgozik, hogy mikép lehetne mindezeket segíteni. Alaptermészete a rousseau-i szentimentális humanitás, amely vele érez mindenki bajával, felháborodik minden igazságtalanságon, felizgatódik attól a legigazságtalanabb látványosságtól, melynek élet a neve, keresi a világrend megtalálhatatlan harmóniáját és azzal próbálja helyre állítani a maga egyensúlyát, hogy mindig a gyöngék, az elnyomottak és a szenvedők pártjára áll. Folyton filozófiai eszméikkel bajlódik, holott nincs benne semmi a filozófus temperamemntumából, mert belsejében minden lírává olvad és minden gondolata lírailag színezve tör elő lelkéből. Folyton művészi formákat keres, holott nem művészi természet, mert kevés érzéke van a konkrét, az egyéni, a megfigyelés, a művészi értelemben vett reális iránt, amit megérez, az rögtön absztrakcióvá sűrűsödik elméjében. A tudomány, a költészet, a cselekvés határai elmosódnak benne, mindig van benne valami mind a háromból. Egyik irányban sem differenciálódott, a benne egyesülő irányok nem szervesülnek össze

nagyszabású szintézissé, mint az igazi nagy filozófusokban és az igazi nagy költőkben, hanem egymásba szövődve, külön-külön, elválaszthatóan és megkülönböztethetően elegyednek. Talán nem is volt Rousseau kívül annyira rousseau-i lélek, mint Eötvös. Csak épp Rousseau gyermeteg, mindenben a ma világba lépett gyermek módjára elképedő és mindent egy gyermek öntudatlan naivitásával újra gondoló közvetlensége tompult benne az élet dolgain tépelődő aggodalmaskodássá.

A magyar életben magában álló alak. A magyar agyvelő, amely évszázadok óta tunyán, gondolattalanul tenyészett s mikor lassacskán derengő félöntudatra ébredt, akkor is beérte idegen gondolatok félénk, lassankint nekibátorodó utángondolásával, ő benne jutott először öntudatára a gondolkodás gyönyörének és a gondolkodás kínjának. Eötvösben egyszerre egész raja lebbent fel a gondolatoknak, amelyeket, ha nem is ő gondolt ki először, de átélte valamennyit, átmelegítette a maga lényén, új, egyéni, saját életet adott nekik és belemélyesztette őket a magyar élet talajába. Ő az első gondolkodó magyar a szónak igazi értelmében, ahogy Széchenyi volt az első cselekvő magyar. S máig is ő a leginkább gondolkodó magyar, azóta sem volt emberünk, aki annyi gondolatot termelt s dobott bele a magyar életbe s akinek általában annyira a gondolkodás volt a élete. A negyvenes évek nagy politikai átalakulásához ő szállította a legtöbb eszmét; azt lehet mondani, Eötvös az egész nemzedék helyett gondolkozott. Semmi sem jellemzőbb, minthogy gondolatai, melyek kezdetben idegeneknek, koraiaknak, aktualitás nélkülieknek tetszettek, igen rövid idő alatt, három-négy év, sőt sokszor rövidebb idő alatt is megérték a megvalósulásra s meg is valósultak. Ő, az utópista, bizonyult az igazi gyakorlati gondolkodónak s ő, a külföldi példákon és külföldi tanulmányokon induló elmélkedő látta meg leghamarább a magyar élet szükségleteit. Eszméit mások valósították meg, akik hajlandók voltak megfelekedni arról, hogy amiket megvalósítanak, azok az Eötvös eszméi, de Eötvös már akkor új eszméken tépelődött, mert folyton működő agyveleje nem ismert szünetet. Annyira átgondolatlan, kritikailag feldolgozatlan volt az egész magyar élet, hogy akármerre nézett, mindenütt új gondolatok támadtak benne, a mindenüvé a javítás szándékával nézőben.

A mai korban talán szerveesebben alakult volna ki egész valója. Talán teljesen a tudomány felé fordult volna, talán felemelkedett volna a nagyszabású költészet magasságaiba. Mai életünk már megadja a lehetőségét annak, hogy a gondolatok embere bármely tér felé koncentrálja magát és bármely téren nagyot és hasznosat művelhessen. Eötvösnek a maga idejében, akár mennyire nem volt a politikára

termett természet, okvetlen a politikára kellett adnia magát, mert csakis ott volt szükség rá, tehát csakis ott fejthette ki magát. Mi helye lett volna abban a politikailag izgatott és csakis politikában élő korban az elvonult tudományos gondolatnak? Mikor még a költők is át voltak hevülve politikával s a történetírás is teljesen politikai célok és politikai szempontok igazolását tűzte maga elé. S olyan humanista szellem, mint Eötvös, akiben a gondolkodás szenvedélyénél csak a magát hasznossá tevés szenvedélye volt erősebb, még kevésbé maradhatott a tisztán tudományos gondolkodás hűvös magaslatain, csak gondolataival törődve, nem pedig gondolatainak az életre való hasznosságával is. De nem maradhatott a költészet virággyűjtő szépségeinél sem, mert búzáat kellett vetnie, hogy a kalász-éréskor jövődő aratóknak legyen mit learatni. S a költőt, aki mégis csak benne élt, a magvetés szolgálatába hajtotta; hadd tegye magát hasznossá, segítsen érlelni a magvakat. Az olyan lázasan tevékeny korban, mint az övé volt, eszközzé vált az is, ami tulajdonképpen természete szerint az önmaga célja lett volna.

Európeerek, a nyugati műveltséget ismerők és a nyugati intézmények és eszmék iránt lelkesedők voltak előtte is, mellette is, de ő az első igazán európai magyar. Európaibb Széchenyinél is, mert teljesebben és egyetemesebben vette fel magába az európai kultúrát, nem maradt előtte idegen egyetlen eszméje és egyetlen törekvése sem. S nem a tanítvány attitudejében állott ezzel az európai kultúrával szemben, mint Széchenyi is, hanem a benne élő s alkotólag résztvevő kultúr-ember attitudejében. Annyi és olyan köze volt a nyugati kultúrához, mint akármelyik hozzá hasonló sorsú és képességű német vagy angol embernek. A magyar politikai gondolkodás és a magyar irodalom benne emelkedik igazában európai színvonalra. Annak a szellemi golfáramlatnak, amely akkor egész Európán végigömlött s meghatározta az egész kor szellemmi karakterét, ő volt a legkeletibb hulláma. Rousseauból kiindulva, a byroni mélabún, a kor egyetemes gyermekbetegségén átesve, törvényszerűen fejlődött az irodalomban a romantizmusig, s a politikában ennek egyenértékeséig, a liberalizmusig. Eötvös mind a kettőbe beolvasztott valamit az angol utilitarizmusból, ami egész világfelfogásának humanisztikus és szociális ízét adja meg. Az európai kultúra ily teljességének magaslatáról belenézve a magyar életbe, jobban meglátott minden hiányt, hézagot, jogtalanságot és szegénységet, mint azok, akik egészen a magyar levegőben éltek, s csak onnan tekintettek ki Dévényen túlra. Ezer dolog, ami a szellemileg itthonülőknél magától értetődő, természetes, változhatatlan és változást nem is kívánó volt, őt izgatta és bántotta s változás után kiáltozott benne. Élesebben látta a magyar élet bűneit-bajait, mint más, mert nem volt bennük elfogulva. Mindenki tudta például a megyei rendszer bűneit és

hibáit és mégis mindenki mint valami fetist imádta a vármegyét. Eötvös mert először általános rohamot indítani ellene, mert csak ő látta meg, hogy itt nem szimptomatikusan, toldó-foldó intézkedésekkel gyógyítható bajokról van szó, hanem maga a szervezet beteg s nem lehet addig rendszeres reformja a magyar életnek, amíg ezt a beteg szervezetet ki nem küszöbölik belőle. Bizonyos dolgokat kívülről kell nézni, hogy az ember jól megláthassa; Eötvös is azért látta meg olyan pontosan a magyar élet szükségleteit és betegségeit, mert kissé kívülről nézte, egy nyugateurópai kultúr-ember szemével.

S kívülről nézte a magyar életet azért is, mert nem volt szorosan hozzánőve a hagyományos magyar társadalmi osztályok egyikéhez sem. Nemcsak műveltségével vált el tőlük, hanem származásával és helyzetével is. Az arisztokráciából származott, de nem a nagybirtokos arisztokráciából, amely éppen nagybirtokos érdekeinél fogva tömörült egy egységes társadalmi osztállyá, hanem a hivatalnoki arisztokráciából, amely a nagybirtokos arisztokráciával mérsékeltebb vagyonánál fogva csak lazább természetű érdekkapcsolatokban állott, a középnemességtől pedig, melyből eredetileg kiemelkedett, a városi élethez idomított másféle életmódjával, magasabb műveltségével, arisztokrata voltával és külön érdekeivel többé-kevésbé elidegenedett. Arra pedig ez a hivatalnoki arisztokrácia nem volt elég erős és nem volt elég számos, hogy különálló társadalmi osztállyá szervezkedjék, – így tehát bizonyos osztályközi állást foglalt el. Eötvös ennél a helyzeténél fogva mentes maradt azoktól az osztályelfogultságoktól, melyek Széchenyiben is megvoltak a nagy arisztokrácia, Kossuthban pedig a köznemesség irányában. Ezért látta meg olyan jól az összes osztályok bűneit és bajait s ezért tudta a F a l u j e g y z ő j é -ben olyan – akármit mondanak is – hű, pontos és valószerű képét megrajzolni a magyar vármegyének az arisztokrata főispántól az analfabéta bocskoros nemesig s ezért fordult őszintébb, fenntartásoktól mentesebb hévvel az elnyomott föld népe felé, mint akárki más. Anélkül, hogy a szó igazi értelmében demokrata lett volna, a lázadásig fel tudott izgatódni a jobbágy nép százados elnyomatásán; különben szenvedélyesség nélküli hangja jóformán csak akkor izzik szenvedélyessé, ha erről szól és vasvesszővel siettetni az időt, amely meghozza a sok százados bűnök jóvátételét. Kívülről néző helyzeténél, osztályhoz nem kötött voltánál fogva látta a magyar társadalmat egész osztályok szerinti rétegezettségében: az osztályok bűneinek és szenvedéseinek visszatükröződését az egyesek sorsában, az osztályok harcát az intézményekben. A F a l u j e g y z ő j e a magyar kiváltságos osztályok s különösen a vármegyei nemesség kritikai képe, a M a g y a r o r s z á g 1514-ben a magyar történelem egyetlen nagy osztályforradalmának rajza. Eötvös látta

először a magyar társadalmat a maga különleges szociális tagozottságában, ahogy azóta sem látta senki. Munkásságának szociológiai fontossága még ma sincs kellő világításba helyezve, ami nagy mulasztása szociológiai kutatásunknak.

Eötvös gondolkodásának az adja meg sajátos jellemét, hogy nála a gondolatot mindig valami érzelmi megindulás indítja meg. Ebben is hasonlít Rousseauhoz. A lélektani folyamat nála ilyenformán megy végbe: meglátja az élet valami jelenségét, amely valami érzést, legtöbbször szánalmat vagy részvétet kelt benne. A kiinduló pont tehát az érzelmi ember kiinduló pontja. Fájdalmas érzésétől szabadulni akar, tehát módot keres, hogy miképp lehetne megszüntetni az okokat, melyek megindulását előidézték. Az érzésből ezzel áttér a gondolkodásba. Mikor a gondolat megvan, akkor keresi megvalósításának módjait, – innen ered nála a politikai cselekvés vágya. Így megy végbe a költői művet nemző lelki folyamat is; az érzés mindig és pedig hamar átolvad reflexióba s a cselekvést itt a minduntalan előtörő tendencia helyettesíti, az olvasó meggyőzésére, cselekvésének maga felé hajlítására való törekvés. Ezért nem lehetett soha művész a szó igazi értelmében, pedig sok megvolt benne a művész anyagából. A felindulás, az érzelmi forrásból szakadtság azonban mindig meglátszik minden gondolatán s innen van gondolkodásának páthosza, amely bizonyos költői szint ad olyan gondolat-sorainak is, melyek látszólag messze esnek minden költészettől. Gondolatai úgy, ahogy keletkeznek, sorakoznak mondatokba: az olvasó előtt, szemeláttára gondolkodik s innen mondatainak terheltsége, mely azonban lassú nehézkessége mellett is néha művészi hatásúvá tud lenni. Nem stilisztá, de gondolatának néha olyan lendülete és súlya van, amely lendületet és súlyt ad a kifejezés formájának is. Ahhoz azonban, hogy a nagy stílushoz eljusson, hiányzik belőle a szenvedély: sokkal hamarabb válik benne minden reflexióvá, semhogy szenvedéllyé tudjon hevülni.

Mint író nem annyira az ember érdekli, inkább az emberi csoportok, a társadalmi osztályok, voltaképpen az egész emberiség. Psychológiája ezért nem gazdag és nem mély, ellenben a tömegeket erővel és igazsággal tudja rajzolni. S ugyanezért inkább típusokat ábrázol, akikben szélesebbkörű emberi közösségek tükröződnek, mint különlegesen bélyegzett egyéneket. A maga módszerén belül azonban megközelítette, bizonyos tekintetben azt mondhatni, jobban, mint bárki más magyar író, a regény csúcspontját: nagy összefoglalásban, hatalmas képét tudta adni az élet nagyarányú darabjainak. Az ő regényeiben tükröződik nálunk először s maig is csak részben felülmultan az élet s különösen a magyar élet egy egységes világnézet kereteibe összefoglalva. Nemcsak a magyar regény, hanem

általában a magyar irodalom ő benne jut először európai érvényre. Az ő regényei voltak a magyar irodalom első termékei, melyek a külföldön is hatást tettek, nagy olvasóközönségre és irodalmi megbecsülésre találtak. Vele vonult be irodalmunk az európai kultúra közösségébe s még ma is – másod, harmadmagával – ő képvisel itt bennünket a legtöbb nyomatékkal.

(1913.)

KAFFKA MARGIT

Kaffka Margitról csak most, két regényének megjelenése után vesszük észre, hogy ő, aki mint különös, ideges, lelkendező nyugtalanságú és zárkózottan rejtezkedő lírájú versek és erősen, de rendszerint elnagyoltan kidolgozott, belső rezgésekkel teli, a dolgokat a fényszóró fénysávjaihoz hasonlóan megvilágító novellák írója állt előttünk, tulajdonképpen regényírásra termett író. Verseiben, novelláiban majd mindig találtunk olyan dolgokat, amelyek kikíváncoznak megszabott korlátaikból s szélesebb lendületű forma felé kíváncoznak: alakokat, amelyek egy-két pontjukon a divináció biztosságával vannak megjelenítve, mégse tudnak teljesség híján egészen megelenedni, történeteket, melyek vázlatosaknak tűnnek fel, helyzeteket, melyek mögül hiányzik a széles háttér. Csalódtak azok, akik ezt az író ereje fogyatékoságának tulajdonították és csalódtunk, akik azt hittük, ezeknek a disszonanciáknak feloldódására egy további fejlődésre van szükség. Most látjuk, hogy nem a készség, nem is az eszközök feletti uralom hiányzott belőle, hanem a neki való forma, amelyben teljesen, külső korlátok és feszélyező megkötöttségek nélkül beszélheti ki magát. Ebben az utólagos megvilágításban egész másképp látjuk novelláit is, mint azelőtt: egy részük úgy tűnik fel, mint elnagyoltan kidolgozott, novellává préselt regény, másik részük mint összefüggéséből kikapott s új összefüggésbe erőszakolt regényfejezet és csak kisebb részük az, ami akart lenni: igazi novella, mely koncepciójánál, a mondanivalója természeténél fogva novella, nem pedig külső körülményeknél vagy az író novellaírási szándékánál fogva az. A maguk nemében kiváló, nem egyszer fényes munkák, de legtöbbjüket akkoriban bizonyos kielégítetlen érzéssel tettük le. Sok szépet, sok értékeset kaptunk belőlük, de azt az érzést is, hogy ezeken kívül még többre is lett volna jogunk.

Most aztán a teljesség, a kielégítettség érzését is meghozták regényei. Egy százféle megkötöttségből hirtelen, egyetlen iramodással kibontakozó tehetséget látunk regényeiben, amelynek fővonásai már eddig is ismeretesek voltak, de egész sereg olyan új, meglepő vonás került hozzájuk, melyekről még az író legjobb ismerőinek is alig lehetett fogalma. Ez a kibontakozás, eddigi írói valójának ez a megtöbbszöröződése úgy hat, mint egy nagy fellélegzés: végre rátalált a módjára, hogy miképp adhassa ki magát egész valójában, egész

sokszínűségében, – megtalálta azt a formát, amelyre rendeltetve van. Innen regényeinek, különösen az elsőnek, a *Szinek és évek* címűnek meglepetésszerű hatása mindenkire, aki Kaffka Margit eddigi munkáit ismerte. Móricz Zsigmond cikke, melyre a Nyugat olvasói még emlékeznek, ennek a meglepetésnek a felkiáltása – még pedig sokak meglepetéseé.

Kaffka Margit tehetségének lényege a megfigyelés. A megfigyelés abban áll, hogy az ember agyveleje állandóan gyűjti magába öntudatosan, de legtöbbször öntudatlanul a látott, átélt, tapasztalt dolgok tömegét, ezek hosszú ideig elrejtőzve szunnyadnak valahol tudata alatt, ismeretlen mélységekben, de egyetlen képzettársulás vagy másféle vegyrokonság nyomására hirtelenül felébrednek és a tudat előterébe nyomulnak olyanformán, mint ahogy egyetlen elefántcsont-gomb megnyomása után a mindenfelől összefutó villamosvezetékek mentén egész óriási rendszere gyullad ki a villamoslámpáknak. A dolog azon múlik, hogy azoknak az elraktározott életbenyomásoknak van-e elegendő rejtett energiájuk, amely az adott pillanatban a felszínre lendíti őket, mint ahogy a nyomással mozgásba jutott áram kilobbantja a lámpák fényeit. Akiben ezek az áramok erősek, abban könnyen és nagy számban támadnak fel az elraktározódott képzetek, azt erős megfigyelőnek nevezzük s az csakugyan élesebb megvilágításban látja a dolgokat, mint más, akinek emlékképei nehezen vagy egyáltalán nem tudnak a kellő pillanatban kezeügyébe jutni.

A megfigyelés a művészetben analitikai, apró részletekkel jellemző módszert jelent s minden irodalmi forma között a regény a leginkább analitikus természetű, megfigyelésre utalt. A nagy regényírók mindig nagy megfigyelők is és mindenki, akinek lényege a megfigyelés, előbb-utóbb a regényre terelődik.

Kaffka Margit regénye – maradjunk egyelőre a *Szinek és évek*-nél – az apró megfigyelések rendkívüli tömegéből van összerakva. Az egész tulajdonképpen nem egyéb, mint egyetlen asszony élettörténete, azoknak a lelki, gazdasági és társadalmi bonyodalmaknak a története, melyekből ez az asszonyi sors kialakul s egyúttal története azoknak a rezonanciáknak, melyeket ezek a bonyodalmak az asszony lelkében keltenek. Minden, ami a regényben történik, erre az egyetlen asszonyra van vonatkoztatva, az olvasó mindent ennek az asszonynak a lelkén keresztül lát. Ennek megfelelően kitűnő érzékkel van megválasztva a forma is: az asszony maga néz vissza, mindenbe beletörődött s mindenből kimaradt öregségében, életére s úgy mondja el annak eseményeit, ahogy most utólag elfeledett vagy eddig soha tudatossá nem is vált benyomások nyomán feltámadnak benne. Eleitől végig az ő szemén keresztül látunk mindent, csak olyat látunk, amit ő átélt és látott. Ezzel a dolgok maguktól, organikusan

lépnek kapcsolatba vele magával. Ő pedig, a főalak, teljes, minden oldalról való megvilágítottságában áll előttünk. Nemcsak látjuk és értjük élete folyását, hanem vele együtt átéljük úgy, ahogy ő is vizsatekintésében újra átéli. A végén aztán az egész történet: az asszony alakja és sorsa úgy áll előttünk, olyan mindenfelől megvilágított teljességben, hogy az egész teljesen az élmény hatásával van ránk. Ez a teljes megvilágítottság pedig az apró, sokszor egészen aprólékos részletek roppant tömegéből keletkezik. A regényírónak, hogy mondanivalóját az olvasó élményévé fokozhassa, részletesebben és pontosabban kell a dolgokat felmutatnia, mint ahogy az élet a maga dolgait felmutatja, mert csak ezzel egyenlítheti ki a differenciát a valóság és a valóság illúziójának hatása között.

Az ilyen részletekben való ábrázolás szükségszerűen magával hozza a rajznak realizisztikus voltát: minden valóságokra bomlik, az egész történet számtalan apró történetnek eredő vonala s mindig meglátszik rajta ez az összetevődött volta. Semmi rendkívüli dolog nem történik: Pórtelky Magda élete egészen közönséges izgalmaknak, beletörődéseknek, viszontagságoknak, bajoknak a története – ezer meg ezer magyar kisvárosban élő, a szegényedő és degenerálódó, belsőleg is elgyengült, társadalmi és erkölcsi tartalékaikat elköltő úri osztályból való magyar asszonymak a története lehetne. Báli diadalok, egy fellobanó és félbemaradt szerelmes felhevülés, beletörődés a házasságba egy kelletlenül fogadott, de aztán könnyen elviselhetővé váló férjjel, kisvárosi jólét és apró társasági sikerek, bosszantó, dacosan provokált és mégis rettegett pletykák, hirtelen összeomlás a férj öngyilkosságával, vergődő, akarat és céltudatosság nélküli, az ötleten túl alig jutó kísérletek valamiféle egzisztencia alapítására, egy szavakban, hosszú levelekben kimerülő szerelem, menekülés az új házasságba, amely sívár, ideget ölő, lelket elsilányító civakodásokba fullad s végül megszeli, tompa, mindent megértő, semmit sem bánó, mindent mintegy kívülről, idegenül néző öregség – egy asszony élete. Igazi szenvedély és akarat nélkül folyt le, nem volt benne küzdelem, nem volt célja, nem voltak szándékai, sohasem volt benne semmi, amiben az asszony erősen kiélte volna magát – csak történt vele minden, csak sodródott mindenben, csak zuhogott le rá, tehetetlenre, minden ami vele történt.

De épen ezzel a mindennapiasságával válik Magda története szimbólikussá. Egy asszony-ivadék egész sorsát példázza magában, az anyáink ivadékáét, az önállóságra soha nem jutott, mindig máshoz kapcsolt és mástól függő, szűkös anyagi és társadalmi lehetőségek magas korlátai között mozgó asszonyok sokaságáét, akik nemcsak nem tudtak a maguk sorsának uraivá lenni, hanem eszükbe se jutott, hogy ez lehetséges, akik beleszülettek az úri cselédsorba,

természetesnek, végzetszerűnek érezték, se akaratuk, se gondolatuk nem volt rá, hogy kiszabaduljanak belőle. Nevelésük nem szerelte fel őket az életküzdelem semmiféle eszközével, tulajdonképpen nem is állt egyébből, mint bizonyos társadalmi és osztályelfogultságok átörökítéséből. A maguk helyén, egy, az ő származásuknak megfelelő s elég szerény anyagi igényeiket kielégítő férj oldalán, szóval egészen normális körülmények között be tudták tölteni a maguk szűkös, kicsinyes szerepét, amely nem állt egyébből, mint apró-cseprő háztartási és gyerektisztogatási gondokból és kicsinyes társasági diadalok utáni versengésekből. De amint útjuk a normálistól eltért, elvesztettek minden tájékozást, tehetetlen bárányok módjára hajtották elébe a fejüket mindennek, ami akárhonnan rájuk jön. Régebbi nemzedékekben, amikor az a társadalmi osztály, a magyar vármegyei úri rend még szilárdul állt ősi vagyonában, hagyományos világnézetében, egységes erkölcsében, az asszonyi sorsok ilyen kisiklása ritkaságszámba ment. Abban a nemzedékben azonban, amelybe Pórtelky Magda beleszületett, már minden feloszlott vagy legalább is ingadozott, a régi gazdasági, erkölcsi és szellemi kapcsok meglazultak s ennek a feloszlásnak az asszonyok voltak első áldozatai, mert ami feloszlott és meglazult, az nekik egyetlen menedékük, fentartó erejük volt – ők az átalakulásban elvesztettek mindent, amijük anyáiknak még megvolt. A teljes asszonyi kiszolgáltatottság – ez Pórtelky Magdának a sorsa s ebből ered minden külső-belső komplikációja. Ennek az átmeneti asszony-típusnak átfejlődése egy új, legalább a létfenntartásban fegyverzettebb nő-típussá már jelezve van a *Szinek és évek*-ben, Magda leányainak silhouette-képeiben s ennek mélyebb, differenciáltabb, lelkiebb, de épen ezért degeneráltabb komplikációiról szól Kaffka Margit másik regénye, a *Mária évei*. A gyökér, önmagának ez a tompa, akarattalan, iniciatívára képtelen átengedése a vak végzetnek, itt is megvan. A Magda életének erotikátlansága Máriánál már a szerelmi vágyakat a fantáziába szűrő hisztériává fejlődik s a vak történelemből sikoltó tragédia lesz – a két regény két egymásután következő nemzedék hirtelen átzuhanását jelenti két ellentétes világba. A régi asszony alól kiszaladt a talaj s az utána jövő új asszony még nem tudja hova akasztani a gyökerét. A *Szinek és évek* a régi asszonyi típus kipusztulását szimbolizálja, a *Mária évei* a még meg nem gyökeresedett, önmagát még meg nem találó és magát a számára megnyílt új világban fel nem találó új asszonynak tragikus katasztrófába rettenő nyugtalan vibrálását. Mind a kettő a mi mai életünkben való, a két típus egyes példányai mindennap a szemünk előtt vannak – Kaffka Margit két regénye a mi átmeneti, a régitől már elszakadt, az újba még bele nem nőtt magyar életünk fontos és gyökeres jelenségeit példázza a nőnek az életben elfoglalt helyzete szempontjából. S ebben mind a két regény megközelíti a regény műformájához

kötött és belőle folyó követelményt, hogy cselekvénye sugarával az életnek egy széles ívet befoglaló szelvényét világítsa meg.

Az alakok mögött háttérül a magyar kisváros áll, az első regényben részletesen, az alakok egész sorában megrajzolva, a *Mária éveiben* csak néhány vázlatos vonással odavetve. Ezt a levegőt, mely pedig a magyar életnek legjellemzőbb része, a mai irodalom fedezte fel. Kicsinyességét, füllesztő voltát, perspektíváinak szűkösségét, amely mindent, embereket és dolgokat eltörpít, gondolattalan ürességét, családi összeszövődéseit, társadalmi tagozódását a paraszt-néptől fel a vármegye, fel a grófi kastély uraiig, a *Szinek és évek* a megfigyelés és a megjelenítés megkapó erejével mutatja elénk. Az előtérben csak Magda rokonsága áll, megannyi típus-szerű, mindenütt megtalálható alak, de a háttérben, egyes alakokban ott vannak az idegen eredetű nyárspolgárság, a cselédnép, a parasztok képviselői is, – meg vannak a megyei gyűlésre, megyebálokra időnkint beránduló falusi urak alakjai is, – szóval minden, ami egy vármegyei székvárosnak színét és rajzát adja. Kaffka Margit kitűnően ért az alakok beállításához, egymással kapcsolatba hozatalához, néha egy-két vonással, néha részletesebb rajzzal, de minden alakot meg tud eleveníteni. Lehetetlen menekülni attól a gondolattól, hogy itt csupa látott alakokról van szó és mindig bámuljuk azt az átható tekintetet, mely mint az üvegen néz keresztül minden emberen és fel tud fedni mindent, ami bennük van. Ebben a tekintetben nincs még két modern regény, amely a magyar élet ekkora körét ily mindenfelől való plasztikusságban tárná fel. Mint társadalom-rajz a *Szinek és évek* mindenesetre a legnagyobb szabású magyar regények közé tartozik.

Kaffka Margit látásában van valami objektivitás, amely sokszor szinte a kegyetlenség és kegyetlenség hatását teszi. Olyan dolgokat rajzol, amelyekhez valamikor lelkiileg is köze volt, de nagyon messze elszakadt tőlük, nagyon is magasra fölébük került s úgy néz rájuk, mintha valami tőle egészen idegen világot nézne. Minden van benne: megértés, elnézés, megbocsátás; megvan az a megnyugvás is, hogy minden úgy történik, ahogy történnie kell, csak az elfogultság nincs meg, amely a szeretetből fakad. A nagyon éles, penetráló intelligencia hűvös fénye ez, amely pótolja a veleérzést, de csak pótolja és nem feledtetheti el hiányát. Ő benne is megvan az, ami a *Mária évei* hősnőjének tragikuma: a mindig résen álló, önmagát soha egy pillanatra sem felejtő tudatosság. Ez a különös vonás adja meg sajátságos hideg ragyogását verseinek is, melyekben mindig lefojtva vagy az öncontrollon átszűrve találjuk az önkéntelenül feltörő érzést s regényeinek ez adja meg tulajdonképeni alaphangulatát. Talán ez a legspecifikusabban asszonyi dolog Kaffka Margit

egész írói lényében. Csak asszonyok tudnak olyan mindent látó kegyetlenséggel szólni mindenről, amin érzelmileg túl vannak, amitől elszakadtak és különösen mindenről, ami asszonyi dolog. A mások dolgán való megrendülés nem asszonyi kenyér; hiába beszélnek ezer év óta asszonyi lágyságról, az élet legtöbb dolgában a férfi a lágyabb, megindulásokra képesebb, impulzivebb, hangulatoknak könnyebben engedő. Kaffka Margit pillantása az acél hegyességével, de az acél keménységével is fúródik mindenbe és mindenkibe, – látva a módot, ahogy alakjaival bánik, mindig az az érzésem van, hogy nem szeretnék a tolla hegyére kerülni. Regényeinek egész hadseregnyi alakja közt nincs egy sem, akivel lágyabban bánná el a többinél – legkegyetlenebbül pedig azzal bánik, aki szemmeláthatólag lelkiileg legközelebb áll hozzá: Máriával. Épen ezzel árulja el azokat a kapcsolatokat, melyek tőle alakjához vezetnek.

Kegyetlensége nemcsak abban áll, hogy mindent meglát, hanem épen úgy abban is, hogy mindent szavakba foglal. A szónak talán egy írónál sincs olyan fontos szerepe, mint éppen ő nála. „A természet legdrágább ajándéka a szó” – ilyesformát mond a *S z i n e k é s é v e k*-ben s a másik regényben is ismételtelen előfordul, egész kis elméletté kiszélesítve ez a gondolat. Az emberi élet túlnyomó része nem akcióban folyik le, hanem szavakban s a szó lényegesebb az emberre nézve, mint a tett, – ez az alapja ennek a gondolatnak. Objektíven nézve teljesen hamis alap, a szó magában véve nem rejt életet, csakis valami akcióval kapcsolatban válik élővé; az ember egész életét nem a szavakban öntudatra jutott belső rúgók irányítják, hanem az öntudatlanok, a szó tudatosságáig sohasem jutók. A szónak, mint életértéknek ilyen túlbecsülése csakis olyanoknál lehetséges, akik az életet nem élik, hanem elgondolják, mint a *M á r i a é v e i* hősnője s a nőknél éppen azért van a szónak nagyobb fontossága, mint a férfiaknál, mert a nők a maguk korlátozottabb helyzetében sokkal kevesebb alkalmat találnak arra, hogy teljes életet éljenek, tehát szavakban pazarolják el főlöszleg élet-energiájukat. Kaffka Margit női mind töredék, csonka életet élnek s náluk csakugyan szavakba foszlik minden. S éppen ebben a mindent-kimondásban, amely lelküket mintegy üvegen keresztül láttatja, van meg a kegyetlenség: a minden sugarat átbocsátó üveg hidegsége.

A szónak ez az uralkodása bélyegzi Kaffka Margit előadása módját. Innen kifejezésének nagy szóböszége; mindent teljesen, tisztán akar láttatni, semmit sem akar a sejtésre bízni, tehát sok szóra, a jelzők, a mondatok halmozására van szükség. Novelláiban ez néha modorosságokra vezet, itt-ott regényeiben is, bár a *S z i n e k é s é v e k* ebben a tekintetben is legérettebb és legtisztább munkája. Itt a nagy szóböszég nagy feszültséget is jelent s nem esik a tömörség rovására,

nem csupán a mindent kifejezni törekvést árulja el, hanem a mindent kifejezni tudást is. A Mária évei nyugtalan szóhalmazása ismét más hatást kelt. Összekapcsolódik az egész regénynek psicológiájával, hiszen itt nem is történik egyéb, mint hogy Mária beszél – másokkal és magamagával – a szerelemről és ezekben a beszédekben éli fel minden szerelmi képességét, úgy hogy mikor tette kerülné a sor, már nem marad semmije.

Beszédközben gyönyörű szók, szólások, ragyogó ötletek pattannak ki Kaffka Margit tollából, nyelvének megragadó belső ritmikája van. A mai magyar stílus legfinomabb művészei között kell őt emlegetni; nyelvi készsége, anyagbeli bősége, ereje, egyéni zamata, az a simulékonyság, amellyel a nyelv a mondanivaló tartalmához és hangulatához alkalmazkodni tud – talán ez a legigazibb művészi vonás Kaffka Margit írásában. S mint megfigyelésének általában munkája egész tartalmának, a stílusának is leginkább jellemzője az átéltség; minden szón, amelyet kimond, az élet hamva érzik, a kimondó belső életével való kapcsolat s mondatai is életet kapnak ebből a kapcsolatból. Stílusa roppantul feszült gondolati életet árul el, mintha csak érintenie kellene az agyát, hogy dúsan pattanjanak ki belőle a villamos szikrák. Mennyire ki tudja adni ez a stílus nemcsak a dolgok tartalmát, hanem a hangulatukat is, annak fényes példái a Színek és évek-ben a nagy tűzvésznek zakatoló rémülettel teli, borzalomtól és valami szinte gyönyörteljes izgalomtól reszkető s mégis szűkszavú leírása, vagy az a messziről hangzó melódiához hasonló gyöngéd, ellágyult hangulat ugyanannak a regénynek talán legszebb és mindenesetre legmelegebb jelenlétében, mikor az öregedő, fáradt, elgyötört Magdához betér hajnali muzikaszóval lánykori szerelmese. Ennek a képnek szavaiban olyan visszasíró őszi hangulat bujkál, hogy mindig és mindig elfogódottan gondolunk rá vissza.

*

Körülbelül Kaffka Margit a magyar irodalomban az első asszony, akiben az író minden asszonyi kézimunka-dilettantizmustól megtisztulva, igaz művészi mivoltában nyilatkozik meg, de asszonyosságának teljes megőrzésével. Elődei csaknem kivétel nélkül meglehetősen kompromittáltak az írónő nevet, amely selejtes minőségű és gyanús jóhiszeműségű írással vált egyértelművé. Kaffka Margitot mindenkéftől írásának becsületessége emeli ki; ő csak magát adja, a maga különös asszonyi lényét, amely kissé még nyugtalankodva, magát jövevénynek érezve mozog az új gondolatok világában, sokon meglepetten csodálkozik, amit a messzebb gondolkodási tradíciójú férfiagy már rég magától értetődőnek tart, sokat újra gondol, ami a férfi számára már régen végig van

gondolva, sok olyan problémával elbajlódik, ami már nem is probléma többé, sokat vakmerőség számba vesz, amin a férfigondolkodás már régen túl van. Ép ez az asszonyos álmélkodás, a gondolat dolgai iránt szinte gyermekes kíváncsiság adja meg Kaffka Margit gondolatvilágának újságát és frissességét. Sok olyan gondolat, amelyet már rég hátunk mögött tudtunk, ő nála új életet kap, mert másféle, másképen működő, asszonyi agyon szűrődött keresztül. Írása néha úgy hat, mint valakinek hirtelen öntudatra eszmélése: a lelkiileg szunnyadó asszony-generációk hosszú sora ébred fel benne és néz körül a világban, először hályogtalan szemmel. Kicsit meg is részegszik ennek a hirtelen feleszmélésnek a kábulatától s tobzódik újonnan felfedezett látó és gondolkodó ereje élvezésében. Minden eredendő asszonyi képesség felfokozódik ebben a mohóságban és új, eddig nem sejtett, de egészen asszonyra való képességek pattannak elő. Ravaszkodó rejtőzködésébe olyan teljes lelki odaadás vágya burkolózik, amely közvetlen egyenértékese a szemérmes, de fentartás nélküli testi odaadás örök asszonyi erényének. Izgalmak dolgoznak benne, melyek a mai asszonyi nem izgalmi, elégedetlensége, kritikája, lázadása mind az asszonyi sors ellen tiltakozik. Még az irodalmi formái is, mintha nem egy hosszú irodalmi tradícióból származtak volna hozzá, mintha magától jött volna rájuk. Nincs ilyen asszonyias író több, talán az egész világon.

(1913.)

LOVIK KÁROLY

Nemrégiben Lovik Károly egy önéletrajzában melyet a *Pesti Futár* számára írt, csöndes iróniával állapítja meg, hogy dolgozik már vagy húsz év óta, írt novellát, újságcikket sok százat, adott ki könyvet tíznél többet és soha a kritika érdemlegesen nem szólt róla, irodalmi társaság nem vette észre, könyveit alig vette valaki. Szóval mindabból, az író észre tudja venni, van-e munkájának valami hatása az emberekre, foglalkoznak-e vele, figyelembe veszik-e a szavát, ő neki nem volt semmi része. Az a visszhangtalanság, amellyel a magyar író küzködik s amely egyik főoka annak, hogy a magyar írás nem tud igazi és benső kapcsolatba jutni a magyar élettel, az ő esetében a rendesnél is némább volt.

Most azonban, legutóbb, mintha változott volna ez is. Lovik Károlyt kezdik észrevenni. Itt is, ott is bámuló szavakat hallunk róla, élvezői támadtak, akik ki is mondják, mennyire élvezik, fiatal írók esküsznek rá s a fiatal írók értékelését szankcionálja a tartózkodó s olyan írókkal szemben, akik csak írók és semmi egyebek, rendszerint szigorú magatartású *Budapesti Szemle* is, amely szívesen közli novelláit és róla írta legteljesebben elismerő kritikái egyikét. Az a bizonyos százszavú visszhang, amelyre az írónak olyan szüksége van, mint a színésznek a közönség szeretet-nyilvánítására, még mindig csak kevés szavú, de ma Lovik Károly sem szólhat olyan teljes visszhangtalanságról, mint még néhány hónappal ezelőtt.

Aki ismeri Loviknak a kilencvenes évek közepe táján kezdődő írói munkásságát, az kissé meg is lepődhetik, hogy mért csak most kezdik észrevenni s mért veszik most észre, ha eddig nem vették. Nem látni rajta a tehetség váratlan kiterjeszkedését, sem hirtelen felszökkenését, új dolgai csak annyiban különbek a régieknél, amennyiben teljesebb zamatú a télire eltett alma a fáról most leszedettnél: megférfiasodott, kitelt a szava, biztosabb és nyugodtabb lett a keze és végkép meghatározódtak a lelki perspektívái. Azért ugyanaz a szó, ugyanaz a kéz és ugyanazok a perspektívák. Az egyes munkák közt semmi lényeges színvonalbeli különbség. Az író nem változott, csak úgy látszik, a beállítása változott és úgylátszik olvasói egy részének ízlése változott. Az író nem tett egy lépést sem az emberek felé, akiknek novelláit, regényeit írja, –

megvárta, hogy ezek jőjjenek hozzá.

Ez az úrias tartózkodás, az emberek véleményével való udvarias nemtörődés a legjellemzőbb vonása Loviknak írásának is. Mikor az ő munkáit olvassuk, – s ha az új könyve elébe tett jegyzék minden munkáját felsorolja, akkor e sorok írója annak idején, megjelenésükkor valamennyit olvasta – mindig ilyenformán marad meg bennük az író képe. Egy hűvösen, előkelően tartózkodó ember, aki sokat ad a társadalmi formák, a külső megjelenés korrektségére, gondosan ügyel arra, hogy egy-egy kelleténél szenvedélyesebb gesztus, hangosabb szó, erőszakosabb fordulat meg ne zavarja ezt a korrektséget s aki férfiúi szemérmetességgel és úri self-controllal csak éppen annyit mutat meg önmagából, belsejéből, kicsi és nagy lelki ügyeiből, amennyi elkerülhetetlenül szükséges. Írtózik a feltűnéstől, mint valami közönséges dologtól, az eredetiség pózaitól s inkább eltűri, hogy mások hatása alatt állónak látszassék, semhogy túlságosan hangsúlyozza saját különállását. S éppen ezzel éri el, hogy mégis külön áll: nem megy semmihez igen közel, nem bocsát semmit igen közel magához, nem olvad bele teljesen semmibe, mindig ura marad önmagának és mondanivalójának. Mégis mindig elárulja magát, bár semmit nem mond ki közvetlenül, mindent, csak úgy éreztet, legnagyobb felindulásait közvetetten közli velünk a hangjának modulációival, egy-egy önkéntelen, diszkrét, de eláruló mozdulattal, egy-egy hirtelen és mindenbe bevilágító hangsúllyal. Elegáns tartózkodása folytonos küzdelemben van az ember természetes közlékenységével, hűvössége palástja alól nagy érzékenység melegszik ki és biztosan, másíthatatlan zártsággal, szűkszavúan odavetett formáin mindig érzik a kéz ideges remegése. Írói intelligencia fékezi beszédét, ezzel tud fölébe emelkedni a „dolgok könnyei“-nek és a maga könnyeinek, de ez alól a fölény alól valami megbékélt szomorúság fojtott sóhajai szállnak fel. E kettőnek elegyedéséből lesz az irónia.

Az ilyen dispoziójú emberekből lesznek a kellemes elbeszélők, akik diszkrét hangon, külsejükben, mozgásukban, beszédjükben egyforma választékossággal, hatásvadászat nélkül, mégis el nem ejtve semmi hatást, ami az elmondandó dolgokból magukból jön, egyszerűen és mindig finoman tudnak elmondani finom és elmés, kellemesen izgató és elegánsan szomorú történeteket. Effélék lehetnek azok a francia marquisk és vicomteok, akik finom illatú szivarral a kezükben, kényelmesen elvetve magukat az angol karosszékben, a párisi nagyúri klúbok megértő látogatóinak szórakoztatására mindig tudnak elmondani valami diszkrétül meglepő történetet, – ha ugyan hinni lehet Maupassantnak és más francia íróknak, akik ezekkel az előkelő clubmanekkel

megismertettek minket. Történeteikben nagy szerepet játszanak a szabad levegőn űzött férfias testgyakorlatok, a vadászat, lovaglás, mindenféle sport s elbeszélők és hallgatók mind szakértők bennük; szerepet játszik a galantéria, a szerelem örök, fájdalmas játéka, az asszonyi nem örök, megoldhatatlan rejtelmén való elcsodálkozás, egy kis diszkrét romantika is színezi a történeteket, elmúlt időknek képei tűnnek fel egy-egy pillanatra, préselt virágok rég elföldelt szerelmeket hívnak vissza az életbe, de mind e dolgok fölött valami halk, finom és bánatos illat lebeg, valami csöndes lemondásnak az illata, az emberi dolgok illuzórius voltának az illata.

Ezt az előkelő attitudeot lehet pózolni is és nem kell éppen messzire menni, hogy meglássuk, hogy ez a póz mennyire ellenszenves és kellemetlen. Aki azonban – mint Lovik – nem pózolja, hanem ez az igazi természete, a természetéből folyó megnyilatkozási formája, amely, mint mindennemű distinguáltság, rokonszenvet kelt még abban is, akinek egészen más a természete, az ízlése, a kultúrája. Az attitude uriassága, ha nem affektált, mindig lelki uriasságot is sejtet. Régi, az idegekbe edződött és vérré vált kultúrára gondolunk, olyan kultúrára, amely nem a nyilvánosság számára készült díszruha, hogy tetszés szerint lehetne levetni és fölvenni, hanem maga a test, amely meghatározza az ember minden mozdulatát, érzését és gondolatát. Ez a belső kultúra Lovik minden szaván, minden mondanivalóján megérzik.

Ilyen dispoziációból ritkán fakadnak nagy dolgok, mert semmi sem áll tőle távolabb, mint az erőszakos, vakmerő újítás és az elviselhetetlenül súlyos problémákkal való viaskodás. Lovik a kis genre művésze, a zárt formájú novelláé, amely kicsiny réseket nyit és azon láttat meg inkább mély, mint széles perspektívákat az életbe. Mondanivalói is inkább erre a formára utalják; neki az élet jelenségeinek a hangulata a fődolog, az a líra, ami a dolgokból és tényekből árad, amely mint valami finom pára betakarja őket és éppen evvel mutatja meg igazi vonalaikat. Maguk a történetek igen egyszerűek, csak a rajz pontossága teszi őket meglepőkké és szimbolikusan jellemzőkké. Minden az előadáson múlik, a stílus finom, halk muzsikáján, a mondatok ritmusán, amely a dolgok külső megjelenését csak annyiban érezteti meg, amennyiben a hangulat közlésében szerepe van: teljesen és tisztán adja ki belső természetüket. A rajz azért nagyon pontos: nem az aprólékos, minden kicsi részletet egyaránt konstatáló rajzolásmód pontossága, hanem az egyszerűsített, összefoglaló vonalaké, amelyek csak azt foglalják magukban, ami jellemző és fontos, de azt aztán megelevenítő erővel. Lovik egyike a legfinomabb stilisztáknak: mondatai kristálytiszta peregnek, lágyan és halkán, csillogva és néha színesen

megvillanva, mint a gyöngyszemek. Minden tudatossága mellett sem látszik meg a kiszámítottság: a stílus, a mondanivaló formája mintha egyszerre születnék meg a mondanivaló tartalmával, a gondolat készségesen, magától simul bele a szavakba, nem maradnak hézagok, nem ejtődnek fölösleges szavak, – Lovik dolgaihoz igazán nem lehet semmit hozzátenni és nem lehet elvenni belőlük; organikus egészül tünnek fel a forma és tartalom pontos összezáródásában.

A szélesebb formának kevésbé mestere. Néhány regénye tele van finomsággal, különösen előadás dolgában, de hiányzik belőlük a széles perspektíva és erősebben érzik, mint a novellákban, az író fogékonysága idegen hatások iránt. Egyik regényén (A leányvári boszorkány) kissé zavaró módon éreztük Mikszáth Kálmán hatását, másokban Herczeg Ferencét. Ezek a regények is tulajdonképpen terjedelmesebb és szélesebb részletrajzú novellák, de sem társadalmi, sem pszichológiai háttérük nem olyan mély és világító, mint némely novelláé. A nagyvonalú művészet nem a Lovik genre-e, – finom, érzékeny kezű kis-plasztikus ő, aki az apró művészi formák nemes és biztos alakításával tud közel jutni a monumentalitáshoz.

Legkészebbnek, minden tulajdonságában legérettebbnek legutóbb megjelent könyve⁶⁾ mutatja, amely már alig mutat rést, amelyen át útja nyílnék a változásra, változásra, önmaga megújítására.

(1914.)

SEBŐK ZSIGMOND

Sebők Zsigmondot mint Mikszáth tanítványát szokták emlegetni. Az is. Talán közelebb állt Mikszáthhoz, mint a korából valók bármelyike: egy ideig mellette ujságíróskodott Szegeden, ahova ő is idegenből került s érdeklődve, kicsit a Mikszáth szemén át nézte a szegedi nép életét. A népies iránti érdeklődését megtartotta akkor is, mikor Mikszáth érdeklődése már más szférák felé fordult s a magyar paraszt rajzának néhány tipikus vonása, melyet Mikszáth vett először észre s melyet tőle tanult mindenki, megismerszik Sebők paraszt genre-képein is. Néha egy-egy fordulat, egy-egy elmés közbevetés is emlékeztet a mai Sebők írásában a Jó palócok és a kaszát vásárló paraszt – a legszaporább ivadéku magyar írásmű – szerzőjére. Effélék: „A subás ember átillegett a téren és eltűnt egy akkor nyíló boltajtóban, melynek tábláján ezt lehetett olvasni: Hitelszövetkezet. – Sejtettem – gondoltam magamban. Úgy van, ez az ősmagyarokkal jött be.“

Ezt a Mikszáth-hatást azonban, melyen keresztülment csaknem mindenki a közvetlenül Mikszáth után jött generációból, Sebők teljesen kiforrtá, már csak egy-két olyasféle apró vonás maradt meg belőle emléknek, mint ahogy kora fiatakorunkból átjön a férfikorunkba egy-egy diákos szólásmód, amiről a hozzáértő ráismer, hol jártunk iskolába, még akkor is, mikor minden iskola porát már réges-rég leráztuk magunkról. Sebőknek már akkor, fiatal korában is megvolt a saját hangja és mondanivalója s ma már csak ez hallatszik ki a szavából, tisztán, teljesen egyéni mivoltában, mindenki más hangjától és mondanivalójától elkülönülten. Ha azokat a novelláit olvassuk, melyeket Ifjúkor és néhány más elbeszélés című legújabb könyvében gyűjtött össze, – egy bevégzett, önállóan kifejlődött és mindenfelől elhatárolt körvonalú írói egyéniség képét kapjuk.

A magyar tradícióból jött, abból, amely Jókairól indult ki. Ez a tradíció a három egymás után következő nemzedékben érdekes fejlődésen ment keresztül: a fonala, mely kezdetben csodálatosan sokrétű, de kissé egyenetlen szövésű, fokonkint keskenyebb lesz, de egyúttal finomabb szövésű is. A széles, minden dimenzió felé életkedvtől duzzadtan kitáruló Jókaira a már jóval szűkebbre

foglaló, de finomabb és érzékenyebb ideg-kultúrájú Mikszáth következik, ő rá pedig a kilencvenes évek írói, akik a kört még szűkebbre szorítják, de ezen a körön belül még több kultúrát vesznek fel. Mint mikor a robusztus apáknak egyre vékonyabb pénzü, de fogékonyabb idegrendszerű ivadékaik következnek a fajok örök degenerálódó processzusának folyamán. A lelkiakat kisebbszerű lesz és egyúttal komplikáltabb. Jócai gondtalanul optimista gyermekkacagása Mikszáth férfias, csintalanságában is könnyen melancholiába vagy iróniába forduló derűtségévé érik, ez pedig a Sebők szomorkás mosolygásává.

A csendes, halk, elmélázó szomorúság hangja csendül Sebők minden írásából. Az ő emberei csupa apró, igénytelen emberek, akikkel apró, igénytelen, mindennapi történetek esnek meg. Öreg paraszttasszony, aki unokája születését jelenteni s egyúttal okulárét venni megy be a városba s az úton találkozik az öreg paraszttal, aki meg tizenhatéves lánya halálát indult jelenteni. A hajóállomás szolgája és a kisvárosi rendőr, akik élő csecsemőt találnak a Dunában, kinyomozzák a lányt, aki beletette a vízbe a bibliai Mózes késői, de nagyon is korán jött utódját s aztán ráborítják a fátyolt a dologra, mert hát az apa a polgármester tulajdon fia. Az elzüllött mérnök, aki favágó lesz és ha ki akarják emelni züllöttségéből, váltig visszaszökik bele. A szocialista parasztlegény, aki emésztetlen szocializmusa ürügye alatt szerelmi bosszúját hűti le... Csupa efféle alakok és történetek. Mind olyanok azonban, mint a hirtelen, pillanatig tartó villanás az éjszakában, amely ha csak egy szempillantásra is, megvilágítja az egész tájékat, mintha hamar becsukódó rés nyílt volna a sötétségbe: az apró alakokon és történeteken átvillan az élet nagysága, bonyodalmassága és leplek hullanak le letakart titkokról.

Az egyes és esetleges dolgok mögötti összefüggéseket, mindennek, kicsi dolognak, nagynak, egyetemességét megmutatni: ez Sebők novelláinak örök tárgya. Az élet organikus valami, minden parányi részecskéje az egészhez tükrözi, – az az író művészet, a részecskéknek az egészhez való viszonyát megmutatni vagy legalább megéreztetni. Sebőknél ez nagyon finom munka: a novella minden szála többféle színt mutat, aszerint ahogyan nézzük és minden szál számtalan új, még finomabb szála bontható. Fölfejteni ezeket a szálakat nagyon kényes, dolog, roppant finom mikrotom kell hozzá, mert egyetlen rikítóbb vagy a többiből kifoszló szál sincsen, valamennyi pontosan össze van hangolva, alig lehet őket széjjelfejteni. Csendes, szinte észrevétlen szavakban, halk hangsúlyokban sokszor súlyos dolgok rejlenek, melyeknek súlyossága csak utólag derül ki. Sebők olvasójának figyelmes, fogékony és kényesen reagáló olvasónak kell lenni; aki lármás, erőszakos hatásokra van berendezve, az épen

azt ejti el, ami benne lényeg. S aki bármit is elejt, az többé nem tudja megkapni az egészet, mert a legapróbb vonások is szorosan összefüggnek, mindnek megvan a maga jellemző szerepe, mindre szükség van a kép teljességéhez. Még az a körülményesség is, amellyel néha tulajdonképeni elbeszélni valóját előkészíti, hozzátartozik komponálása lényegéhez: gondosan, apróra meg kell csinálnia a levegőt, melyben története lejátszik, mert ez a történet, így; csakis ebben a levegőben játszhatik le s mert az aprólékos milieu-rajz minden vonása valamikép belefűződik a tulajdonképeni történet szövetébe vagy pedig a milieu és a történet összekapcsolódásából kél ki az életnek az a tanulsága, amelyért az egész megíratott. Ez bizonyos párhuzamosságot hoz magával: Sebők szeret úgy jellemezni, hogy két egymás mellé állított alakot ragad meg, akiket egy-két vonás közössége hoz egymáshoz mind közelebb, hogy aztán a mondani való során mindjobban egymáshoz fűződjenek, vagy két eredetileg egymással csak érintkező történet fonódik egy közös személy tapasztalatain vagy érzésein át egymásba, máskor mint kép és ellenkép vannak az alakok és történeteik egymás mellé állítva. Az első mód érdekes példája az *A két piros* című novella, az öreg parasztasszony és parasztember egymás mellett haladó történetével, mely csak a véletlen találkozás révén fonódik egymásba, mint két külön szálból összefont fonál: hol az egyik kerül fölültre, hol a másik, könnyen szét lehet őket bontani, de amíg együtt vannak, egy fonalat alkotnak. A parallel történetek összefonódása az *Ifjúkor* című novella-sorban látható legjobban: itt az író együtt, egyszerre mondja el, ahogy emlékében összeszervesedett, a maga kamaszkora botorkáló tapogatózását az előtte nyiladozni kezdő életben, mely meghozza első szerelmi válságát és öreganyja történetét, akinek lelkén rideg, kemény kéreggel hegesedett be egy folyton fájó seb, legkedvesebb gyermekének, fiának nyomorúságos elpusztulása. (Ez a novella-sor, tulajdonképen koncentrikus perspektívájú képekben egységes novella, körülbelül a legszélesebben kihangzó és legmélyebb intimitású dolog Sebők minden írásai között.) A kép és ellenkép konstrukciójára *A mennyei orgona bokor* a legjobb példát: a paraszt kaszt-szellem, kicsinyes vagyoni különbségek miatt való elkülönülés és engesztelhetetlen irigykedés csöndes szatirájú képe a gazdag Csabainé és a szegény Csabainé imakönyvének egyszerű történetében.

A csöndesen folyó, temperált hangon elmondott történetek mögött szemérmetes líra búvik meg, gondosan rejtőzködve, hogy ha napfényre kerül, annál erősebben hasson. Az emberek mind kicsiny, tehetetlen eszközei valami fölöttük álló hatalmas erőnek, nem csinálják, csak viselik sorsukat és úgy menekülnek tőle, ahogy tudnak, vagy a fásult beletörődésbe, mint a gályarabok, akikről Mikes Kelemen néhány sorát megelevenítve szól Sebők, vagy pedig félre

állva az útból és beleroskadva ömmagukba, mint a B a r á b e r . Az író a maga lelki egyensúlya magasságából nézi őket, bizonyos atyáskodó jóindulattal és részvétellel, de mindig melankólikusan elboruló szemmel. Minden történeten halk, rejtett szomorúság lebeg végig s mint levegő veszi körül őket; az író nem lázad fel semmin, nem háborog, de a szomorúságán és a bágyadt mosolyán érzik, hogy közösséget tart alakjaival és történeteivel, csak éppen hogy ő már lelkileg átélte azokat a dolgokat, amelyekben ezek az alakok most előttünk vergődnek és túl is van már rajtuk. Humora is olyan, mint a szomorú mosolygás, mint a túlélte és legyőzött bánat. Jó messze van Mikszáth anekdotázó humorától; nem olyan magával ragadó, de nagyon intim és személyes. Egy harmóniába jutott jó ember csöndes beletörődése a világ gyógyíthatlan szomorúságába ez a humor. Néha derültebben csillog, néha halk, csípősség nélküli szatira futtatja be, de a mélyén mindig ott van a melancholikus alaphang.

Jószívű, atyáskodó hajlama tette Sebőköt a gyermekek írójává is. Az a meghatott szeretet, mellyel egyik-másik novellájában gyermekalakjait körülveszi, elárulja benne a gyermekek barátját. Lényének gyökeréhez tartozó szomorúságától csak a gyermekszobában tud teljesen szabadulni. Itt még hangosan kacagni is tud, bohóskodni, messzire elfeledkezni a realitások keserűségeitől és fel tudja élesztetni önmagában az évtizedek súlyos rétegei alá temetett egykori gyermeket. A mi ifjúsági irodalmunkban, melynek legfőbb baja, hogy mindig felnőttek beszélnek a gyermekhez, a felnőttek fölényes, igazi naivitás nélküli hangján s ezzel eltévesztik a gyermek szívéhez vezető utat, – Sebők Zsigmond mackó-történetei páratlanul állanak friss, igazán naiv vidámságukkal, bohón csapongó fantasztikumukkal, melynek mindig megmarad valami köze a realitáshoz és az emberi és az állat-vonásoknak azzal a játszi, szeszélyes és mélyértelmű összeszövésével, amely Lafontaine állatmeséinek is a lényegét teszi. S ha a felnőttek között Sebők megbecsültetése inkább a finomabb lelkek által őszintén érzett, zajtalan, de megtisztelő renommé, – a gyermekek tetszése annál hangosabban és édesebben kacagó ünnepléssel veszi körül. Sebők gyermekkönyvei az utolsó két évtized legnagyobb irodalmi sikerei közé tartoznak és nem tudom, nem a legkedvesebb és legboldogítóbb sikerek-e mindazok között, melyeket korunkból bárki elért.

(1914.)

BABITS MIHÁLY

„Kissé szégyenlem, ebben a kinőtt ruhában megjelenni az emberek előtt. De ime: ha kinőtt is, tiszta ruha és sehol sem foszladozó. És régi napok illata szívódott szövetébe.“ Ezekkel a szavakkal fejezi be Babits Mihály azt a néhány sornyi előszót, melyet első könyve, a *Levelek Irisz koszorújából* második kiadásának elébe írt.

S ezekben a szavakban, aki ismeri, megtalálja Babits Mihályt. Szerénységét, amely tulajdonképpen szemérmetes, érzékeny önérzet takarója. Egyszerűségét, melyben csodálatos komplikációk egyensúlyozódnak ki. Tudatosságát, mellyel önmagát nézi s ugyanazzal a pillantással mérlegelni tudja a környezetéhez való viszonyát is. Tömörségét, amellyel éppen csak annyit mond, amennyit mondani akar, de azt egészen megmondja. Átható intelligenciáját, amely tulajdonképpen az érzés intelligenciája: amit gondol, azt egyúttal érzi is és gondolja is, amit érez. Kifejező képességét, amely egy halk mozdulattal, egy könnyen odatűzött képpel meg tudja érzékiteni, amit mondania kell. Tartózkodását, amely nem egyéb, mint közvetett közlékenység: nem lármás szavakban, hanem a szavak összerakásának, egymásra következésének, összehangzásának titkos ritmusaiban árulja el magát.

S akárhol fogjuk meg Babits írását: mindenütt megtaláljuk benne ezt az ő arcképét, minden versében s minden versének minden szakaszában megvan ennek az arcképnek minden lényeges vonása, mint ahogy a vízcseppben megvan az egész tenger vizének minden tulajdonsága. Elbújik álarcok mögé, kölcsönvett hangok mögé – megismerjük. Ha Horatius ritmusaival és szavaival szól, ha hűvös, objektív hangon teríti elénk az élet valami jelenségét, ha életétől látszatra teljesen távolálló dolgok leírásával bibelődik, – mindig elárulja magát. Néha mint a gyermek, aki nem bírja sokáig a bujóska rejtekezését és odakiált a keresőknek: itt vagyok! Néha csak a mozdulata árulja el alig észrevehetően, mint ahogy a mozdulatáról modern ruhában is felismernénk az ókori rómaid; néha az izgatott hang, amelyen közömbös dolgokról szól, figyelmeztet arra, hogy a közömbös dolgok valami különöset akarnak velünk közölni. De mindig, minden versében, tárgyuk, hangjuk, terjedelmük, formájuk, mondanivalójuk minden rendkívüli változatosságán keresztül folyton érezzük az összetartozást egy

egyetlen egységgel, a költővel magával, sohasem halványodik el tudatunkban, hogy itt Babits Mihály beszél. Mintha minden verséből látható sugarak vezetnének az egy focusba, a költő egyéniségébe. Olyan egyéni, mindenki mástól elkülönített a hangja, hogy lehetetlen összetéveszteni mással. Mint ahogy ráismerek élő hangjára, akármit mond és akármilyen hangsúllyal, akármilyen lélekállapotban mondja, épp így ráismerek: az írott hangjára is. Ez nem olyan gyakori dolog, mint az ember gondolná. A legtöbb íróra rá lehet ismerni, de ha pontosan megfigyeljük, hogy miről, hát rendszerint azt találjuk, a modorosságairól, nem pedig a hangjának egyéni voltáról. Ha az egyéniség az, ami az embert elkülöníti az egész többi világtól, akkor Babits a legpregnansabb, minden egyébtől legjobban körülhatárolt egyéniségek egyike. Belepillantani az egyéniségnek ebbe a zárt világába azokon a réseken át, melyeket a versek gondolatai, szavai, ritmusai és rímei nyitnak, a legérdekesebb élmények közé tartozik. Tudatossá tenni, amit az ember odabenn látott, szavakba és formulákba fejteni nem könnyű dolog s nem is szándékom e sorokban, melyek nem akarnak egyebet adni, mint egy megértő kézszorítást a költőnek azok szemeláttára, akik jóformán egész fejlődésének rokonszenvező tanúi voltak.

Babits bármennyire különálló egyéniség, egy sajátos embertípust személyesít meg magában, olyan típust, amely számra elég ritka, de annál értékesebb, mert a kultúra legteljesebb felszívódását az ember szervezetébe ez a típus jelenti. Izgatott értelmi és érzelmi kíváncsiság, amely ismerni és érezni akar mindent, ami a világban és önmagában van, a füle élesen felfigyel minden hangra, amely kívül a világban, belül önmagában megszólal, a szeme áthatóan néz maga körül, keresve minden jelenség értelmét és lényegét s minden érzéke minden pillanatban kész minden benyomás felfogására. Ismerni az összes ismereteket, elolvasni minden könyvet, látni minden országot és világrészt, épp úgy olthatatlan vágya, mint élvezni minden gyönyört és szenvedni minden kintól. Mindez pedig összevéve annyi, mint élni az élet összességét, mindent, ami értelemmel, érzéssel, vágygal átélhető. Az intellektuális életvágy teljessége ez. Ez vonzza a filozófia mélységeibe, a matematika törvényszerűségeibe, a történelem virágos temetőjébe, a filológia céltalan, elmés játékaiba, – ez állítja meg minden könyv előtt. Tudni mindent: ez is az élet teljességének egyik eszköze; a tudás is a benne dolgozó kielégíthetetlen világérzés egy megjelenési formája, ezért vágyik rá, nem azért, hogy mint a tudós, az ismeretek mennél nagyobb halmazát hordja össze magában s ezáltal új ismeretekre jusson rá. Kifejezni mindent szintén az élet teljességéhez tartozik s ez vonzza az íráshoz s ez vonzza vissza mindig a vershez, mert mégis csak a versben lehet legteljesebben kifejezni az embernek az élethez és a világhoz való viszonyát, a

versben lehet legteljesebben élni az életet annak, akinek számára az élet a lelki életet jelenti. Babits, mint minden az ő típusából való ember, teljesen lelki életet él, a materiális életjelenségek csak formák számára, amelyekbe a lelkiek beleömlenek. S ehhez a lelki élethez is úgy fordul, mint az élet teljes átélésének módjához; materiális életünk lehetőségei korlátozottak, a nagy mindenségnek csak parányi részét tudják magukba foglalni, – a lelki élet ezzel szemben korlátlan, kiterjeszthető a csillagokig és az alvilágig, behatol az élet legrejtettebb titkaiba. Mit tudunk fizikailag átélni? Majdnem semmit ahhoz képest, amit lelkünkkel magunkba tudunk ölelni. A világtól elzárt fogarasi szoba maga válik az egész világgá a költő számára, aki a lelkével néz bele az életbe. Még a realitások határánál sem kell megállni, ezen túl egy másik, még nagyobb és korlátlanabb világ nyílik számára, a fantasztikum világa, amelynek számára nincs idő és nincsen tér és amelynek számára csak egy korlát van: a forma, amelybe ömlik minden, ami költő lelkét érinti. A fantasztikum a nagyon erős lelki életet élő kiterjeszkedése; aki a fizikai életet éli erősen, az hozzátapad a valósághoz, legfeljebb ha meg tudja változtatni arányait és széttágítani formáit, – a lelki életet élő el tud lebbenni a valóságtól, meg tud szabadulni a nehézkedési erő nyögésétől s át tud roppenni a végtelenségbe, ahol a fantázia éli a maga korlátlan játékát. Valami a fantasztikumból Babits majd minden munkájában, csaknem minden versében van, ha több nem, hát egy-egy képben, amely egy pillanatra túl-billen a reális valóságon, egy élettelen tárgy megelevenítésében, egy irreális rímekben. Kedvelt játéka a szavakkal, némely rímeinek sajátos, első pillanatra mesterkéltnek látszó, de finomabb fül számára azonnal meggyőző összecsendülése, a különös vagy elavult vagy nagyon is újszerű formákkal való kísérletezés sem merőben filológiai kedvtelés eredménye, hanem a fantasztikumra való hajlamában gyökerezik. Szójátékai a nyelv fantasztikumát érintik és technikai kísérletezései a fantasztikumnak a technikába való bevitelét próbálgatják. A fantasztikum a művészet metafizikája; ugyanaz a kíváncsiság vezeti Babitsot hozzá, amellyel időnkint elmerül a filozófia meg a matematika tanulmányozásába. Megszabadulás ez neki az élet milliónyi apró realitásának terhéből, mely éppen az erősen reagáló s belül koncentráltan élő lelkeket azzal fenyegeti, hogy agyonhalmozza és elföldi előlük önmagukat. Lehetőség arra, hogy a részleteken túl megtalálja az összefoglaló nagy egész hatalmas körvonalait.

Teljesen hamis beállítás, mikor Babitsot mint a való élettől elvonatkozott, önmagával játszó art pour l'art művészt akarják megérteni. Ellenkezőleg: az életérzés benne minden, az életnek semmi benyomása nem marad idegen tőle. Csakhogy az élet drámája nem kívülről, a külső világban játszódik, hanem belül a

lelkében; nem gesztusokkal és cselekvésekkel éli az életet, hanem belső izgalmakkal s ezért alapjában véve intenzívebben éli, mint a cselekvők, mert mindennek azt kapja meg, ami a lényege: a feszültségét, az izgalmát, a hangulatát. S ahogy így, mintegy leszűrten kapja a benyomásokat, ép úgy szűri át önmagán az érzést; többnyire nem közvetlenül, a maga primär mivoltában közli, hanem közvetve, objektív képek és gondolatok közegén át. Sokszor első pillantásra úgy tűnik a szava, mintha egyszerűen, egész tárgyilagosan csak konstatálni akarna bizonyos jelenségeket, de a hangjában mindjárt megérezni az áruló remegést, amely tudunkra adja, hogy a költőnek valami nagy köze van a dolgokhoz, amiket elmond. Mint ahogy nyugodt szavakkal beszélő embernek megérzik a hangján a belső feszültség, amely fűti. Egy helyen „rejtett kincsnek“ és „takart sebnek“ mondja ő maga a líráját. Úgy is van; mintha el akarná rejteni objektív képek mögé, szimbolumok mögé. Az önérzéketesen érzékeny, tartózkodó ember szemérmes lírája ez, amelyet elfogódottá tesz a teljes nyilvánosság, félszegül érezné magát benne. Ebben lelki rokon Arany Jánossal, – e rokonságának tudatában is van, hozzá fordul a sérelemnek órájában, mikor hidegnek, érzéstelennek mondják. Ellenkezőleg, az érzékenységs túlsága van benne; ami másoknál kitombolja magát a cselekvésben, ő benne az is érzéssé fojtódik le s azt az érzelmi fölösleget termi, amely szüntelen nyugtalanságban tartja. Ez a meggyülemelő belső izgalom néha áttör a magára vont fátyolon s ilyenkor mintha megmámorosodnék a saját merészségétől, ideges, lelkendező szavakkal, önmagából kikelve mondja el dithirambusait. Ilyenkor mindenki megláthatja, a belső nyugtalanságnak milyen lávája kavarg benne; olyan ez nála, mint a vulkanikus kitörés, mikor a belső tűz egy szempillantás alatt leolvasztja a külső, kihűlt fedő réteget s a mélyből jött forróság susterogva, a kráter széléin túláradva robbanna ki. Van néhány verse, mely úgy süvít fel, mint egy önmagába bebörtönzött léleknek sikoltása a szabadulásért. A félénk, érzékeny ember, amint átvette magát félénkségén és érzékenységen, a legnagyobb vakmerőségekre képes. Másfelől azokban a dolgokban, melyek kívül esnek félénksége körén, szeret játékból is vakmerősködni, – Babits bizonyos vakmerőségeit a tárgy megválasztása s a kifejezés módja dolgában ez magyarázza.

Aki a maga érzését megszokta rajta kívül álló dolgokba vetíteni, abban idők folyamán bizonyos élnék közösség-érzés fejlődik ki minden körülötte levő dologgal, mindenbe bele tudja önmagát érezni és mindent magába tud átömlesztetni. Innen az intim együttérzés a környezettel, az élettel szemben passzív tárgyakkal és gondolatokkal. Ruhadarabok, házak, tájak épp oly benső intimitást nyernek, mint a könyvekből hozzá áradó eszmék, objektív szemlélet

útján hozzájutott emberi jelenségek. Amihez Babits hozzányúl, amire szemét ráveti, amit elgondol, az valami különös életet kap; a költő az önmaga életét leheli bele. Élettelen tárgyak is idegeket kapnak, izgalmon mennek át, – a *l a c h r y m a e r e r u m* nagyon kevés más költőnél szemlélhető annyira, mint nála. Ebből néha bámulatosan finom hatásokat tud kiváltani, néha monumentális arányokig tudja sejtésünket kitágítani. Van benne erős misztikus érzés, amely nem ismer igazán élettelen dolgot, a maga életének fölöslegével elárasztja az egész külső világot. Még a szavaknak szokott súlya és értéke is elváltozik, új értéket, új tartalmat kapnak egy rájuk vetett hangsúly, egy finom, alig észrevehető moduláció révén. Babits nyelv művészetének legfőbb értéke éppen abban áll: újra teremti a maga számára a nyelvet, magáévá, egyéni tulajdonává teszi a szavakat és szó-összerakásokat, – olyan különös zamatot kapnak, mintha külön az ő számára volnának kitalálva. Amint hogy minden dolgában nagyon tudatos, erősen tudatos a nyelvhasználat is; nem csupán a nyelv elméletében, történetében és a különböző nyelvek összehasonlításában jártas filológus tudatossága ez, – bár ebből a filológiai szellemből is sok van benne – hanem az ösztönszerű tudatosság, amely mindig ismerni igyekszik a maga eszközeit és örömet találja biztos, merész, mindig célbataláló használatukban. A nyelvvel való bánásnak ez a gyönyörűsége vitte nyilván a műfordításra s tette a legkiválóbb magyar műfordítók egyikévé. A fordításban, mikor másvalakinek más nyelven megadott mondanivalóit kell egy más nyelv formáiba átönteneni, a nyelvvel való bánás eszközből öncéllá válik s a velejáró gyönyörűség kedvére kitombolhatja magát. Babits fordításai mindig tele vannak e gyönyörűség izgalmaival.

Ennyire tudatos és emellett önmagába zárt lélek tulajdonképpen mindig kettős sugártörésű lélek. Az egyik átérzi az élet izgalmaival, a másik pedig figyelmeztet az érzést, hol a rokonszenves figyelő, hol a bíráló ellenőrző módján. Éppen ott, ahol Babits leglíraibb, ahol legközvetlenebbül adja magát, ott érezni ezt a kettősséget legjobban; az érző lélek mintha a másikkal, az ellenőrzőnek mondaná a maga szenvedéseit és elragadtatásait. Máskor a gondolatok sora mintegy párbeszéd formájára láncolódik a két lélek között. Vannak versei, melyekben szinte látom az előtérben az egyik, a figyelő lelket, amint lejegyzik a másikkal a jelenségeit. Ez a kettősség az elfogódottságnak, a közvetett megnyilatkozásra való hajlamnak a forrása: ami az emberben ösztönszerű, tudattalan, tehát közvetlen, a tudat folytonos ellenőrzése alatt áll, az ember mintegy tükörben látja mindig magamagát, kihelyezkedik énjének egyik részével önmagából s ez sokkal tudatosabbá, szándékoltabbá teszi mozdulatait, semhogy megmaradhatnának teljesen ösztönszerűeknek. Babitsnak mélyen a lényében gyökerezhetik ez a

kettősség s nyilván ez vitte – akár tudatosan, akár tudat alatti indítékok révén – a kettős élet fantasztikus képének rajzára a *G ó l y a k a l i f a* regényében. Többé-kevésbé mindegyikünk ilyen kettős életet él, csak nem mindegyikünk és nem mindig tud róla; a bomlasztó és alkotó, a rossz és jó, tiszta és tisztátalan elemek, amelyekből össze vagyunk téve, nem alakultak bennük szerves vegyületté, csak össze vannak keverve s pillanatnyi körülmények dolga, hogy mikor melyik kerül a cselekvés, az élet előterébe.

Babits költészete kétségkívül az új magyar irodalom legtöbb figyelmet érdemlő jelenségeinek egyike. Bár bizonyos pontokon Arany Jánoshoz, itt-ott, sokkal közvetettebben, Vörösmartyhoz csatlakozik, mégis egészen új jelenség, aminthogy a mi kulturánkban új az az emberi típus, amely benne megszólal.

(1914.)

BAKSAY SÁNDOR

Nekem Baksay Sándor szívbeli ügyem: első irodalmi élményem fűződik hozzá, szemem megnyílása irodalmi dolgok iránt. Talán nyolc éves lehettem, akkor kezdtem először érdeklődni a betű iránt, egy csomó bekötött évfolyam Vasárnapi Ujság volt a házunknál. E testes nagy kötetek egyikében elkezdtem olvasni Baksaynak egyik elbeszélését. Kimondhatatlanul gyönyörködtem a félig megértett történetben, nem tudtam betelni vele s azóta lettem szenvedélyes olvasó, a nyomtatott betű elkárhozottja.

Ettől az emléktől nem tudok szabadulni, ha Baksay Sándorról van szó. Akármikor később olvastam könyveit, néhányszor ha alkalmam nyílt személyesen találkozni vele – sajnos, vajmi kevészer és felületesen – mindig erőt vett rajtam ez az érzés: kicsit mindig az egykori gyermek szemével néztem rá. Nem lehet soha szabadulni azoktól, akik az élet első nagy szenzációival kapcsolatban érintették az ember életét. És nekem zokon esik, mint valami személyes sérelem, ha azt látom, hogy fiatalabb társaim már nem ismerik úgy Baksayt, mint az a generáció, amellyel én felnőttem. Hát elfeledik, ami nekem feledhetetlen? Pedig elfeledik – ezt látni a nekrológok nagy részéből, amelyekkel most, halálakor, a lapok elbucszúztatták: az íróik nem igen tudtak mit mondani Baksayról, mert nem igen ismerték.

Igaz, Baksay már rég nem volt aktív író. Nagyon öreg volt már, a nyolcvanon túl. Sok gonddal és dologgal is járó egyházi méltóságot viselt, püspöke volt a dunamelléki református egyházkerületnek, kevés ereje és ideje maradt az irodalomra. Élete utolsó két évtizedét úgyszólván teljesen Homérosz-fordításai foglalták el, novellát – pedig mégis ez munkájának lényege, igazi jogcime az emlékezetre – talán húsz esztendeje sem írt. Ki is öregedett ebből a mai világból, puritán kálvinista lénye nem tudta felfogni a mai élet izgalmasságát, patinás konzervatizmusát bántotta a mindent kiforgató megújulás, elidegenedett az irodalmi élettől, az új áramlatokra értetlenül nézett, sehol nem találta többé az ő ideáljait, melyek egy régebbi nemzedék ideáljai voltak és ezzel együtt eltűntek, hogy újak lépjenek helyükbe. Egyszer meg is mondta egy körinterjú alkalmával, hogy őt a mai irodalom nem érdekli, különben is

hasztalan erőlködés minden, a magyar irodalomnak, mint a rómainak, egy aranykora volt, ezt elérni úgy sem tudjuk soha többé. Az ő lelke Arany Jánossal élt együtt, ami azóta történt, az számára csak időtöltő döngicsélés.

Nemcsak kortársa volt Arany Jánosnak, hanem lélekben és igazságban vele szolidáris: egy a felfogása a világról és a világnak irodalmi ábrázolásáról. Jární a világ irodalmának kertjeiben, gyönyörködni minden virágban – de idehaza a magyar falusi kert virágait ültetni, amelyek a magyar talajból keltek ki, ehhez hozzá hasonultak, a színük, illatuk, formájuk a magyar természethez szabott. Gyönyörű az angol-park, válogatott százados fáival, széles gyepszőnyegeivel; szép, bár régimódi magyar szemnek kissé furcsa a ravaszul nyírt-nyesett francia kert kanyargós labirintusaival, szemnek tetsző az olasz kert illatozó olajfáival, sötét ciprusaival és piniáival, – de azért mégis csak az a kert az igazi szép, amely egy magyar kálvinista parókia mögött tarkállik mályváival, georgináival, akácosaival és dúsan termő gyümölcsével.

A kálvinista paplak az a középpont, amely körül Baksaynak egész szemlélete mozgott. Ide jártak ügyes-bajos dolgaikban azok az alakok, akikből novellái lettek: megfontolt, nagy hivatásuk tudatában élő kurátorok, okoskodó iskolamesterek, civakodó egyháztagek, siránkozó özvegyasszonyok, rátartós parasztleányok és a kálvinista magyar falunak sok mindenféle érdekes alakja. Akárhány közülük mintha az ótestamentumból lépett volna ki, – a magyar kálvinizmusban jobban, elevenebben élnek Mózes és a próféták könyveinek alakjai, talán még mint magukban a zsidókban is. Valami mély konzervativizmus van ebben a világban, mintha időtlen idők óta ugyanazokon a kérdéseken veszködnének az emberek és ugyanazt gondolnák ugyanazokról a dolgokról. Baksay nemcsak a maga korabeli kálvinista falut rajzolta meg, hanem a tizenhatodik századbelt is (P a t a k b a n y a című novellájában) – a kettő csalódásig hasonló egymáshoz, pedig mindig érezni, hogy a negyedfélszáz év előtti falu képe történelmileg híven van rajzolva.

A magyar kálvinizmusnak Baksay a reprezentatív írója. Jókai és Arany is kálvinisták voltak, meg is van rajtuk a kálvinizmusnak erős bélyege, de Baksaynak az egész levegője kálvinistasággal van telítve, Kálvin szellemének azzal a speciális variánsával, amely a magyar falukban fejlődött ki. Olyan felfogás a világról, amelyet ő szerzett magának, nem szerezhető másutt, mint a kálvinista paplakban, műveltsége a régi kálvinista kollégiumok százados zamatú, konzervatív, de koncentrált tudásán épült fel, képzelete azokkal a képekkel van tele, amelyekből a magyar kálvinizmus ideológiája tevődik össze. Csaknem minden novellája egy falusi paplak és templom körül játszik le, a papi alakok

szép kis gyűjteményét állította össze az ünnepre járó légátustól kezdve a vén salabakter fóliánsaiba elmerülő grapsa öreg papig, a diákok, akiknek kollégiumi életéről még Jókai sem rajzolt kedvesebb, igazabb képeket, egész lelkükkel a paplak felé vannak fordulva, amelyet elhagytak és amelybe vissza fognak térni. S a többi embereknek, tanítóknak, kurátoroknak, parasztoknak is folyton a paplakon a szemük, – a falusi kálvinista emberek egyik legkedvesebb dolga a pap dolgait figyelni és bírálgatni, ha lehet beléjük is ártani magát.

Ezt a levegőt ismeri, érti Baksay, jobban, mint bárki más. Ismerete, megértése a benne-élésen alapszik: neki magának is ez a levegője. Teljes közösséget érez alakjával és történeteivel, fölöttük áll szellemi kiválóságánál és írói tehetségénél fogva, mint az apa a gyermekeinek, de úgy is beszél róluk, mint az apa a gyermekeiről: kedvét lelve bennük, meghitt szeretettel, szelid korholással, büszke, tetszelgő ellágyulással, kedveskedő tréfálkozással. Minden szavukat, minden mozdulatukat érti, mint a magáéit, hiszen ő is ugyanúgy él, mozog és ugyanazon a nyelven beszél. Nagyon reális, életszerű lesz ettől a rajza, az alakjainak megvan a karakterisztikus reliefjük, kilépnek a történetből és megelevenednek. Majd minden embere egész valójával előttünk áll, a cselekvésével, szavával, lényének összes gyökereivel, a talajjal együtt, amelyből kinőtt. A történetek levegője pedig, az a láthatatlan, de mindig érezhető valami, ami az egyes alakokat és az egészet egységbe fogja, távlatokba helyezi, organikussá teszi – olyan erős, jellemző, magától értetődő, hogy úgy szívjuk magunkba, mint az igazi levegőt.

A hang is a falusi ember hangja: szélesen, kényelmesen csergedező, nyugodt, kedveskedve enyelgő, csöppet sem sietős, akár az esteli beszélgetés hangja, végzett napi munka után, a paplak lugasában, meghitt körben. Az elbeszélés nem folyik gyorsan, kényelmesen elmaradozik egy-egy részletnél, félrekanyarodik egy ötlet után, meg-megszakad valami közbevetésre, de szívesen követjük, mert kellemes hallgatni, mert sok és eleven képzetet kelt, tele van élettél és optimizmussal. Baksay a legoptimistább író: neki az emberek mind jók, rossz embert ha mégis kell rajzolnia, nem tud vele mit kezdeni, nem bír neki életet adni, túlesik forgalmai körén, – az egész világ berendezésével meg van elégedve, semmi sem esik tőle messzebb, mint a lázadozás, a kételkedés, a kritikai szellem. A világ ilyen, tehát ilyennek kell lennie.

Mindebből természetesen következik, hogy egész felfogása a világ képének csak igen kis szelvényét foglalja magában. Kicsiny emberek kicsiny történei, melyeknek csak az ő előadása ad fontosságot, egyszerű, átlátszó lelkek kicsiny problémái, melyekben vajmi kevés a komplikáció, az egész egyszerű, kissé

egyhangú is, mint maga a falu. Viharos szenvedélyek, mély lelki válságok, összetett lelki jelenségek sohasem fordulnak elő. Ma már a kálvinista falu élete sem ilyen primitíven egyszerű, a modern élet komplikációi többé-kevésbé oda is behatoltak – a Baksay világa hovatovább a múlté lesz. De erősen meg van rögzítve: mindig meg fogjuk tudni az ő novelláiból, hogyan, milyen életet élt a magyar kálvinistaság a tizenkilencedik század közepe táján.

Egyszer megpróbált Baksay valami szélesebbet, nagyobbát, az egész magyar nemzet sorsát befoglalót. A mohácsi vész Magyarországot akarta megrajzolni, megmutatni azokat az okokat, amelyekért el kellett buknia, az embereket, akik meg akarták menteni vagy bukásába beletaszították, azt az életet, amely a mohácsi sík vérözönébe belefulladt s azt is, amely a romok alól serkedezni kezdett. Hatalmas koncepció, a legnagyobbak egyike a magyar regényirodalomban, de csak koncepció, megcsinálni csak egyes részeiben sikerült. A *Dáma* című „történeti körkép”-nek – ő így nevezte el – vannak megragadó lapjai, nagy íróhoz méltók, de az egész inkább csak anyaga egy kitűnő műnek, szervesen, komponálatlan, nincs formába hozva. A nagy perspektívákkal és a hozzájuk való nagystílusú komponálással Baksay nem bírt. Talán későn fogott hozzá, mikor már lankadóban volt ereje.

Öregkora legkedvesebb munkájáról, Homérosz-fordításáról annak idején sokan és sokat vitatkoztak. Szabad-e a Homérosz epikai stíljét transzponálni a magyar epikának Arany János által megállapított stíljébe? A kérdés nyitva áll, mindenki a maga érzése szerint döntheti el. De hogy Baksay a problémát úgy, ahogy beállította magának, kitűnően oldotta meg, hogy az ő megmagyarosított Homérosza kitűnően van megmagyarosítva, hogy amit ily módon meg lehet menteni Homéroszból, azt meg is mentette hiánytalanul és a magyarosítás stílust jelent nála, nem pedig sallangot, hogy a hang, ha nem is teljesen a Homéroszé, de mindig egységes, természetes, naív és emberi, – azt nem lehet tagadni. Még aki a klasszikai formához és a hexameterhez ragaszkodva, csak kuriózum-jelentőséget hajlandó neki tulajdonítani – annak is el kell ismernie, hogy Baksay Homérosza a maga nemében érdekes poétai mű.

(1915.)

BÁRD MIKLÓS⁷⁾

Egyszerű vidéki ház. Előtte eleven-sövénnyel elkerített kis előkert, tele rózsatővel, árvácskával, a falon örökzöld fut fel, az ablakban örökké nyíló muskátli. A kapu barátságosan nyitva áll. A ház mögött öreg nagy fák látszanak, szép, gondozott, de nem cifra, agyonnyesett kert lehet ott.

Belépünk. Üdvözlésünkre – vendég, aki érkezett, – nyájasan előlép a házigazda: dereshajú, jóízű, magyaros képű, még mindig daliás magyar úr, otthonias huszárruhában, közvetlen, hangos szóval üdvözlí a vendéget és bemutatja kedves, nyugodt, átélt szenvedéseket elrejtő, a derűs boldogságot szerényen eláruló tekintetű feleségének. Bármily szíves az invitálás, kissé elfogódva engedünk neki – aggódunk, megismerik rajtunk a másfajta embert és elhidegülnek, – az utóbbi időben rossz tapasztalatokat tettünk és sok rossz hírünket költötték, akiknek ez az érdekük, vagy vesszőparipájuk. De hamar otthon érezzük magunkat a meghitt, régi bútorok között, a nappali szobában, ahol a falon néhány könyomat: Arany János, Deák Ferenc, Széchenyi arcképe, híres lovak, híres lovaglások képei és sok fénykép: egy deli huszártiszt, az egyik régi képen még fiatal hadnagy, másik újabbon már kapitány, a házigazdát ismerjük fel benne, egy szép barna asszony, hol egyedül, hol gyermekekkel: egy kis fiúval, majd kettővel, majd hárommal, – egy vadászhadnagy, két más derék fiatalember és még sok családi kép, – színes fénykép egy adriai fürdőhelyről. A sarokban egy polcon könyvek: nem sok, de válogatott, csupa magyar költők: Arany, Tompa, Vörösmarty, Petőfi, néhány kötet Jókai és íme Vas Gerebentől is egy-két kötet. A háziasszony pohár borral kínál meleg zengő hangján, a házigazda szivart tesz elénk egy ládikával, beleülünk a kényelmes öreg bőrkarosszékekbe, elmúlik minden elfogódottságunk, jól érezzük magunkat, nem sokat szólunk, inkább hallgatjuk a házigazda mély, gordonkahanghoz hasonló beszédének tiszta magyar ritmusát, mondatainak gyökeres zamatú fordulatait, erélyes, férfias hangsúlyát, egy kis katonás keménységet hangjában...

Ezzel a hangulattal telik el az ember, mikor Bárd Miklós verseit olvassa: tisztán, világosan lerajzolódik belőlük a költő egyéniségének, fellépésének, szavajárásának, gondolkodásmódjának – egész életének a képe, környezete,

sorsa, azok az arcok, melyek neki a legkedvesebbek, az életnek az a ritmusa, amely neki életeleme. Mindez annyira nyíltan, őszintén nyilvánul a versekben, hogy alig marad ki belőle lényeges, jellemző vonás és mindez annyira típus, hogy egy sereg hasonló, saját szemünkkel látott jut eszünkbe. Első pillanatra látni, itt nemcsak egy egyéniség, egy magában, párja nélkül álló emberpéldány tárja ki magát előttünk, hanem egy egész csoportja az embereknek, akik hasonló előzményekből lettek, hasonló színűek, modorúak, hasonló helyzetekben hasonlóan viselkednek és az élet alapvető dolgairól hasonlóan gondolkoznak.

Nincs a ma élők közt magyar költő, akiben olyan típusosan és jellemzetesen nyilatkoznék meg egy magyar társadalmi osztály, mint Bárd Miklósban. Száz meg száz magyar ember képét kapom meg az ő képében: vidéki városokban lakó nemes urakét, akik már nem élnek az apai rögön, de még rajtuk van az ősi televény íze; szolgabírák, bírák, ügyvédek, huszárkapitányok – hivatalból élnek, de „úri” hivatalból (tanár, pénzügyi hivatalnok, orvos nem igen akad köztük, mérnök is csak a fiatal generációban) és maguktartásában, szavukjárásában, ízlésükben és gondolataikban ma is megvan a régi úri tempó, magától értetődőnek találók most is, ha hirtelen ott teremne a négyesfogat és felkapnának rá. Tartják is a kapcsot a birtokban maradt gentryvel, hisz csak egy szerencsés fordulat és még visszajuthatnak ők is apáik állapotába. Még nem vált egészen vérükké, hogy ők más életű emberek, más a munkájuk, mások az életük feltételei, mások az érdekeik. Ez a végső átváltozás majd csak a fiaikban vagy csak azoknak a fiaiban fog végbemenni. Eszméik köre nem bő, de erősek, a hagyományból mélyen beléjük gyökeredzettek, vérükké váltak az eszméik, amelyek annyira maguktól értetődők, annyira kétségbevonhatatlanok a számukra, hogy más eszméknek még csak figyelembevételére is nehezen képesek. Úgy tekintik ezeket az eszméket, mint az igaz magyarság ezeréves gondolatkincsének esszenciáját, amely azonos a magyarság szellemével s ezért könnyen rámondják, hogy idegen, nem-magyar, mindarra, ami túl esik ez eszmék körén, vagy nem foglalható beléjük. Pedig legnagyobb része ennek a gondolatkészletnek, száz éve sincs még, épp oly új volt, épp oly idegennek tűnt fel apáik előtt, mint előttük a mai ifjúság eszméi. Műveltségük teljesen magyar forrású, irodalmiakban inkább Arany az eszméjük, mint Petőfi, Jókait úgy szeretik, mint egy gyermeket, zenéjük a sírva-vigadó magyar nóta, inkább a természethez mennek színekért és formákért, mint a festőhöz vagy szobrászhoz, meglehetősen hidegen, a konvencionálisnál alig több élvezettel állnak meg kép és szobor előtt. Vadászat, szemlélődés a természetben, egyszerű társas örömök, egy-egy pohár jó magyar bor, amíg a fiatal vér feszül bennük, egy-egy módjával duhaj, nótás multság, szolid kártyajáték, egy kis politizálás, régi dolgokra

melancholikus visszagondolás, jóféle anekdota – ezek a szórakozásaik. Családi érzésük igen erős, asszonnyal, leány-gyermekekkel szemben kissé fölényes, de becéző gyöngédség, a fiúgyermekkel katonás pajtáskodás a bánásmódjuk, de minden szavuk elárulja az apa büszke szeretetét élete folytatói iránt.

Ezt a képet egy sereg efajta magyar úrról írtam le, akiket ismertem s teljes pontossággal ráillik arra a képre is, amelyet Bárd Miklós költeményeiből kap az ember. Ez a kép egy kissé idealizált, nem azért, mintha a költő akarta volna idealizálni önmagát, hanem mert szemérmetességből, férfias tartózkodásból csak azt a részét tárja fel az életének és lelkének, amelyet a világ elé valónak tart, – ahogy a huszártisztnek csak attilában illik, blúzban nem, a nagy nyilvánosság előtt megjelenni. A magyar nemes ember keleties ünnepélyessége ez: megvolt Vörösmartyban és Aranyban, de nem volt meg a par excellence lírikusokban, mint Balassi, Csokonai, Petőfi.

Bárd Miklós lírája érdekes kereszteződése Vörösmarty és Arany lírájának. Az utóbbi a túlnyomó, belőle vette egész formakészletét, jóformán változatlanul, tőle tanulta a szavak költői összerakásának módjait, de itt már néha Vörösmarty kürtszava is megismerszik. Még jobban gondolatainak lendületében. Egész konzervatív lénye a magyar tradícióban gyökerezik s onnan táplálkozik költészete is, ritmusaiban, mondanivalóiban egyaránt. Témáinak köre is a tradicionális: családi élet, hazafias érzések, természet, barátság, az ifjúkorra való visszaemlékezés, a mulandóság melancholiája, a vallás, a magyar élet néhány képe a kizárólagos témái, – ehhez, mint specifikusan sajátja, a huszárélet hangulatai járulnak még. Egész gondolkodása a létező alapok elfogadásán nyugszik, nem ismeri a kételkedés válságait, a régi értékeket új mérlegre tevő kritikát, a fennálló renddel szembeszálló lázadást, a nyugtalanságot, az elégedetlenséget, a mindent önmagához hasonító szubjektivitást, a nemzedékek által átélte és átöröklődött eszmék és érzések újraátélésének forradalmi vágyát. Az ő világának rendje szilárdan, rendíthetetlenül áll a hagyományos erkölcs, a meglévő társadalmi állapotok, az egyházak tételeiben kifejeződő hit s a tisztes családi élet pilléreire. Lelkének sohasem volt olyan válsága, amelyben ezek a pillérek meginogtak volna s a magyar életnek az a belső válságokkal teljes átfordulása, amely a mai fiatalságot kivetette élete sarkaiból és nyílt szakításba sodorta apáinak nemzedékével, őt nem érintette, hire ha hozzájutott, csak értetlen álmélkodással és kelletlen vállvonogatással reagál rá. Életének szűk, de szilárd alapokon épült köre lényegében ugyanaz maradt, ami az előtte járt nemzedéké volt.

Olyan életkorban lépett be az irodalomba, amikor a férfi karaktere,

világnézete már változhatatlanul meg van állapodva. Csaknem negyven éves volt, mikor költővé lett – néhány korábbi verse inkább csak próbálkozás. Az író pályája nem akkor kezdődik, amikor első művét írja, vagy első műve megjelen, hanem akkor, mikor feléje fordul a közfigyelem s meggyőzi őt hivatottságáról és tehetsége ebben a meleg atmoszférában kiteljesedik. A fellépés sikere termékenyítő volt Bárd Miklósr; verseinek zöme az 1897 – fellépése – utáni esztendőkre esik, aztán egyre csappan a termékenység s az 1910-es évtől fogva évenként alig több egy-két versnél. A költő kidanolta, ami legjobban nyomta a szívét, azóta már csak akkor szólal meg, ha valami erősen szóra készíti.

Fejlődést, változást, külső vagy belső átalakulást nem mutatnak versei, még a formai nehézségek leküzdésére való ügyesség dolgában sem: időrendben közölt verseinek egymásutánját bizvást fel lehetne forgatni anélkül, hogy bárki is észrevenné, – költészetének tartalmi és formai köre annyira zárt és körülhatárolt, annyira nem vesz fel új élményeket és új elemeket, hogy minden változás természete ellen való volna. Maga is érzi az érett kornak ezt a korlátozó hatását; egy szép versében (Árnyak) vallomást tesz a közeledő öregségről:

A befagyó tónak minden kínját érzem
S elhallgat az ének.

Igazság szerint azonban ez csak a termés mennyiségére vonatkozhatik és a kifejezés könnyűségére, – nem hisszük, hogy fiatalabb korban szélesebb körű és több színt magába vevő lett volna a fogékonysága. Talán több könnyedségre tett volna szert s nem érzene annyiszor versein a küzködés a kifejezéssel. Már a belső forma hiányossága, melyre annak idején, Bárd Miklós első könyve megjelenésekor Riedl Frigyes is rámutatott, inkább szervi gyöngéje s nyilván tehetségének veleszületett korlátaira figyelmeztet: mondanivalójának nem tud mindig teste lenni a forma, néha csak a ruhája, a szó gyakran nem talál bele pontosan a célba, hanem egy-két vonallal melléje, hézagok vagy fölöslegek mutatkoznak, a kép és szimbólum néha több, néha kevesebb annál, amit magyaráznia kellene, egy-két esetben a vers egészen félresiklik s nem tud többet beletalálni pályájába. Ez az, amin rutin, tudatosság, technikai tapasztalat sohasem tud segíteni, ezt vagy tudja a költő, vagy nem tudja, – megtanulni nem lehet. Bárd Miklós néha túlságosan megmagyarázza, amit mondani akar, néha el-elharapja a szót, ahol fontos volna kimondani. Aránylag gyakran homályos – nem az a homály ez, amely a hatásnak erős eszköze, a hangulat felkeltője ott, ahol a hangulatból fakad ki a gondolat, mint Ady verseiben, hanem az a homály, amely elárulja, hogy vagy a mondanivaló nincs elég szervesen kialakulva

elméjében, hogy magától formába ömöljön vagy a kifejező képesség nem elég biztos a maga dolgában. Példa erre „Siratók“ című verse, amely a benne ábrázolt jelenet hasonlóságánál fogva könnyű összehasonlítás alkalmát kínálja Vajda János híres versével, „A virrasztók“-kal. Vajda verse is homályos, de itt a homály a szervezethez tartozik, fölkelti és kifejleszti a hangulatot, amelyet a költő át akart az olvasóra oltani s végeredményben előbb sejtésképen, utóbb teljes világossággal megmutatja azt, amit a költő mondani akart. Bárd Miklós versében – melyben különben a siratók szavai egy-két helyen szinte a görög tragédia kórusainak erejére emlékeztetnek, – mindvégig homályban maradunk afelől, mire céloz a költő, mi az, amiből az egész versben szó van, allegória-e az egész és ha igen, mit allegorizál. Még nyilvánvalóbban meglátszik a kifejezés biztonságának hiánya ott, ahol a homály egy-egy versnek csak egyes passzusaira vonatkozik s ezek a passzusok kirínak a vers többi részének nyílt, egyszerre megérthető menetéből. Vannak dolgok, amelyek csakis szimbólumokkal, messziről vett, homályos célzásokkal, távolról vett és merész gondolatkapcsolatokkal, látszólag laza összetartozású asszociációkkal fejezhetők ki. Ezeknek lényegéhez tartozik a sejtető, sőt látszólag eltakaró kifejezés mód, a lényegüket, a bennük élő életet venné el a nyílt kimondás. Bárd Miklós mondanivalója a teljes megvilágítást kívánja meg s ahol mégis azt látjuk, hogy a szavak alatt el van takarva a gondolat, vagy hogy a szavak nem nyitnak elég rést a mondanivaló azonnali megpillantására, ott nyilvánvalóan alkati bajjal találkozunk.

Van azonban egy-két verse, amelyben a sejtető, szimbólumokban való beszéd mód szorosan a mondanivalóból folyik és tiszta, erős hatást tesz. Ezekben az elmúlás gondolata szólal meg, – úgy látszik, ennek mégis csak ez az egyedüli igazi kifejező lehetősége. A „Végzetem“ című vers, amely az életből való kikészülődést foglalja erőteljes, mély és nagyon hangulatkeltő képbe s az „A végzet útján“, amely az élet céltalanságát énekli:

Mi célra, meddig és hova fut?
Hiába kérdem, hallgat az út
S messze kígyózva csillog a napban –
A végzet lova nyargal alattam.

Az előbbi versben kissé zavar a fölöslegesen magyarázó utolsó strófa, mintha a költő csak azért tartotta volna szükségesnek, mert félt, hogy nem értik meg – a másik teljesen, tisztán hangzik ki s az egyes képek szorosan foglalódnak össze a mögöttük lappangó gondolattal. Akik Ady verseit érthetetlennek

bélyegzik, azoknak oda lehetne adni Bárd Miklósnak ezt a két versét előtanulmányul, – ha ugyan képesek arra a penetráló, nemcsak logikai, hanem érzelmi és hangulati megértést is kereső olvasásra, amelyet az ilyen versek kívánnak.

A halálgondolat jóformán csak ebben az itt említett két versben jut nyomatékos költői kifejezésre Bárd Miklósnál, pedig az elmúlás melancholiáját sokszor énekli, az őszi természet konvencionálissá vált, de nála nem egyszer friss, élményszerű színben felmutatott képeivel. Leginkább az öregedés melancholiája szólal meg nála, őszülő haját emlegeti búsan, az egykori fiatal vér lassúbb lüktetését, a fiatal izmok ernyedését, a szürkület hűvös árnyainak suhogó közeledését.

Mit ér, ha a szíved tele késő vágygyal,
Költöző madárként, leeresztett szárnynyal
Sietünk az árnyba.

Ez a melancholia gyakran belejátszik a családi élet derült boldogságát zengő verseibe is, mikor visszanéz az együtt töltött évekbe, mikor fiait, mint az öregedő sas a fiókáit, kibocsátja az életbe vagy amikor átlép az élet bizonyos fordulópontjain. Ez az átsuhanó borulat megmélyíti azokat a boldog képeket, melyeket családjáról felidéz. Erről ha beszél, megmelegsik a hangja, ellágyul, mélyen gyengéddé válik – ilyenkor árulja el leginkább érzése mélységét és tüzét. Nincs a hitvesi szeretetnek nálánál buzgóbb szavú költője, öregedő korban is kedvesen udvarló, negédesen gyöngédeskedő szerelemmel veszi körül asszonyát, aki nyilvánvalóan életének egyetlen nagy szerelme; sejteti, hogy nagy küzdéssel, nehéz akadályok letörésével tudott vele egyesülni, mélyen emberi, sok szenvedéssel emlékezetes előzményekre tesz néhány célzást, rejtőzködve, óvatosan, ahogy behegedt, de néha még felsajgó sebekhez nyúl az ember. Ebből a harcból végleges lelki összeforrása, egy életre való harmóniája támadt két emberi életnek. Ha fizetni kellett egyszer érte vérrel, könnyel, fájdalommal – megérte az árát. Finom, gyöngéd vonásokkal, szinte akaratlanul, elragadó bájosságú arcképét rajzolta meg hitvesének, hasonlót azokhoz a művészi silhouette-képekhez, amelyek egy-egy szép profil karakterét sokszor teljesebben és szebben adják ki, mint bármily részletesen, pontosan kirajzolt arckép. Sehol sem tárja ki magát oly teljesen, fentartás nélkül, csak a férfiúi tartózkodás által korlátozottan, mint családi verseiben. Ezeket sugallta a legmélyebb szeretet és megértés.

Egészséges érzésű, derék ember, – ez Bárd Miklós lelki alkatának, amint verseiben tükröződik, a jellemzése. Van benne bizonyos józanság, amely lehűti érzése közvetlenségét, nem engedi elereszteni az élet fékeit, hogy megismerje a lélek legnagyobb, végletes elragadtatásait, amelyekből a nagyszabású, a végtelenségbe szárnyaló költészet származik, távoltartja azoktól az irrealitásoktól, amelyeken át el lehet jutni a legfőbb realitásokig, az élet és érzés legrejtettebb titkáig, beéri egy bizonyos idealizmussal, amely egy átöröklött ideológia légkörébe emeli az élet mindennapi valóságait, megszépíti vonalaikat, lesimítja színeik érdekességét, összehangolja rikító tarkaságukat. A teljes, józan egészség sohasem lehet egészen mély és nem foglalhatja magában az életnek teljességét.

Az emberből is csak a maga fajtáját tudja egészen magába ölelni, a másfajtaéhoz csak a szájalom, a gyöngék iránti részvét ad neki kulcsot. „Az orosz” című verse, egyike a legszebbeknek könyvében, érdekes példája annak az úri részvétnak, amely a krisztusi megértés szellemével telik el a részeg, nyomortól elbutult rutén paraszt láttára. Ugyanez tör ki, de már felháborodott haraggal „A hajtó”-ról szóló versben, a rutén fiúról, akit hajtás közben meglőttek a vadászok s ott hagyták a téli erdőben. A részvét s a felháborodás izgalmában itt jut el az élet legszélesebb ívének átkarolásáig s itt már kilép – de csak a nemes felindulás hatása alatt – a maga szorosabb eszmeköréből, az élet nagy szociális igazságtalanságát érinti. Csak érinti, – gondolata nem lendül ki a születése és életkörülményei által megszabott korlátokból, nem érzi meg a részvéttet fölkeltő egyesnek kapcsolatát a tömeggel, a leírt jelenetek perspektívájának az egyetemesbe való kitágulását. Az a humanizmus ez, amely az urak jótékonyágát sugallja s ezzel befejezettnek érzi szerepét.

Kevés mai költőnk van, aki annyira tisztán és kizárólag a magyar élet és a magyar természet képeiből táplálkozna, mint Bárd Miklós. Képeinek és szimbolumainak egész készlete a természetből való s mindig rajta van a magyar táj félreismerhetetlen bélyege. Igaz, hogy e képek nagy részére előtte járt nagy költőink már ráütötték a magyar bélyeget, de ahol felismerhetően egyéni szemlélet emlékképeivel dolgozik, ott is mindig megismerszik a magyar szín. Úgy látszik, nem is ismer más tájat, mint a magyart, de bizonyára nem hatott rá más. Ilyen magyar vonás – hogy példával illusztráljam – a lombos erdő kedvelése, – a tölgy, a bükk, a nyír, az ákác az igazi fa; a fenyő, amely oly nagy szerepet játszik a német képzeletben és hagyományos metafora-kincsben, a magyar képzeletnek jóformán idegen, nyilván mert ahol magyarok laknak, ott nem igen van fenyőerdő. (A székely ebben is különálló fajta.) Ahol nem a

természetből, hanem az emberi dolgokból vett hasonlatok tolulnak képzeletébe, ezeken is megismerszik a magyar élet sajátságos bélyege. Ez bizonyos valószínűséget és hitelt szerez szavainak, érezteti, hogy a költő saját szemléletből vagy élményből dolgozik s még olyan képeinek is tud frisséget adni, amelyek nyilvánvalóan a költészet közhasználatra szánt ősi kelléktárából vannak véve. Jellemző rá a lovaséletből vett képek gyakorisága, – lovaskatona, aki élete jó részét lovon, lóval bajlódással, lóban gyönyörködéssel töltötte el s a lóhoz fűződő számtalan élmény képek alakjában szívódik fel költészetében.

Sajátságos, hogy a magyar nemzet évszázadok óta máig is büszke arra, hogy lovas nemzet s a ló mégis aránylag mily kevés szerepet játszik költészetében. Harcos, katonanemzet is volnánk, de a katonaélet, a katona lelki dispoziója, amely népdalaink javarésznél adja tárgyát, költőinknél alig van líráilag feldolgozva. Balassi Bálint talán az egyedüli kivétel. Kisfaludy Sándor is katona volt, de ennek a Himfy lírájában vajmi kevés a nyoma. Mondhatni, Bárd Miklós Balassi óta az első magyar költő, aki átéli a magyar katona, a huszártiszt érzésvilágát. Első verse is, mely még 1887-ből való, a magyar huszártiszt életkörülményeiből fakadt s azután is többször felcsendül nála a huszárság dicsérete, büszkélkedő, kényes, daliás strófákban, visszaemlékező melanchóliával, mikor neki már ki kellett állni a sorból. Valamikor húsz-huszonöt év előtt nagy divatja volt, Herczeg Ferenc huszárai nyomán, a magyar novellában, színdarabban a huszárnak, a sok utánzat hamar elfakította, élettelenre tette, megúnatta, – Herczeg Ferencnél sem mutatkozik a magyar huszárellet oly jellemzetesen, élet-elevenen és frissen, mint Bárd Miklós néhány versében. A lelki közösség, a teljes együttélés adja beléjük az életet... Van szó e versekben az eljövendő harcról, amelyre a magyar huszár készül – mindig az északi ellenség elleni harcról. Érdekes bizonyossága ez annak, hogy mennyire benne élt hadseregünk, de az egész magyarság elméjében is az orosz elleni eljövendő harc kikerülhetetlen szükségszerűségének tudata.

A magyarság sorsával való együttérzés is gyakran megszólal Bárd verseiben. Hazafias költészete érzése őszinte komolyságával kiválik a nyolcvanas-kilencvenes évek lármás, pohárköszöntős hazafias költészetéből, – neki ez az érzés nem frázis, átérzi a régi szabású, konzervatív magyar urak hazafias gondját, aggodalmát a közélet sok beteg tünetén, érzi a magyar élet sokféle lenyűgözöttségét. A magyar nemesség ideális hivatásában rendületlenül hisz, – s ez is a nyolcvanas-kilencvenes évek liberalizmusához tartozik, – biztatva küldi Árpád katonáinak utódait, akik alól kiszakadt az ősi telek, menjenek, hódítsák meg maguknak a modern életet a munka, a tudás fegyverével, adják meg a

magyar színt a „még kissé kusza, tarka, zagyva“ új Magyarországnak. A mai apák már kissé óvatosabbak ezzel a búzdítással, amióta észrevették, hogy fiaik munkakörükkel együtt világnézetet is cserélnek s olyan eszmékkal telnek el, amelyek nem igen tudnak megférti az ő tradicionális eszmevilágukkal. Bárd Miklós hazafias líráján a régi szabadelvűpárti kálvinista magyarok hazafias ideológiája tükröződik. Higgadt, józan, meggyőződött hazafi, – de ebből a diszpozícióból bágyadt dalok keletkeznek.

Magyar nemesi konzervatizmus, mindannak, ami a múlt század közepén reform, ujság, előretörekvés, fiatal erő volt, a második generációban hagyománnyá sűrűsödése – ez az a lényeg, ami Bárd Miklós költészetét teszi. S ez a lényeg szépen, erősen, pregnánsan fejeződik ki benne, de megmutatja ennek a hagyományos élettartalomnak térfogatban való csökkenését is. Ami egykor Vörösmartyban és Aranyban nagyszabású, új, átalakító nemzeti költészet volt, az itt egy önmagába zárt rétegnek a lírájává kisszerűsödött, ami az apákban a nemzet egész szellemét tükrözte, az a fiúban egyetlen osztály költészete lett.

(1915.)

VARGHA GYULA

1871-ből van keltezve Vargha Gyula első verse. Arany János akkor az Akadémia főtitkári szobájában dolgozott, szívében az apai fájdalom még be nem hegedt sebével, elvágyva a fővárosból az ősi rögre. Eötvös József a magyar kultúra vezérlő helyén állott. Jókai ereje bőségében virágzott. Gyulai Pál harcos szelleme legszebb alkotó korát élte. A politikában Deák Ferenc még állott, mint a magyar ész és a magyar jog szimbóluma, gróf Andrássy Gyula geniális szelleme Európát reprezentálta Magyarországon, Magyarországot Európában. Kossuth szelleme a messzeségből világított be határainkon.

Aki ekkor lépett a magyar irodalomba és közéletbe, úgy érezhette magát, mintha a hőroszok csarnokában járna. Mindenfélől már életükben történelmi fontosságra jutott nagy emberek fogadták. Ha volt kor, amelyben csak oldott sarúval lehetett belépni a nyilvánosságba, ez volt az. Soha olyan példája a szellemnek, tehetségnek és erkölcsi erőnek. A belépőnek mindig fölfelé kellett emelni tekintetét: a fény, ha kigyulladt szemében, a nagy szellemek visszfénye volt.

Az ifjút, aki ekkor tette meg pályáján az első lépéseket, szerénységre intette minden. Gyermekkorában az abszolutizmus nyomott levegőjében telt, mikor még a láthatár mélyén ott cikáztak az alig elmúlt forradalom vonagló emlékei. Egy tragikus, roppant képben látta maga előtt az erőn felül való erőfeszítés végzetességét. Ébredése éveiben átélte a jobb fordulat sarjadozó reménységeit s ezek kivirágzását. Látta, hogy a nagy válságon azok a nagy szellemek vezették keresztül a magyarságot, akiknek körébe lépni óhajtott, akiknek nagysága mint elérhetetlen ideál állott előtte. A kor levegőjében benne volt az emberi nagyság iránti hódolat, a hero-worship szelleme. A nagyok nyomdokába lépni, példájukra mint zsinórmértékre nézni, a nagy örökség hű megőrzését élete feladatává tenni – csak ez lehetett az akkori fiatal generáció elszánása. Ennek a fogadalomnak a korlátaiba szorult ifjú érőérzete, ez fékezte életvágását s ez determinálta munkája módját. Ez a generáció csak konzerváló lehetett, a még fiatal, de máris történelmivé vált hagyomány tiszteletteljes őrzője – semmi sem lehetett tőle távolabb, mint a forradalmi gesztus, az újítás romboló vágya, az originalitás

mindenek felett való kultusza. Azok ellen akart volna lázadni, akiknek alkotása már akkor, életükben nemzeti kinccsé vált, akiknek érvénye és dicsősége örök időre megdönthetetlen volt? Ez a generáció csak a fiúk generációja lehetett az apákkal, a tanítványoké a mesterekkel szemben, – epigonok nemzedéke, amelynek büszkesége az, hogy közvetlen örököse lehet a nagy elődöknek.

Vargha Gyula tipikusan ennek a második generációnak a fia. Egyéniségében, amint pályája és munkája elénk tárja, van valami tanítványi szerénység, amely örömmel, jószántából hódol meg mindennek, amit nagyságul ismert fel. Passzív és lágy lélek, eredendő hajlama nem az energikus cselekvés, az egyéniségnek szabad érvényesítése, hanem az érzelmes szemlélődés, az elmúlt dolgokra való visszaemlékezés, az élet és a lélek harcai elől való aggódó elvonulás. Nincs benne egy szikra sem a lázadás luciferi szelleméből, könnyen és természetesen bele tud illeszkedni a számára adott keretekbe, a világ azon rendjébe, amelybe beleszületett. Lelkében nem támad soha heves ellenmondás azokkal az intézményekkel, erkölcsi és szellemi berendezésekkel, azzal a társadalmi renddel szemben, amelyet maga körül talál s erős meggyőződéseket alkot magának, a világhoz való viszonya alapjául, a fennálló állami és erkölcsi rend örök érvényességéről. A kétkedés, a kritika, a meghasonlás kínjait és bús haragját ép oly kevéssé ismeri, mint a korlátokat romboló szenvedély sívár lázadásait. Egész lelki berendezkedése arra predesztinálja, hogy beleilleszkedjék a maga generációjának a feladatába és sorsába, a vagyonszerző apák fiának a helyzetébe, akinek egy rendeltetése van: az örökölt vagyont összetartani és az utána következő generációk számára konzerválni.

Vargha Gyula már fiatalon így is helyezkedett el az akkori magyar világban. Mint költő azzal a körrel keresett és talált érintkezést, amelynek feje Arany János, éles pengéjű harcosa Gyulai Pál, legtevékenyebb és legtermékenyebb munkása Szász Károly volt. Politikai állásfoglalása – bár aktív politikai szerepet sohasem vállalt s nem is keresett, egész a legújabb időkig – a Deák Ferenc politikája felé vonzotta, korán az állam szolgálatába lépett, amelyet Deák csak az imént vezetett át a forradalom és abszolutizmus zavarain a nyugodt fejlődés partjára s amelynek hirtelen fejlődő intézményei a fejledező magyar intelligencia munkaerejének javarészét abszorbeálták. Nyugodt, harmonikus, nagy ugrások, erőfeszítő küzdelmek, külső-belső meghasonlások nélküli pályát választott ki önmagának irodalomban és életben egyaránt. Ez felelt meg szellemi és erkölcsi alkatának s azzal az elszánással indult pályájára, hogy tehetsége szerint becsülettel fog szolgálni minden ügyet, amelynek szolgálatába lépett.

Milyen költészet keletkezik ilyen egyéni hajlam s ilyen korbeli benyomások

összeszövődéséből? Vargha Gyula élete költői munkájának gyűjteményét forgatjuk, e kérdésre választ keresve. A könyv, amelyben e gyűjtemény megjelent, külsejével is mintegy szimbolizál: a Kisfaludy-társaság kiadványainak azt a patinássá vált kötését és címlapját mutatja, amelynek formáját, rajzát és betűt talán még Arany János és Gyulai Pál válogatták ki a hetvenes évek nyomdai és könyvkötői divatjának mintáiból. S ennek a letűnt kornak az erkölcsé, ideáljai és formái tűnnek elénk a könyv tartalmából is, de a költő korának haladtával mind észrevehetőbb változatokat mutatva fel a régi alapon, amint mindjobban belejátszanak a fejlődő és megújuló magyar élet nyugtalanságai, új jelenségei és változásai.

*

Vargha Gyula költészete nagyon élesen és megkülönböztethetően két részre oszlik: az ifjúkor és az érett férfikor költészetére. Az előbbi csaknem kizárólag szerelmi líra, a másodikban a szerelem alig, legfeljebb egy-egy pillanatnyilag átfutó emlék formájában jut szóhoz, a líra teljesen a fiatal szerelemmel leszámolt, érzékeiben megnyugodott férfiember lelki élményei körében mozog s a nyugodtabb, reflexióba mélyülő hangokat szólaltatja meg. Sajátságos módon, ahol ezt a két részt legtermészetesebben elválaszthatjuk, az éppen a közepe a könyvnek, oly pontosan, mintha ki volna számítva. Csak az időközökben van különbség: amíg az első tíz év termését adja 1881-ig, a második az innen 1914-ig terjedő harminchárom év költői virágait foglalja magában. Fiatalon a költő termékenyebb és könnyebb ihletésű volt, később hosszú időkre lefoglalták a közpálya gondjai, a komoly és fáradságos férfimunka s az elmélyedőbb líra nehezebben, hosszabb érlelési időt kívánva tör elő a lélekből, mint a friss, könnyű, csak a hangulat szárnyán lebegő dal.

A dal, ahogy a német mintákon elinduló régi magyar poétika meghatározta, Vargha ifjabbkori lírájának jóformán egyedüli formája. Első verseskönyve *Dalok* címmel jelent meg 1881-ben, egy kis 184 oldalas, piros kötésű, arany metszésű kötetben. S csupa dalok is vannak benne, legtöbb köztük a két strófás apróság s a többi között is kevés akad három-négy strófánál hosszabb. Címük sincs, a régi könyvben számokkal vannak jelölve, az újban rendszerint a kezdő soruk szerepel cím gyanánt.

Azonnal ráismerünk, ez a Heine-féle dal stílusa és formája, amely a múlt század közepe tájától utolsó negyedéig a német költő hatása alatt általános lett Európa-szerte s különösen nálunk, ahol kész talajt talált a magyar népdal tradíciójában és a kor ízlésén uralkodó lírikus, Petőfi költészetében. Heinét

éppúgy a népdalkincs inspirálta, mint Petőfit s a nyomában induló magyar lírikusok csapatát, de míg Petőfi közvetlenebbül a népdalból merített kifejezési formákat és tartalmat, naivabb maradt, a néphez közelebb álló, az utána következők s köztük Vargha Gyula is, kevésbé demokratikus életforma gyermekei, az érzés és kifejezés módjában kevésbé naiv, finomultabb, urbánusabb szellemben reagáltak a lelkükben támadó lírai hullámokra. Ebben a tekintetben bizonyos mértékig visszatérnek Heinéhez.

Hangulati líra, az érzékeny lélek könnyed, de erős elborulásainak és hullámlásainak megszólaltatása rövid, sóhajtásszerű dalokban, erős belső muzsikával, amely éppúgy nyilvánul a dalok strukturájában, mint szavaik, rímeik megválogatásában, a mondanivalónak bizonyos pointera való kihegyezése, úgy hogy a pointe mint a búcsúzó vendég elmés búcsúszava vesse végét a versnek, még tovább is egy ideig hatása alatt tartva az olvasót, – a belső szerkezetben hangulatkelő intonálás, utána a közlendő hangulatnak néhány színből álló képpel való szuggesztív jelzése, hirtelen lezárás egy kontraszttal, nyelvi fordulattal, élccel vagy szójátékszerű rímmel, – ez körülbelül a heinei dalnak a lényege. S ez a formája Vargha Gyula dalainak is. A kapcsolat illusztrálására itt egy példa:

Mind a mi kék csak emberszívben élt,
Mind érzem én:
Szívet virító kedves, szép virág
Csak te volnál enyém.
Mind a mi kín csak emberszívben élt,
Mind érzem én:
Másnak virító kedves, szép virág
Hogy nem lehetsz enyém.

Vargha e verse mellé állítjuk Heinének ezt a versét:

Ich bin ein deutscher Dichter,
Bekannt im ganzen Land,
Nennt man die besten Namen,
Wird auch der meine genannt.

Ich bin ein kranker Dichter,
Bekannt im ganzen Land,
Nennt man die schlimmsten Schmerzen,
Wird auch der meine genannt.

A két versnek tartalmában, szavaiban nincs semmi közösség, még kevésbé

lehetne reminiscentiát vagy épen átvételt megállapítani, – még is szembeszökő, mennyire egyforma mind a kettőnek a struktúrája és alaprajza, mennyire egyezik a képek és szólamok összeszövésének a módja. A kettő egyazon poétikai elvből ered.

Talán még inkább heinei karakterű ez a vers (mint sok más is Vargha könyvében):

Oh hadd hajtsam puha öledbe
Szegény forró fejem!
Hadd legyen ott legalább egyszer
Édes nyugvó helyen.
Ne félj, hogy csintalan leszek tán,
Vagy hogy gonosz vagyok:
Szelíd leszek, miként egy gyermek,
S csendes, mint egy halott.

Ami Heinénál felettébb gyakori, itt is az első és utolsó sorban van a vers: az első adja meg a hangot, az utolsó elzendíti egy elboruló hangulatba s a közbülső sorok csak arra valók, hogy a vers két végét hangulatilag összekapcsolják. Itt már a mondanivaló minémüségében is van egyezés: Heinénél is minduntalan elkomorúl, mintegy akaratlanúl, az epekedő szerelmi tűz s a vágy szorosan asszociálva van a halál képzetével.

Heine hatása szinte uralkodó volt két magyar generáció költészetében, – a legerősebb külföldi hatások egyike a magyar lírában s egyúttal a legtermékenyebb is. Petőfinél is erős nyomai érezhetők, még jobban az utána jött lírikusokon, mint Gyulai, Szász Károly s a náluk egy nemzedékkel fiatalabb lírikusok egész sora. Hosszú ideig a magyar líra s különösen a szerelmi líra fölött csaknem kizárólag Heine szelleme lebegett, az ő formái, versszerkezetei, hangulat-ábrázoló módjai, – a lírai vers fogalmának Heine szerint való fogalmazása volt uralkodó. Ennek a hatásnak olyan költők sem tudtak ellenállani, akik természetre, karakterre, hangolódó képességre Heinével egészen ellenkező embertípushoz tartoznak.

Mindabban, ami az emberben fontos és jellemző, alig lehet elképzelni ellentétesebb lelki alkatot, mint Heine és Vargha Gyula. Csak a fiatal vér pezsgése és a dallamra való vágy teremt köztük némi kapcsot. Heine mély, minduntalan elsötétülő tüze, heves érzékisége, mazochista kínlódása, lobogó szenvedélyessége, gyötrő meghasonlása, diabolikus fintora, szkeptikus kriticismusa ép úgy nincs meg a magyar költőben, mint haragos lázadása,

gyilkos rosszmájúsága, önmaga és mások érzésével csúfolódó cinizmusa és mély pszichológiai perspektívái. Ahogy Arany Jánosban sem volt semmi Byronból s csak a műfaj külső és belső formáit mintázta le a Don Juanból Bolond Istókja számára, – ugyanígy határozható meg Vargha Gyula viszonya Heinéhez. S kettejük közt van az a világ, amely a XIX. század első felének nemzetével s egész környezetével meghasonlott, zsidó fajtájú német költőjétől elválasztja a forradalom utáni nemzedék konzervatív hajlamú, kora szelleméhez híven alkalmazkodó magyar lírikusát.

Vargha Gyula ifjúkori lírája csaknem kizárólag szerelmi líra, egy szelid, lágylelkű, finom érzésű, temperált vérmérsékletű magyar úri fiatalember lírája. Egész megjelenésében van valami választékos egyszerűség; érzésvilága épen nem komplikált, nincsenek benne nagy ellentétek, nem lobognak emésztő, sötét füstű lángok, a szenvedély mámoros elragadtatásai és sivár jajszavai ép úgy hiányoznak belőle, mint a nagy belső válságok sötét rejtelmek s azok a szakadékok, amelyeket a nagyon mély és nagyon nagy feszítőerejű vágy szaggat föl a lélekben. Egy szép fiatal leány képe felgyújtja a költő fiatal érzéseit, szíve epedve lobban fel iránta, de a lány életideáljai mások, mint az övéi, szereplésre, élvezetekre, pompázásra vágyik. Eltávolodnak egymástól, a költő sebesült szívvel vonul félre, a halál képzei futó felhőkként vonulnak át lelkén (nem kell féltetni, egészséges idegrendszerű fiatalember akkor van legmesszebb a haláltól, mikor szerelmi bánatában róla képzelődik) – végre egy új szerelem meggyógyítja bánatát. Egyszerű, illedelmes kis szerelmi regény, egyszerű, meleg, finom, közvetlen kis dalok fakadnak belőle; megvan a maguk bájos színessége, illata, mint a mező virágainak, halk ezüst-hangon csilingelnek a rímeik, epedve, szomorúan, a tiszta fiatalság üde érzése támad fel olvasásukkor. A képek, melyek emlékünkből felcsillannak, kedvesen idillikusak, tarka kis virágok nyiladoznak, daloló madárcák röpködnek, derült báránnyelű júnusi ég kéklik fölöttünk, melynek felhői, ha összetornyosúlnak is, tudjuk, nem vihar lesz belőle, csak friss nyári záporosó. Mintha szép, zöldellő völgyben járnánk, ahol elfeledjük, hogy fenyegető sziklák, viharoktól látogatott havasok és félelmesen zajló tengerek is vannak a világon. S mindez őszintén, természetesen ilyen, nincs benne eleve elszántság, semmi affektáltság, semmi póz és erőlködés, – ez a költő igazán azt adja, ami benne él, olyannak akar látszani, amilyen. Közvetlen is, nem abban az értelemben, hogy lelke és élete minden titkát kitergetné, de azt, amit el akar mondani, teljesen, kerülgetés nélkül mondja el. Rendkívüli gyengédség van benne a nővel szemben, nincs iránta egyetlen tisztátalan gondolata s még mikor érdemtelennek bizonyult is szerelmére, harag és kemény szó nélkül válik el tőle. S képe olykor megháborgatja azután is, mikor már új szerelem illette szívét.

Egyik legbájosabb dalában elhagyott kúthoz hasonlítja szívét:

Két bájos lányka képe,
Mint két arany veder,
Merül csendes vízébe
Folyvást: le, fel.

De a második szerelem hamar elhatalmasodik rajta, új vággyal, új forrósággal tölti el, mindjobban elmélyül, erőteljesebb, néha komorabb, néha pirosabb lánggal lobban ki – ez a szerelem már nem az a játékszerű pezsgése az ifjúságnak – ez már komoly élet-ügy. Előbb félénken, alig merve hinni, közeledik a lányhoz, reménykedik, elveszti hitét, újra megtalálja s a boldog szerelem hangjai fejezik be a dalok sorát; újjongásukba csak az élet komolysága visz felhőző hangulatokat.

Csupa olyan szerelmi élményt mondanak el a dalok, amilyeneken keresztülment fiatal korában minden jóra való s egyenletes, harmonikus életre induló fiatalember. Nem tudom, mekkora hatást tettek a maguk idejében Vargha Gyula dalai, de csodálnám, ha nem hatottak volna széles köreire a fiatal olvasóknak, hiszen ezren és ezren fedezhették fel bennük önmagukat, az önmaguk szívének ifjú hullámozásait. S még ma is azon frissiben hatnak, – a könnyed, suhanó szárnyú dalnak talán ma már nincs akkora divatja, a mai fiatalság belső élete talán koraérettebb, komplikáltabb és koncentráltabb, az új költészet más lelki húrokat pendített meg benne, – de lehetetlen nem élvezni ezeket a játszi, bájos, meleg dalokat, amelyek újra megkedveltetik és megkíváncsiatják azzal, akinek volt, üde, ártatlan ifjúságát.

Semmi avultság a félszázad előtt kelt dalokban. Nem egy költő dalai lettek azóta olyanokká, mint a szárított virág, melynek elfakult színe, halvány illata már csak emlékeztet egykori friss színére, illatára, – másoké olyan lett, mint a konzervált gyümölcs, az íze, zamata töményebb lett, de fonnyadtabb és főképen más. Vargha dalaiban csak néhány azóta divatból kiment vagy értelmi árnyalatában módosult szó emlékeztet egy régibb korra, – ha mai fiatal ember mint mai műveivel jönne velük, bizvást el lehetne hinni. Természetes közvetlenségüknek köszönhetik ezt, annak, hogy keletkezésükkor valóban frissek voltak. S nem utolsó sorban a formájuknak köszönhetik. Vargha Gyula már fiatalkori verseiben is kész mestere a magyar verstechnikának ép úgy, mint a forma belső kiképzésének. Ritmusa mindig tiszta, arra a dallamra szól, amelyre írva van, pongyolaság nélkül, rímei tiszta csengésűek, frissek, sokszor meglepőek és ma is újnak hatnak. S a forma nagy konzerváló ereje a versnek,

amelyről legfeljebb az igazi genie mondhat le büntetlenül, de ő is úgy, hogy új formát alkot. Egy nagy költő félreértett példája nyomán – erről már írtam nemrég, – a mi költőink nagy része, mint valami mellékeset, mesterként cafrangként elhanyagolható vetette el a technika művészi készségét, vétve az ellen az egészen elemi törvény ellen, hogy művésznek, amit vállal, meg kell tudni csinálni, ha rímes, bizonyos mértékre szabott verset vállal, hát azt mennél tökéletesebben kell csinálni.

*

Vargha Gyula lírája, ott ahol az 1881-ben megjelent kis kötet végződik, leszámolt a szerelemmel. Még egyszer megszólal a szerelmi húr hangszerén, *E s k ü v ő m e l ő t t* című versében, utoljára. Ettől fogva leszámol az ifjú buzgással, de ezzel mintha lírai vénája is ellanyhult volna, mind ritkábban szólal meg s akkor is objektiválódva. Néha megkapja az élet valami képe, megpendíti lelkében a belső muzsikát, – legtöbbször azonban hazafias érzése szólal meg, ünnepi alkalmakra, vagy a magyar múlt képeit rajzolgatja rövid történelmi énekekben. Hazafias felfogása a tradíció hangulatkörében él, borongva, a hagyományos magyar bánat szellemében szemléli multunkat és jelenünket s jövőnk komorsága, amely később oly sötét képeket rajzol elébe, már ekkor elfátyolozza hangját. Mégis, minduntalan érezzük, hogy a tiszta líra az ő igazi hangja.

Ez a líra öregkori költészetében bukkan föl újra, mint a Karszt meszes sziklái alól az elbujt patak. A magyar költészet érdekes jelensége az a nagy szerep, amelyet az öregkor költészete elfoglal benne. Arany Jánosból is csak hanyatló öregkorában buzgott ki az egészen szubjektív líra. Gyulai, Lévy József a késő öregkor nem egy szép dallamával ajándékoztak meg. Vargha Gyula lírája épen öregkorában ér el tetőpontjára, öregkori verseiben mutatja a legigazibb és legmélyebb művészt. 1900 után írt versei között van néhány, az utolsó másfél évtized magyar lírájának legjavából való, igazi gyöngyei a modern magyar költészetnek.

Sokban emlékeztet ez az időskori líra az Aranyéra. Hasonló motívumok pendülnek meg: az elhagyott szülőhely utáni vágyódás, a türelmes, megadó belenyugvás az életbe, minden igazságtalanságaival, a magába vonuló, lelki életet élő ember megvető mozdulata, amellyel elutasítja magától a körülötte zajongó vásári lármát, Budapest néhány képe, utcai jelenetek keltette hangulatok. Néha a forma is emlékeztet Aranyra: egy-egy életképnek a saját élete szimbólumává való kiszélesítése, egy zsörtölődő felsóhajtás epigrammai

éllel. S a nyelv is, mintha az Arany János hangja hallatszanék belőle. Mindez azonban inkább a kor, temperamentum, életfelfogás hasonlósága. Vargha Gyulát úgy szokták emlegetni, mint az Arany-iskola egyik tanítványát. Ez csak annyiban áll, hogy technikája jórészt Arany költészetének tanulságain épült fel s életideálja, a magyarságról való koncepciója nagyjában azonos az Aranyéval s bizonyára az ő tudatában is, mint sokunkéban, úgy él Arany János alakja, mint a magyar ember egyik ideálisan jellemző típusképe. Költészete azonban sokkal függetlenebb Aranytól, mint ahogy az említett meghatározás föltételezi, már csak annál a gyökeres különbségnél fogva is, hogy az epikus Arannyal szemben ő lényege szerint lírai természet.

Öregkori lírájában érdekes változást vehetünk észre a fiatakorihoz képest. Bizonyos melancholikus hangulat, mint minden hullámzó kedélyű fiatalemberben, már ifjúkorában is volt benne, de az ifjúi pezsgés mindig visszafojtotta – öregkorában már teljesen átadja magát melancholiájának. Szín- és képanyaga is, amely egykor csaknem teljesen a tavasz és a nyár dús, erőteljes színeiből egészült ki, mindinkább az ősz és tél motivumai felé fordul. A gyermekkor emlékei is mind gyakrabban melengetik szívét. Ebben a mélázó hangulatban páratlanul gyöngéddé tud lenni, – egy télen a nyaraló tört ablakán beröplő cinege, az időelőtt kinyílt ibolya, a télen fázó pacsirta remegően gyöngéd, meghatott hangokat szólaltat meg szívében. Gyöngédségre nem ismerek e néhány vershez fogható a magyar lírában.

A természet képei azelőtt is erősen hatottak képzeletére. Dalai tele vannak természeti színekkel, de ezek gyakran csak díszek vagy szimbólumok s inkább a költői hagyományból, mint szemléleti átélésből erednek. Öregkori versei valami mély, benső szentferenci szolidaritást éreztetnek, teljes közösségérzést fűvel, virággal, fával, madárral, a természet színeivel és hangjaival. Minden melanchólia mellett valami sajátságos életöröm fejeződik ki ebben a kívülről élő világgal való szolidaritásban, újjongó elragadtatással, hálával telt szívvel örül a látás és hallás gyönyörének. Úgy érzem: ez az költészetében, ami egészen az övé; ez tört ki lelke legmélyéből. S egész pályája legszebb virágait ezekben az öregkori versekben kell keresni.

Másik feltűnő vonás öregkori lírájában hazafias költészetének sötét, kétségbeesett hangja. Kölcsey óta nem volt költő, aki a magyarság sorsát oly vigasztalannak tartotta és oly reménytelennek érezte. Úgy látszik, az utolsó húsz év magyar közéletének erős marakodásai, a politikai fegyelemnek az a megbomlása, amely a millennium óta oly sivárrá és terméketlenné tette a magyar politikát, benne, a belsőleg fegyelmezett, higgadt és józan hazafiságú, a

nagyszájú kortes-lármát és céda hazafiaskodást megvető magyarban azt az érzést riasztotta fel, hogy fajunk az öngyilkos pusztulásnak rohan elébe. S a magyar élet alakulásának azon a megfigyelő-helyén, ahol mint a statisztikai hivatal igazgatója állott, talán tapasztalatai is fokozták kétségbeesettségét.

Sajátságos párhuzam: ugyanazokban az években egy másik magyar költő ajkáról hasonlóan kétségbeesett hangjait hallottuk a magyarság sorsának. Ez a kétségbeesés más élményekből, más premisszákból s más élet-ideálokból fakadt fel, de épp oly sötét képeket festett megdöbbenésünk elé. Ady Endre hazafias költészetére gondolok. Ady kezébe a kétségbeesés a szenvedélyes harag karikás ostorát adta, amellyel nekibúsultan csapkodott mindarra, amit romlasztót maga körül látott. A szelidebb, lemondásra hajló Vargha Gyulában is felgerjed olykor az átkozódó harag, de az alaphangulat mégis a zokogó bánat nála. A két ellentétes természetű költő egy pillanatra, egy érzésben találkozik, aztán a temperamentum különbözőségeivel ismét elválnak.

*

„Azon is töprengtem, hogy megérti-e az új irodalmi ízlésnek hódoló közönség azt a költészetet, mely gyökerének minden szálával a multba fogódzik?” – mondja Vargha Gyula verseskönyve előszavában. Azt hiszem, téves premisszákból indul ki ez a kérdés, amint hogy hitem szerint mesterségesen, téves föltevések alapján van konstruálva az az ellentét, amelyet általában föl szoktak tételezni, különösen ama konzervatív szféra részéről, az új és régibb magyar költészet között. Az állítólagos kiegyenlíthetetlen ellentétek félreértéseken alapuló volta igen könnyen kimagyarázható volna, legalább azok között, akiknek mindkét részen csakugyan az irodalom ügye a fontos, ha ennek az útját nem zárná el éppen ama részről a gondolattalanok és terrorizálók elvakult lármája, a sértett érdekek és megsebzett hiúságok dühöngése.

Vargha Gyula költészete még nem tartozik a multba, ahova előszavában némi csöndes rezignációval sorolja. Az a generáció, amelyhez ő tartozik s e generáció érzésvilága, életkonceptiója épp úgy hozzátartozik a mai magyar élethez, mint a fiatalságé. Öregkori költészete pedig éppen szervi kapcsolatban áll a ma érzésével: nem egy szép költemény termett benne, melyet bizvást a magáénak vallhatna egy a fiatal nemzedékhez tartozó költő is. S ha egy gyűjteményben megkapnók tőle szétszórtan megjelent műfordításait is, különösen a francia költőktől valókat, melyek a magyar műfordítás remekművei közé tartoznak: akkor pályája egész értékében állna a mai olvasó előtt is.

Mint dokumentum is, e pálya jelentékeny és jellemző dokumentuma a magyar társadalom egy fontos rétege lelki és morális alkatának. Az a magyar hivatalnoki nobilitás, amely a kiegyezés után a régi magyar köznemességből és a hozzá felszívódott egyéb társadalmi elemekből alakult s ma is kezében tartja a közhatalom jelentékeny részét, a maga szellemi és erkölcsi állapotának ideálképét találhatja meg Vargha költészetében, teljesebben és szemléletesebben, mint bárhol másutt. Ez az úri magyarság az utolsó évtizedekben aránytalanul kevesebb részt kért magának az irodalmi munkából, mint két-három nemzedékkel előbb s irodalmi fogékonysága is csökkent ahhoz a fejlődéshez képest, amelyen a közönség más rétegei ez irányban keresztülmentek. Ennek tulajdonítható, ha Vargha Gyulában sem ismerte fel úgy, ahogy megérdemelte volna, a maga költőjét. Az az egy-két kritikai visszhang, amely könyve megjelenésekor éppen azokból a körökből felhangzott, minden egyebet elárult, csak az igazi benső megértést nem. Ez is egyik lehangoló jele a magyar konzervatizmus elművésztlenedésének és gondolatbeli elsekélyesedésének.

(1916.)

A FIATAL ARANY

Hosszan-szélesen elterülő alföldi város. Nagyon tágas főutcáján kényelmesen, nagy telkeken elterpeszkedő földszintes házak, ki zsuppos, ki cserepes, – nem néznek ki nyíltan az utcára, a homlokzatuk az utcának keresztbe van építve, előttük léckerítés, széles kapu a szekerek, külön kiskapu az emberek számára. A terjedelmes udvar közepén kerekas vagy gémes kút, oldalt istállók, ólak, kocsiszín, az udvar mögött szérü, rajta szalmakazal, szénakazal, trágyadomb. Lassú mozgású, kevésbeszédű férfiak tesznek-vesznek az udvarban és a szérün, az öregebbje többnyire kövér, nehézkes; a baromfi-ólak körül, a konyhában asszonyok csattognak-pattognak, csörömpölnek, tereferélnek. Nélkülük majdnem néma volna az utca, legfeljebb ha egy-egy fiatal legény fütyülése verné fel, meg a vásott gyerekek csatarája. Az emberek, asszonyok, férfiak, mintha mind egyformák volnának, egyforma a ruhájuk, akár a nyári hétköznapiok fehérje, akár az ünneplő sötétszínű, akár a téli gubaféle. Uniformisba öltöztetett világ, még a gyerekek is mintha kisebbitett másai volnának az öregeknek, az öltözetük szabása, anyaga ugyanaz, csak kisebb mindenük. A fehér és a fekete vagy sötétkék egyformaságába legfeljebb a fiatal lányok tarka kendője, pruszlikja hoz némi színt, de az is csak módjával. Egyforma az emberek mozgása, a munkája, a beszédje is. Ugyanazok az egyszerű gondolatok foglalkoztatják őket, ugyanazokkal a szavakkal fejezik ki, alig lehet dolog, amiben véleményeltérés támad közöttük, hacsaknem valami anyagi érdekösszeütközés, szomszédi perpatvar. Életmódjuk, foglalkozásuk, érdeklődésük szűk köre ugyanaz, ami apáiké, dédapáiké volt, – a törökök kiverése óta itt nem változott semmi az emberek belsejében, nem támadt új gondolat, a világnak a reformációkor kialakult szemlélete változatlan érvényben maradt. Szinte fölösleges volt itt az embereknek a gondolkodás, hiszen mindent, amin az embernek gondolkodni kell, készen kaptak az ősök örökségéből. Ujság alig volt, könyv csak a kevésszámú uraknál ha volt található, az is a múlt századból való nagyobbbrészt. A messze világból hír csak elvétele tudott idehatolni, idegen legfeljebb vásárokkor vetődött a városba, akkor is vagy az idevalósiakhoz teljesen hasonló falusi fajta, vagy jött-ment kupec, akivel nem volt érdemes törődni. Idevalósi embernek Debrecen volt a világ közepe és vége,

ennél túl vajmi kevesen jártak életükben. Honnan jött volna ide nyugtalanító ujság, izgalom, változásra való vágy? Az emberek jól érezték magukat ebben a kényelmesen egyforma életben, amely minden igényüket kielégíti s amelyben minden nemzedék híven megismétli, amit az előttevalók csináltak, mindenki azt érzi az élet egyedülvaló lehetőségének, ami itt folyik, senkinek eszébe sem jut mást, többet, jobbat, változatosabbat kívánni. A keleties, lanyha temperamentumnak ez az életforma felel meg, – az életfilozófia, amely így kialakult és apákról fiúkra öröklődik, ezer esztendő ősi patináját hordja magán s oly mélyen beleszívódott a lelkekbe, hogy nincs az az erő, mely kiverje sarkaiból.

Az egymással való érintkezés is ősi módon megállapított formák között folyik: hajszálnyi pontosan meg van állapítva a hang, melyen az egymáshozvalók egymással s a tőlük különbözőkkel beszélnek, a módos gazdának a hangján, a szóhasználatán, a mozdulatain meg lehet ismerni, magához hasonlóval beszél-e vagy zsellérrel, avagy béressel, mesteremberrel-e vagy úrral. Uniformisra van berendezve az életmód is: mindenki gazdálkodásból él, tehát ugyanabban az időpontban mindenki nagyjában ugyanazt a dolgot végzi, mindenkinek ugyanaz az érdeke, ugyanazok az örömei, ugyanazok az életigényei, különbség csak abban van, hogy az egyik jobban ki tudja elégíteni ez igényeket, a másik kevésbé. A kultúrához való viszonya is nagyjában azonos mindenkinek: némi elemi iskolai ismeretek meglehetősen általánosak, de ezentúl aztán semmi. Ez is úgy van, mint a reformáció ideje óta. Művészete nincs e népnek, itt nem faragnak cifra szép kapukat, mint Erdélyben, nem hímeznek csodálatos ingvállakat és terítőket az asszonyok, mint Kalotaszegen vagy Mezőkövesden, nem formálnak agyagból furcsa cserepeket, edényeket, tarkamintás tálakat, mint az ország más vidékein. Egykét tő egyszerű virág a ház előtti kiskertben, az eladó leány kedvéért, egy-két busongó vagy szilaj nóta – a világ szépségéből ennyi ha megvillan az emberek előtt. Józan, kényelmes, prózai világ ez, – a fantázia lidérctüze sohasem lobban fel a búzatermő televény felett. A búzán, a tengerin, lovon, szarvasmarhán jár mindenkinek az esze, nincs kedve elcsavarogni tudja Isten, miféle idegen tájakra.

Az a kevés számú úrféle, aki a városban él, csak néhány külső vonásban üt el a jobb módú gazdaktól. Még vagyonosabbak s ez adja meg nekik a tekintélyt. Megjárták a debreceni kollégiumot, de nem hoztak haza belőle szorosabb egységet a világ kultúrájával; egy kis, hamar elfelejtett latinság, egy sereg soha gondolataik rendszerébe bele nem illeszkedő adat – ennyi a tanultságuk, igazi kultur-ösztön alig ébredezett fel bennük. Lényegükben ép olyanok, mint a kikkől

kiemelkedtek, a földesgazdák. Itt nincs úr és jobbágy, itt mindenki egyforma hajdú, egyenrangú származás s a vagyon és műveltség dolgában való különbség sem olyan nagy, hogy az osztályokat élesen elválassza egymástól. Külön áll mégis a valóban tanult emberek kis csoportja: a tiszteletes, a tanítók, a város nótáriusai, talán egy-két fiskális és – ha van – az orvos. Ezek szellemi munkából élnek, tehát más vágású emberek, bár a környezet asszimiláló hatása megérzik rajtuk, kin erősebben, kin kevésbé. Nagyobb tekintélye legfeljebb, ha a tiszteletesnek van, annak is csak akkor, ha arravaló ember, a többivel szemben érzi a nép törzsöke, alkalom adtán érezteti is, hogy belőle élnek s hogy munkájukat kevésbé fontosnak és főképen kevésbé lényegbe vágónak tartja, mint a maga szántó-vető foglalkozását. Testi munkával élő ember sohasem tudja igazán fölérni ésszel, hogy a szellemi munka is csakugyan munka.

Ebben a levegőben nevelkedett fel Arany János. Ezeket a képeket látta maga előtt, ezeknek a hatása szívódott be lelkébe s meghatározta azokat a gyermekkorban szerzett alapfogalmakat, amelyeken aztán az egész életen át, mint valami pilléreken, nyugszik az embernek az életről és a világról alkotott képe. A szalontai nádfödeles viskó kiskapujából nézte a világot nemcsak kis gyermekkorában, hanem később is mindig egy kicsit s öntudatlanul mindent azokhoz a mértékekhez s méretekhez formált, amelyeket akkor alkotott magának.

Csak szemlélte ezt a szalontai világot, igazán benne azonban nem élt. Származása is elkülönítette tőle: az ő családja, bár ép olyan törzsökös hajdúivadék, mint akárki más, de elszegényedett s ez által kiesett a maga eredeti osztályából, anélkül, hogy elhelyezkedett volna más osztályban. Nem élhette a módos hajdú-gazdák életét, de nem is vegyült el a zsellérek és a cselédnép közé. Valahol a parasztarisztokrácia és a szegénység közt lebegett. A világban való helynek ez a megállapíthatatlansága mindenféle külső-belső komplikációknak szülője, amelyek miatt az ember nem élhet a többiekkel egyformán, külön, a másokétól elütő életformákra szorul, kiesik a környezetében általános érvényű normák alól és lelki berendezkedése is másféle lesz, mint a többieké. Az ilyen osztályonkívüliek szokták képviselni egy társadalmi elrendezkedés állandóságában a változások csiráit, bennük támadnak mindenféle nyugtalanságok, bennük ébrednek gondolatok, amikor a többiek beérik a tradícióból készen kapott gondolatkinccs megőrzésével. Mint a természetben minden, ők is állandó elhelyezkedésre vágynak, de nem tudják elérni a normális, mindenki számára nyitott úton, az equilibrium felé hajtó ösztön tehát abnormis utakra sodorja őket. Az ilyenek rajzanak ki a földműves népből városi emberekké

s ha tehetség és jószerencse engedi, tanult emberekké válnak, belépnek a kultúra nagy közösségébe s ott végre megtalálják helyüket, bár lelkükben még sokáig, nem egyszer generációkon át sajog még az öröklött nyugtalanság diszharmóniája. Művészi természet alakulására s művészi tehetség kifejlesztésére kiválóan alkalmas talaj ez, – a legtöbb született művész ilyen osztályán kívül került családból szokott kikerülni.

Arany családja már több generáció óta élhetett ilyen életet. Még éltek benne az egykori jobb elhelyezettség emlékei, egyre halványabban és kilátástalanabbul, – az elveszett vagy érvényességében bizonytalanná vált nemeslevél, családi pörök lehetőségei mint nyugtalanító momentumok lebegtek az egymásra következő generációk szeme előtt. A hosszas küzködésben a fajta elvesztette a fizikai munkára való alkalmasságát. Aranynak már szülei is gyöngye szervezetű, sarlóra, kaszára nem termett emberek voltak, semmi kilátás sem volt tehát arra, hogy sikeres gazdálkodás útján emelkedhessenek följebb. A fizikai gyöngeséget, a betegségekre fogékony szervezetet Arany is magával hozta végzetes örökségül a szalontai kis házból, – tudjuk, talán soha életében nem volt teljesen egészséges. Vézna, gyöngye gyerek volt s ez kizárta az izmos parasztyerekek pajkos, többnyire elég durva játékaiból, félénkké tette velük s mindenkiel szemben. Alighanem szenvedett is miatta bosszantó csínyt, megalázó csúfságot. Ezért magába vonuló lett, elmélkedésre hajló. Fizikai inferioritása siettette ily módon szellemi fejlettségét. Máskülönb is szerencséje lett testi gyengesége: mezei munkában úgyse lehetett volna sok hasznát venni, tehát tanulásra fogták a nagy tehetséget mutató fiút. Nem lehetetlen, hogy ez a szerencséje óvta meg attól, hogy afféle alak váljék belőle, amelyet a Kósza Gyurka képében megrajzolt. Ő benne pedig már meg volt érve természetétől fogva minden arra, hogy a kultúrával való első érintkezésbe jutás elkötelezze a szellemi életre.

Mindez sokat magyaráz Arany pszichológiájából. Az ő lelki élete két pólus között hányódott egész életében: a minden meglevőhöz makacsul ragaszkodó konzervatizmus az egyik, a mindenünnen elkíváncozó s minden helyzettel elégedetlen sóvárgás a másik. Az a szalontai levegőből szívódott bele, ez családi öröksége volt. Amaz termette eszméit, a világról való fogalmait, morális állásfoglalását, emeből költői természete, alkotó módja, lényének művészi kiélésre szorító belső feszültsége sarjadt. A higgadt, óvatos, megfontolt, józan Arany a szalontai polgárok ivadéka, – az örökké évődő, sóvárgó, önmagába mélyedő, a maga kelletlen életéből a másokéba – alakjaiba – s a jelenből a multba menekülő költő a társadalmi súlypontjából kiszorult családjának ivadéka. Az élettől, a nagy döntő elhatározásoktól irtózó félénksége a szegénységben,

megalázott helyzetben eltöltött gyermekkor maradványa, ép úgy minden tekintély előtt meghajolni kész szerénysége. Akit a gyermek maga előtt látott, az majd mind több, nagyobb, tekintélyesebb volt, mint ő és hozzátartozói, az emberekkel való érintkezésnek ezt az attitűdjét rögzítette meg lelkében az idegalkatában rejlő, veleszületett tartózkodás és félénkség, az eredendő energiahiány, rendkívüli érzékenysége pedig zárkózottá tette mindenkiel szemben. Arra nem volt ereje, hogy – mint a hasonló sorsból, de egészségesebb szervezetű fajtából eredt Petőfi – merészen, kiméletlenül, friss energiával maga alkossa meg sorsát s belemerüljön a szegény fiatalember életének keserves küzdelmeibe. Ő az első balsiker, az első csalódás elől csüggedten megfutott s elbújt az élet elől a csendes jelentéktelenségbe, a cselekvés elől a rezignációba, a harc elől az önmagában való évvődésbe. Magaviseletében, életmódjában, külső megjelenésében szerényen óvakodott minden feltűnőtől, az általánosan elfogadott érvényű normák közül kirívótól, magában pedig, titkolózva és restelkedve, egy fantazta álmait álmodhatta. Ami életvágy és életösztön volt benne, azt csaknem egészen gondolataiban, ábrándjaiban és tervezgetéseiben élte ki s azt kell hinnünk, ezeket senkivel, még legközelebbi bizalmasaival sem közölte. Hiában is közölte volna. Úgy kell őt képzelünk, mint akiről tudják Szalontán, hogy kitűnően tudja fogalmazni a nótáriusi aktákat, példásan lelkiismeretes a hivatalában, odahaza szeret olvasgatni, de hogy nagyszabású ábrándokat forgat agyában, hogy költői álmokat sző gondolataiban, azt sikerült mindenki előtt eltitkolnia. Az életerős, józanul önző, az anyagira berendezkedett, a gazdasággal összefüggő adás-vevésben kitanult szalontai magyarok úgy nézhették őt, mint egy nagyon derék és becsületes, élhetetlen fiatalembert, akit meg kell becsülni, mert példásan elvégzi hivatalos dolgát s társaságban a maga kedves, szerény módján rokonszenvet tud szerezni magának, de valami sokra sohasem fogja vinni. Hogy valami különös dolog rejtőzik benne, hogy valamikor országra szóló hírnevű ember lesz belőle, a város legnagyobb büszkesége és dicsősége, – azt ugyan senki se látta volna ki belőle.

Az öröklött képzelődő természet, az önbizalom hiánya ép úgy oka annak, hogy oly későn, harminc éves korában jutott el a maga megismerésére és a tehetségéhez méltó alkotásra, mint az a levegő, amely Szalontán körülvette. Soká és nehezen s akkor sem teljesen és fentartás nélkül tudott ráeszmélni a maga originalitására s az originalitáshoz való jogára. Mintaképeket látott maga előtt: nemcsak fiatal korában, de később sem tudott teljesen szabadulni a mintaképektől, nem mert teljesen fölébük emelkedni. Sohasem tudott eljutni az egészen szabad és merész alkotásig, mindig kellett neki valami előzmény, példakép, kívülről jövő serkentés. Élete fogytáig mindig egy kicsit tanítvány

maradt a világirodalom nagyságaival s a magyar tradícióval szemben. Invencióját is ez a bátortalan szerénység bénította, – sohasem lett volna bátorsága a minden mástól független, minden előzménnyel szakító alkotásra, sem teljesen új, soha nem látott, minden hitelességi alap nélküli kitalálásra. Természetének ebből a félénkségéből, invenciójának ebből folyó röghöz tapadtságából, tudjuk, elvet csinált, az epikai hitel elvét, amely amilyen kitűnő kulcs az ő kitalálási módjának megértésére, ép olyan kevésbé fogadható el általános érvényű eszthetikai principiumnak.

Neki valami talajra volt szüksége, amelybe belekapaszkodhassék gyökereivel. De hol talált volna ilyen talajt Nagy-Szalonta akkor csaknem teljesen művészet nélkül való földjén? Bizonyára nem akadt volna ott egyetlen emberre, aki megértette volna sóvárgását, akivel közölhette volna ábrándjait a nevetségessé válás veszedelme nélkül, vagy akiben csak egy kis érdeklődést is tudott volna kelteni tervei iránt. Ébredező, magával küzködő, irányát ide-oda libegve kereső költői ösztönével magányosan élt lelke Robinson-szigetén, körülvéve a megértetlenség, a közöny Oceánjától. Ugyan kivel közölhette volna titkos gyönyöreit, amelyeket irodalmi olvasmányai szereztek neki? Kivel beszélhetett volna az akkori Nagyszalontán Shakespeareról vagy Byronról, akiknek a nevét is alig egy páran tudták a városban? Az ilyen szörnyű elszigeteltség, teljes lelki magány, a hozzáillő társaságnak, a rokonérzésű szellemeknek, az önmaga szóbeli, bizalmas közlésének lehetetlensége megbénít és meglassít minden szellemi fejlődést. Az olyan csüggeteg, bizalmatlankodó természetnek, mint Arany volt, csoda, ha nem szegte örökre szárnyait. Micsoda megváltás lehetett neki, mikor odakerült a derék Szilágyi István s ők ketten felismerték egymásban a rokonlelket, a kölcsönös irodalmi érdeklődést. Milyen gyönyörrel beszélhetett vele először mindarról, amiben már-már örök némaságra kárhoztatottnak hitte magát, milyen fogékonyan vette magába az irodalmi dolgokban verzátusabb s máris tisztos irodalmi sikerekre visszatekintő jóbarát tanításait, útmutatásait! Arról már szóltak mások is, hogy milyen fontos szerepe volt Szilágyinak Arany irodalmi ambícióinak táplálásában, irodalmi műveltségének kiegészítésében – gondoljunk arra is, mennyi szép örömmel gazdagította ez a művelt és okos ember és jóra való író a költő életét, mennyire felderítette borús, mind sívárabbnak látszó szellemi láthatárát! Íróember, aki fiatal korában elszigetelten, megértés nélküli, vagy éppen ellenséges környezetben élt s szenvedett emiatt, meg tudja érteni, mit jelentett Aranynak a Szilágyi Istvánnal való társalgás. Bizonyos, hogy nélküle még később és még nehezebben szánta volna rá magát a fellépésre s önbizalma még nehezebben tudta volna áttörni azokat az akadályokat, melyeket csüggetettsége emelt elébe. Nem lehet

számára nagyobb szerencsét képzelni, mint egy ilyen jóindulatú, érdeklődő és művelt jóbarát társasága abban az időben, amely fejlődésére, alkotó kedve érvényesülésére talán éppen válságos volt.

Más környezetben bizonyára könnyebben és hamarabb kifejlődött volna, önbizalma és bátorsága jobban megszilárdul. Az ő szalontai környezete azonban mindenképpen megnehezítette fejlődését. Az ottani emberek ítéletében csupa olyan értékfogalmak forogtak, amelyek az életnek csakis prózai részét ismerték el s nagyon kevesen lehettek a múlt század első felének Szalontájában, akik egyebet is fontosnak tartottak, mint a gazdálkodás kérdéseit, a helyi politika, a városi és vármegyei közigazgatás, a kálvinista eklézsia ügyeit. Az irodalom fontosságának értékelésére, az irodalomnak, mint az életöröm fokozójának méltánylására vajmi kevés hely juthatott elméjükben. Az írónak, különösen amíg fiatal s a maga helyét még nem találta meg, szüksége van arra, hogy a környezetén lássa az írói mesterség hatását az emberekre, hogy minden nap újra meg újra meggyőződjék arról, hogy ami neki az élet fődolga, amire rá akarja szálni teljes lényét, egész életét, az csakugyan fontos, életbevágó ügy. Sőt szüksége van arra is, hogy túlzottan lássa maga körül az irodalom fontosságát, mert ebben talál csak kellő egyensúlyt a küzködő élet ezerféle gátló erejével szemben s ebből táplálja önbizalmának elszántságát. Energikus fiatal természet inkább szakít az ellenséges levegőjű környezettel, bátran kiteszi magát az élet mindenféle küzdelmének és sanyarúságának. Aranyban nem volt meg ez az energia, a rövid és siralmas végű színész-epizód után rezignáltan vonult vissza szülőházába s készségesen belehajtotta fejét a köznapi élet igájába. A más, szebb, igazibb élet, a nekivalóbb környezet utáni nosztalgia sóvárgott benne tovább, olvasmányai, irodalmi perspektívájának folytonos tágulása mind szebbnek és nagyobbak mutatták az ígért földjét, amelyről azt hitte, lemondott örökre, holott csak öntudatlanul érlelődött benne a génusz, hogy aztán szinte akarata ellenére, elemi hatalommal kitörjön belőle.

Bármennyire kedvezőtlen volt fejlődésére s bármennyire hozzájárult horizontja szűkítéséhez az a környezet, amelyben gyermek- és ifjúkorát és férfikora elejét töltötte, – szerencsés hatással is volt rá. Döntő fontosságú e tekintetben az, hogy életének éppen ezt a részét teljesen és kizárólagosan magyar környezetben töltötte. Hacsaknem az iskolában, más beszédet, mint magyart, nem hallott soha (nem is tanult meg a hat-hét idegen nyelven olvasó költő idegen nyelven beszélni világ-életében!), szeme előtt mindig a magyar élet képei, a magyarság tipikus alakjai voltak, minden emberi indulatot, minden élethelyzetet úgy ismert meg, ahogy az a korabeli alföldi magyar emberben nyilvánult, szeme

előtt mindig csak a magyar természet képei tárultak fel. A speciális magyar észjárás, a magyar embernek fogalmai a világról, a tradicionális kalvinista magyar erkölcsi világ normái voltak az irányítók mindenben, amit maga körül látott s ezek adták meg az ő szellemi és erkölcsi világának az alapját is. Az olyan röghöz kapaszkodó természetre nézve, mint az övé, amelynek mindig szüksége van valami reálisra, tényleg meglévőre, saját szemével látottra, fokozott fontosságú ez. Ő nem tudott lerombolni egy világot, hogy újat alkosson romjaiból, ő egyáltalán nem alkotott új világot, hanem a meglévőt emelte magasabb színvonalra, azt, amelyben felnőtt és élt. Ő pedig tulajdonképpen sohasem élt másutt, mint az alföldi kisvárosban. Élete utolsó szakát Pesten töltötte ugyan, de itt csak lakott, nem élt igazában, a nagyváros képei még szemléletébe is csak felületesen nyomultak bele, lelke mindig Szalontán volt s ami emlékképre, élettapasztalatra, ábrázoláshoz való mintára szüksége volt, azt mind onnan hozott emlékeiből vette. Csak öregkori lírájában tűnnek fel sűrűbben a városi élet képei, nagy műveinek minden vonala, minden színe Szalontáról indul ki. Toldit ha jól megnézem, vitézi páncélja alatt hamar megismerem a virtuos, duhaj, faragatlan, de tiszta és becsületes nagyszalontai parasztlegényt, a hún királyokban a módos, tekintélyes, méltóságteljesen mozgó polgárokat, asszonyaikban a civakodó, megbékülő polgárasszonyokat, az egész világban, amely Arany műveiben élém tűnik, az alföldi város világát. Olyan világ ez, amely specifikusan magyar, a maga nemében páratlan, sehol másut fel nem található s olyan világ ez, amelyet, akárhova vetette is a sors, az emlékezetében, a fantáziájában, a szívében magával hordott Arany János korának minden magyarja. Innen van, hogy az Arany műveiben megrögzített lelkiállapot teljesen és pontosan összeesik Arany kora magyar társadalmának lelkiállapotával. Ezzel válik ő a mult század középi magyarság legjellemzőbben reprezentáló költőjévé.

(1917.)

Lábjegyzetek.

- 1) Gyulai Pál: Kritikai dolgozatok. 1854–1861. Budapest, M. T. Akadémia kiadása.
 - 2) Petőfi napjai a magyar irodalomban cím alatt Endrődi Sándor összegyűjtötte, a Petőfi-könyvtár pedig egy testes kötetben kiadta mindazokat a közleményeket, melyek az egykorú sajtóban 1842–1849 közt Petőfiről megjelentek. E könyv alkalmából és anyagából készült ez a cikk.
 - 3) Ez tulajdonképp csak első része egy nagyobbra tervezett tanulmánynak, amelyben a huszadik század elején megindult irodalmi mozgalmakat egész terjedelmükben szerettem volna feldolgozni. Egyéb kötelességek és kénytelenségek, sajnos, nem engedték e tervemet sem megvalósítani. Innen e dolgozat kompozícióbeli egyenetlensége.
 - 4) A Nyugat 1911. december 1. számában. Lásd e könyv 77. lapján.
 - 5) Gyulai Pál: Bírálatok. 1861–1903. Budapest, Franklin-társulat.
 - 6) Keresztúton. Irta Lovik Károly. Budapest, Singer és Wolfner.
 - 7) Bárd Miklós költeményei (1887–1913.). Kiadja a Kisfaludy-társaság.
-

Javítások.

Az eredeti szöveg helyesírásán nem változtattunk.

A nyomdai hibákat javítottuk. Ezek listája:

3	Folyóirat-cikkeknek	Folyóirat-cikkeknek
11	aárnylag kevés	aránylag kevés
14	temperamenuma	temperamentuma
15	öszönzője	ösztönzője
15	töréneti	történeti
16	rá karjuk	rá akarjuk
23	állpodott	állapodott
23	visszadöbbent	visszadöbbent“
24	Mikszáth Kálmnát	Mikszáth Kálmánt
29	mutakozik	mutatkozik
30	abszolutizfus	abszolutizmus
31	forradlomból	forradalomból
33	blolvadna	beleolvadna
36	nevetségesekneü	nevetségeseknek
36	terefrék	tereferék
43	erősen ingerő	erősen ingerlő
48	frodulva	fordulva
48	körülötte vn	körülötte van
49	hatása alاتف	hatása alatt
50	felszníre a lekük nélyén	felszínre a lelkük mélyén
50	köznapi dolgo	köznapi dolgok
55	mllektermékekép	melléktermékekép
56	Tugenyev	Turgenyev
64	routfneos	routineos
65	erdti	eredti
70	nmagából	önmagából
72	akarva-akaralan	akarva-akaratlan
74	intenzitáse	intenzitása

84	metiggyelve	megtiggyelve
87	házagos	hézagos
100	foytonos	folytonos
101	változásától	vátlozásától
103	Ady Enrévé	Ady Endrévé
109	költemányét	költeményét
111	elfgultságokon	elfogultságokon
111	vaó hitet	való hitet
116	komplikált	komplikált
119	szemtanulja	szemtanuja
122	Vörösmartyval	Vörösmartyval
127	Mikszáthról	Mikszáthról
128	ártalmes	ártalmas
130	egyten egyszer	egyetlen egyszer
136	utdja	utódja
151	nm tudja	nem tudja
160	mádtá	imádtá
161	helyezva	helyezve
167	részltesebben	részletesebben
169	rgénye	regénye
174	erénynk	erényénk
181	fátyolt a dolorga	fátyolt a dologra
189	világa, amlynek	világa, amelynek
205	tchnikai	technikai
208	mgértés	megértés
210	lenyögözöttségét	lenyügözöttségét
213	történelmivé	történelmivé
214	gnerációjának	generációjának
214	szellemi és erköcsl	szellemi és erkölcsi
219	fiatalmber	fiatalember
223	késégbeesettségét	kétségbeesettségét
233	ketleni	keltetni

*** END OF THE PROJECT GUTENBERG EBOOK MAGYAR ÍRÓK ***

Updated editions will replace the previous one—the old editions will be renamed.

Creating the works from print editions not protected by U.S. copyright law means that no one owns a United States copyright in these works, so the Foundation (and you!) can copy and distribute it in the United States without permission and without paying copyright royalties. Special rules, set forth in the General Terms of Use part of this license, apply to copying and distributing Project Gutenberg™ electronic works to protect the PROJECT GUTENBERG™ concept and trademark. Project Gutenberg is a registered trademark, and may not be used if you charge for an eBook, except by following the terms of the trademark license, including paying royalties for use of the Project Gutenberg trademark. If you do not charge anything for copies of this eBook, complying with the trademark license is very easy. You may use this eBook for nearly any purpose such as creation of derivative works, reports, performances and research. Project Gutenberg eBooks may be modified and printed and given away—you may do practically ANYTHING in the United States with eBooks not protected by U.S. copyright law. Redistribution is subject to the trademark license, especially commercial redistribution.

START: FULL LICENSE
THE FULL PROJECT GUTENBERG LICENSE
PLEASE READ THIS BEFORE YOU DISTRIBUTE OR USE THIS WORK

To protect the Project Gutenberg™ mission of promoting the free distribution of electronic works, by using or distributing this work (or any other work associated in any way with the phrase “Project Gutenberg”), you agree to comply with all the terms of the Full Project Gutenberg™ License available with this file or online at www.gutenberg.org/license.

Section 1. General Terms of Use and Redistributing Project Gutenberg™ electronic works

1. A. By reading or using any part of this Project Gutenberg™ electronic work,

1.A. By reading or using any part of this Project Gutenberg™ electronic work, you indicate that you have read, understand, agree to and accept all the terms of this license and intellectual property (trademark/copyright) agreement. If you do not agree to abide by all the terms of this agreement, you must cease using and return or destroy all copies of Project Gutenberg™ electronic works in your possession. If you paid a fee for obtaining a copy of or access to a Project Gutenberg™ electronic work and you do not agree to be bound by the terms of this agreement, you may obtain a refund from the person or entity to whom you paid the fee as set forth in paragraph 1.E.8.

1.B. “Project Gutenberg” is a registered trademark. It may only be used on or associated in any way with an electronic work by people who agree to be bound by the terms of this agreement. There are a few things that you can do with most Project Gutenberg™ electronic works even without complying with the full terms of this agreement. See paragraph 1.C below. There are a lot of things you can do with Project Gutenberg™ electronic works if you follow the terms of this agreement and help preserve free future access to Project Gutenberg™ electronic works. See paragraph 1.E below.

1.C. The Project Gutenberg Literary Archive Foundation (“the Foundation” or PGLAF), owns a compilation copyright in the collection of Project Gutenberg™ electronic works. Nearly all the individual works in the collection are in the public domain in the United States. If an individual work is unprotected by copyright law in the United States and you are located in the United States, we do not claim a right to prevent you from copying, distributing, performing, displaying or creating derivative works based on the work as long as all references to Project Gutenberg are removed. Of course, we hope that you will support the Project Gutenberg™ mission of promoting free access to electronic works by freely sharing Project Gutenberg™ works in compliance with the terms of this agreement for keeping the Project Gutenberg™ name associated with the work. You can easily comply with the terms of this agreement by keeping this work in the same format with its attached full Project Gutenberg™ License when you share it without charge with others.

1.D. The copyright laws of the place where you are located also govern what you can do with this work. Copyright laws in most countries are in a constant state of change. If you are outside the United States, check the laws of your country in addition to the terms of this agreement before downloading, copying, displaying, performing, distributing or creating derivative works based on this work or any other Project Gutenberg™ work. The Foundation makes no representations

concerning the copyright status of any work in any country other than the United States.

1.E. Unless you have removed all references to Project Gutenberg:

1.E.1. The following sentence, with active links to, or other immediate access to, the full Project Gutenberg™ License must appear prominently whenever any copy of a Project Gutenberg™ work (any work on which the phrase “Project Gutenberg” appears, or with which the phrase “Project Gutenberg” is associated) is accessed, displayed, performed, viewed, copied or distributed:

This eBook is for the use of anyone anywhere in the United States and most other parts of the world at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included with this eBook or online at www.gutenberg.org. If you are not located in the United States, you will have to check the laws of the country where you are located before using this eBook.

1.E.2. If an individual Project Gutenberg™ electronic work is derived from texts not protected by U.S. copyright law (does not contain a notice indicating that it is posted with permission of the copyright holder), the work can be copied and distributed to anyone in the United States without paying any fees or charges. If you are redistributing or providing access to a work with the phrase “Project Gutenberg” associated with or appearing on the work, you must comply either with the requirements of paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 or obtain permission for the use of the work and the Project Gutenberg™ trademark as set forth in paragraphs 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.3. If an individual Project Gutenberg™ electronic work is posted with the permission of the copyright holder, your use and distribution must comply with both paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 and any additional terms imposed by the copyright holder. Additional terms will be linked to the Project Gutenberg™ License for all works posted with the permission of the copyright holder found at the beginning of this work.

1.E.4. Do not unlink or detach or remove the full Project Gutenberg™ License terms from this work, or any files containing a part of this work or any other work associated with Project Gutenberg™.

1.E.5. Do not copy, display, perform, distribute or redistribute this electronic work, or any part of this electronic work, without prominently displaying the sentence set forth in paragraph 1.E.1 with active links or immediate access to the full terms of the Project Gutenberg™ License.

1.E.6. You may convert to and distribute this work in any binary, compressed, marked up, nonproprietary or proprietary form, including any word processing or hypertext form. However, if you provide access to or distribute copies of a Project Gutenberg™ work in a format other than “Plain Vanilla ASCII” or other format used in the official version posted on the official Project Gutenberg™ website (www.gutenberg.org), you must, at no additional cost, fee or expense to the user, provide a copy, a means of exporting a copy, or a means of obtaining a copy upon request, of the work in its original “Plain Vanilla ASCII” or other form. Any alternate format must include the full Project Gutenberg™ License as specified in paragraph 1.E.1.

1.E.7. Do not charge a fee for access to, viewing, displaying, performing, copying or distributing any Project Gutenberg™ works unless you comply with paragraph 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.8. You may charge a reasonable fee for copies of or providing access to or distributing Project Gutenberg™ electronic works provided that:

- You pay a royalty fee of 20% of the gross profits you derive from the use of Project Gutenberg™ works calculated using the method you already use to calculate your applicable taxes. The fee is owed to the owner of the Project Gutenberg™ trademark, but he has agreed to donate royalties under this paragraph to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation. Royalty payments must be paid within 60 days following each date on which you prepare (or are legally required to prepare) your periodic tax returns. Royalty payments should be clearly marked as such and sent to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation at the address specified in Section 4, “Information about donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation.”
- You provide a full refund of any money paid by a user who notifies you in writing (or by e-mail) within 30 days of receipt that s/he does not agree to the terms of the full Project Gutenberg™ License. You must require such a user to return or destroy all copies of the works possessed in a physical medium and discontinue all use of and all access to other copies of Project Gutenberg™ works.
- You provide in accordance with paragraph 1.E.3 a full refund of any money

you provide, in accordance with paragraph 1.F.3, a full refund of any money paid for a work or a replacement copy, if a defect in the electronic work is discovered and reported to you within 90 days of receipt of the work.

- You comply with all other terms of this agreement for free distribution of Project Gutenberg™ works.

1.E.9. If you wish to charge a fee or distribute a Project Gutenberg™ electronic work or group of works on different terms than are set forth in this agreement, you must obtain permission in writing from the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, the manager of the Project Gutenberg™ trademark. Contact the Foundation as set forth in Section 3 below.

1.F.

1.F.1. Project Gutenberg volunteers and employees expend considerable effort to identify, do copyright research on, transcribe and proofread works not protected by U.S. copyright law in creating the Project Gutenberg™ collection. Despite these efforts, Project Gutenberg™ electronic works, and the medium on which they may be stored, may contain “Defects,” such as, but not limited to, incomplete, inaccurate or corrupt data, transcription errors, a copyright or other intellectual property infringement, a defective or damaged disk or other medium, a computer virus, or computer codes that damage or cannot be read by your equipment.

1.F.2. LIMITED WARRANTY, DISCLAIMER OF DAMAGES - Except for the “Right of Replacement or Refund” described in paragraph 1.F.3, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, the owner of the Project Gutenberg™ trademark, and any other party distributing a Project Gutenberg™ electronic work under this agreement, disclaim all liability to you for damages, costs and expenses, including legal fees. YOU AGREE THAT YOU HAVE NO REMEDIES FOR NEGLIGENCE, STRICT LIABILITY, BREACH OF WARRANTY OR BREACH OF CONTRACT EXCEPT THOSE PROVIDED IN PARAGRAPH 1.F.3. YOU AGREE THAT THE FOUNDATION, THE TRADEMARK OWNER, AND ANY DISTRIBUTOR UNDER THIS AGREEMENT WILL NOT BE LIABLE TO YOU FOR ACTUAL, DIRECT, INDIRECT, CONSEQUENTIAL, PUNITIVE OR INCIDENTAL DAMAGES EVEN IF YOU GIVE NOTICE OF THE POSSIBILITY OF SUCH DAMAGE.

1.F.3. LIMITED RIGHT OF REPLACEMENT OR REFUND - If you discover a defect in this electronic work within 90 days of receiving it, you can receive a refund of the money (if any) you paid for it by sending a written explanation to

refund of the money (if any) you paid for it by sending a written explanation to the person you received the work from. If you received the work on a physical medium, you must return the medium with your written explanation. The person or entity that provided you with the defective work may elect to provide a replacement copy in lieu of a refund. If you received the work electronically, the person or entity providing it to you may choose to give you a second opportunity to receive the work electronically in lieu of a refund. If the second copy is also defective, you may demand a refund in writing without further opportunities to fix the problem.

1.F.4. Except for the limited right of replacement or refund set forth in paragraph 1.F.3, this work is provided to you ‘AS-IS’, WITH NO OTHER WARRANTIES OF ANY KIND, EXPRESS OR IMPLIED, INCLUDING BUT NOT LIMITED TO WARRANTIES OF MERCHANTABILITY OR FITNESS FOR ANY PURPOSE.

1.F.5. Some states do not allow disclaimers of certain implied warranties or the exclusion or limitation of certain types of damages. If any disclaimer or limitation set forth in this agreement violates the law of the state applicable to this agreement, the agreement shall be interpreted to make the maximum disclaimer or limitation permitted by the applicable state law. The invalidity or unenforceability of any provision of this agreement shall not void the remaining provisions.

1.F.6. INDEMNITY - You agree to indemnify and hold the Foundation, the trademark owner, any agent or employee of the Foundation, anyone providing copies of Project Gutenberg™ electronic works in accordance with this agreement, and any volunteers associated with the production, promotion and distribution of Project Gutenberg™ electronic works, harmless from all liability, costs and expenses, including legal fees, that arise directly or indirectly from any of the following which you do or cause to occur: (a) distribution of this or any Project Gutenberg™ work, (b) alteration, modification, or additions or deletions to any Project Gutenberg™ work, and (c) any Defect you cause.

Section 2. Information about the Mission of Project Gutenberg™

Project Gutenberg™ is synonymous with the free distribution of electronic works in formats readable by the widest variety of computers including obsolete, old, middle-aged and new computers. It exists because of the efforts of hundreds of volunteers and donations from people in all walks of life.

Volunteers and financial support to provide volunteers with the assistance they need are critical to reaching Project Gutenberg™'s goals and ensuring that the Project Gutenberg™ collection will remain freely available for generations to come. In 2001, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation was created to provide a secure and permanent future for Project Gutenberg™ and future generations. To learn more about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation and how your efforts and donations can help, see Sections 3 and 4 and the Foundation information page at www.gutenberg.org.

Section 3. Information about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

The Project Gutenberg Literary Archive Foundation is a non-profit 501(c)(3) educational corporation organized under the laws of the state of Mississippi and granted tax exempt status by the Internal Revenue Service. The Foundation's EIN or federal tax identification number is 64-6221541. Contributions to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation are tax deductible to the full extent permitted by U.S. federal laws and your state's laws.

The Foundation's business office is located at 809 North 1500 West, Salt Lake City, UT 84116, (801) 596-1887. Email contact links and up to date contact information can be found at the Foundation's website and official page at www.gutenberg.org/contact

Section 4. Information about Donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

Project Gutenberg™ depends upon and cannot survive without widespread public support and donations to carry out its mission of increasing the number of public domain and licensed works that can be freely distributed in machine-readable form accessible by the widest array of equipment including outdated equipment. Many small donations (\$1 to \$5,000) are particularly important to maintaining tax exempt status with the IRS.

The Foundation is committed to complying with the laws regulating charities and charitable donations in all 50 states of the United States. Compliance requirements are not uniform and it takes a considerable effort, much paperwork

and many fees to meet and keep up with these requirements. We do not solicit donations in locations where we have not received written confirmation of compliance. To SEND DONATIONS or determine the status of compliance for any particular state visit www.gutenberg.org/donate.

While we cannot and do not solicit contributions from states where we have not met the solicitation requirements, we know of no prohibition against accepting unsolicited donations from donors in such states who approach us with offers to donate.

International donations are gratefully accepted, but we cannot make any statements concerning tax treatment of donations received from outside the United States. U.S. laws alone swamp our small staff.

Please check the Project Gutenberg web pages for current donation methods and addresses. Donations are accepted in a number of other ways including checks, online payments and credit card donations. To donate, please visit:
www.gutenberg.org/donate

Section 5. General Information About Project Gutenberg™ electronic works

Professor Michael S. Hart was the originator of the Project Gutenberg™ concept of a library of electronic works that could be freely shared with anyone. For forty years, he produced and distributed Project Gutenberg™ eBooks with only a loose network of volunteer support.

Project Gutenberg™ eBooks are often created from several printed editions, all of which are confirmed as not protected by copyright in the U.S. unless a copyright notice is included. Thus, we do not necessarily keep eBooks in compliance with any particular paper edition.

Most people start at our website which has the main PG search facility:
www.gutenberg.org.

This website includes information about Project Gutenberg™, including how to make donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, how to help produce our new eBooks, and how to subscribe to our email newsletter to hear about new eBooks.